

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 24

Хмельницький
2020

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Друкується за ухвалою
Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол № 3 від 26.03.2020 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької
обласної організації НСКУ (голова), Почесний краєзнавець України;

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий спів-
робітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ, заслужений
працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельниць-
кого обласного державного архіву, член НСКУ;
Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого
музею, заслужений працівник культури України;
Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької
міської організації НСКУ, Почесний краєзнавець України (співголова);
Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НСКУ, Почесний краєзнавець України;
Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України;
Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управ-
ління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції
навчальних закладів України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2020. – Вип. 24. – 328 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2020

НАШ ЮВІЛЯР

МІСІНКЕВИЧ ЛЕОНІД ЛЕОНІДОВИЧ

*Блажевич Ю.І.,
Омельчук О.М.
м. Хмельницький*

З ЛЮБОВ'Ю ДО РІДНОГО КРАЮ (ДО 70-РІЧЧЯ ОСВІТЯНИНА ТА НАУКОВЦЯ ЛЕОНІДА МІСІНКЕВИЧА)

В статті висвітлено життєвий та творчий шлях відомого українського історика, патріота, доктора історичних наук, професора Леоніда Леонідовича Місінкевича. Проаналізовано наукові здобутки, пов'язані із вивченням проблем національних меншин Хмельниччини, репресивної сталінської політики на теренах краю, що знайшло відображення в трьох монографіях, шести томах «Реабілітовані історією. Хмельницька область» і шести книгах із серії «Особистості в освіті та науці».

Ключові слова: *Леонід Місінкевич, виходець із селянської сім'ї, доктор історичних наук, професор, реабілітовані історією, національні меншини.*

2 квітня 2020 року виповнилося 70 років доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедрою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова Леоніду Леонідовичу Місінкевичу.

Народився ювіляр у 1950 році в мальовничому селі Притулівка, що на Дунаєвеччині, історія якого тісно пов'язана з «Миньковецькою державою», проголошеною Ігнацієм Сцибором Мархоцьким. Зростав і виховувався у родині агрономів. Батьки з ранніх років прищепили йому працелюбність, повагу та шану до праці. З дитячих років ретельно виконував усі їхні завдання. Таке ставлення до праці сприяло формуванню в його характері цілеспрямованості, вміння доводити розпочаті справи до завершення, ставитись з повагою до рідних та близьких, до праці невтомних трудівників. У шкільні роки, коли залишився без батька, зумів стати надійною опорою для матері Ольги Станіславівни та молодшого брата Юрія. На ньому замкнулося чимало проблем господарського характеру з поєднанням навчання у школі. Як в народі кажуть, сільська дитина повинна знати все: пасти домашню живність, обробляти присадибну ділянку, доглядати молодших братів і сестер, рубати дрова, викидати гній, носити воду, щось майструвати тощо. Леонід, як старший в сім'ї, пройшов усі ці етапи, загартувався у щоденній праці, в нього сформувався потяг до сільського господарства.

Біографія Леоніда Леонідовича характерна для його ровесників, які народились, виховувалися за умов радянського суспільства і могли реалізувати свої таланти.

лізуватися та знайти своє місце у житті, трудовій та громадській роботі. Виховання у хліборобській сім'ї вплинуло на вибір вищого навчального закладу. Після закінчення Дунаєвецької середньої школи № 2 у 1967 році Леонід успішно складає вступні екзамени і стає студентом зоотехнічного факультету Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. У студентські роки розпочалося становлення та формування громадянської позиції майбутнього фахівця. Прагнення до знань, вміння самоорганізуватися, обов'язковість у своїх діях стосовно своїх колег і бажання удосконалювати себе в освітньо-кваліфікаційному зростанні дозволили юнаку не тільки навчатися на відмінно, а й визначили високу довіру студентства через обрання Леоніда членом комітету комсомолу інституту, головою студентського наукового товариства факультету. Активна участь у громадському житті навчального закладу, відмінні успіхи у навчанні були відзначено ректоратом у призначенні йому Ленінської стипендії [1, с 4]. Цілком закономірно, що навчальний заклад закінчив із відзнакою.

Після закінчення навчання працював за фахом у Дунаєвецькому районі, пройшов строкову військову службу в групі радянських військ у Німецькій Демократичній Республіці, а по завершенні служби повернувся у рідний район, де працював у районному управлінні сільського господарства. Ініціативність і вміння працювати з людьми були оцінені районним комітетом комсомолу. Леоніда Місінкевича у грудні 1973 року обрали позаштатним секретарем Дунаєвецького райкому комсомолу, в подальшому – другим, а в лютому 1975 року спілчанська молодь довірила йому очолити районний комітет комсомолу.

Період його комсомольської роботи в Дунаєвецькому районі характеризувався активізацією діяльності комсомольських осередків, участю спілчан у вирішенні важливих завдань виробничого, соціального та виховного характеру. Про численні справи та успіхи очолюваної ним районної комсомольської організації стало відомо не тільки у Хмельницькій області, а й у республіці. Обрання Леоніда членом бюро райкому партії істотно підняло його авторитет у молодіжному середовищі. Під його керівництвом районна комсомольська організація досягла значних успіхів у вихованні молоді, визнана кращою у Всесоюзному огляді комсомольських організацій. Районний комітет комсомолу був нагороджений перехідним червоним прапором ЦК ВЛКСМ. Згодом комсомольці Дунаєвеччини вибороли першість в обласному змаганні з шефства над громадським тваринництвом. За результатами змагання райком комсомолу нагородили автомобілем «УАЗ-469».

Леоніда Місінкевича як вмілого організатора, який заслужив авторитет у молоді, бюро обкому комсомолу рекомендувало для обрання секретарем Хмельницького обласного комітету комсомолу. 3 листопада 1977 року

впродовж шести років він працював секретарем із пропаганди та агітації обласного комітету комсомолу. За роки роботи в обкомі комсомолу до-свідчений комсомольський працівник заслужив визнання кваліфікованого ідеологічного працівника, який постійно приділяв увагу виховній роботі, прагнув вивчити та запровадити в комсомольських організаціях області передовий досвід у системі політичної освіти юнаків та дівчат, працював над удосконаленням стилю роботи з творчою молоддю, зокрема редакційного колективу обласної молодіжної газети «Корчагінець» та редакції обласного молодіжного радіомовлення.

Творчий характер молодіжного лідера завжди був направлений на практичну допомогу міським та районним комсомольським організаціям у питаннях виховання підростаючого покоління, на постійний пошук нових форм та методів ідеологічної роботи. Пам'ятними подіями для цього часу стала участь у XXIII з'їзді комсомолу України, шефство над спорудженням Теофіпольського цукрового заводу, Хмельницької АЕС, шахтами Донбасу, будинку піонерів імені Валі Котика в місті Хмельницькому, шефство над військовими частинами, передусім над кораблями Чорноморського військово-морського флоту. Особливо відповідальним завданням стало будівництво музею Миколи Островського у місті Шепетівці, відкриття якого було приурочено до 60-річчя комсомолу України.

Увесь цей час Л. Місінкевич наполегливо працював над собою, систематично удосконалював свою кваліфікацію, розширюючи кругозір. Постійне прагнення бути в центрі комсомольського життя засвідчувало, що Леонід – високоавторитетна в комсомольському активі постать, підкреслювало його виняткову працездатність, вміння виділити основне у спілчанській роботі, активно продукувати різноманітні ініціативи, що слугували організації змістовних виховних заходів, роботі виїзної агітаційно-пропагандистської групи «Корчагінець». Він згуртував з молодих науковців області авторський колектив, який підготував нариси з історії обласної комсомольської організації. Знаменною віхою на цьому етапі стало відзначення комсомольського працівника знаком ЦК ВЛКСМ «За активну роботу в комсомолі».

Працездатність, компетентність та вміння організувати однодумців на виконання важливих проблем виховання молоді були відзначені ЦК ЛКСМУ та ЦК ВЛКСМ. Леоніду Леонідовичу поступали пропозиції щодо подальшої комсомольської кар'єри, зокрема, перейти на роботу в апарат ЦК ВЛКСМ. Проте він твердо вирішив працювати на рідній Хмельниччині. А в грудні 1983 року бюро Хмельницького обкому Компартії України затвердило його інструктором відділу пропаганди й агітації обкому партії. Так розпочався новий етап у трудовій діяльності Л. Місінкевича, пов'язаний з роботою в партійних органах області.

Працюючи в апараті обкому партії, він пройшов шлях становлення організатора партійної роботи в соціально-культурній сфері. Самовідданість справі, неабияка працездатність, вміння переконувати людей на особистому прикладі при виконанні тих чи інших доручень, молодіжне завзяття і набутий досвід роботи з людьми стали надійним фундаментом у його діяльності. Він користувався авторитетом серед ідеологічного активу області, був обраний членом бюро партійної організації обкому партії. Наполегливість і працездатність Леоніда Леонідовича при розробці та запровадженні ефективних засобів наочної агітації з економії та бережливості у господарській діяльності трудових колективів відзначена дипломом ВДНГ УРСР першого ступеня. Одночасно він працює над собою, підвищуючи свій фаховий рівень ідеологічного працівника. Відтак без відриву від виробництва у 1988 році закінчив Київську вищу партійну школу, отримавши спеціальність викладача наукового комунізму.

У квітні 1988 року Леоніда Леонідовича як досвідченого партійного працівника бюро Хмельницького обкому Компартії України направляє у Дунаєвецький райком партії на керівну партійну роботу. 9 квітня його обирають другим секретарем райкому Компартії України. Коло службових обов'язків значно розширилось. Перед ним постало чимало справ господарського та соціально-культурного характеру. За цими справами стояли численні зустрічі в трудових колективах, переконання і навіть спонукання до дій окремих керівників та повсякденний контроль Л. Місінкевича за виконанням прийнятих рішень щодо комплексного розв'язання господарських та соціально-культурних питань у трудових колективах району. Упродовж трьох скликань його обирають депутатом Дунаєвецької районної ради народних депутатів.

Перебудовні процеси, започатковані в суспільстві, та політичні зміни, які запроваджувалися у формуванні суспільних відносин, слугували поверненню Л. Л. Місінкевича в апарат обласного комітету партії на посаду консультанта новосформованого відділу по зв'язках з радами, політичними та громадськими організаціями. Його досвід організатора ідеологічної роботи, вміння вислухати нагальні потреби трудових колективів, вникнути у проблеми громадських організацій був витребуваний для досягнення порозуміння у новосформованих політичних осередках області не тільки в апараті обкому партії, але й під час роботи в інформаційно-політичній службі Хмельницької обласної державної адміністрації.

У вересні 1993 року керівництво утвореного вищого навчального закладу філіалу Одеського відкритого університету запросило його для організації навчального процесу на сформованому першому курсі. Організатор-методист Леонід Леонідович почав жити проблемами студентів, організовуючи навчальний процес. Працюючи над реалізацією навчаль-

ного плану, завжди піклувався не тільки про його тематичне виконання, але й про організацію студентського дозвілля. Активно надавав допомогу ректорату вищого навчального закладу у вирішенні питань матеріально-технічного та методичного забезпечення навчального процесу.

Чуйне ставлення до науково-педагогічних та технічних працівників було оцінене трудовим колективом. Упродовж десяти років він очолював профспілкову організацію Хмельницького інституту регіонального управління та права. З 1995 року розпочав викладацьку роботу. Викладаючи соціологію, готує методологічні матеріали для студентів, проводить наукову, дослідницьку роботу, продовжуючи працювати організатором-методистом другого курсу.

Для написання кандидатської дисертації у вересні 1997 році прикріпився здобувачем відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, яким керував талановитий державний і громадський діяч, відомий український вчений, академік П. Т. Тронько. Під керівництвом патріарха сучасної школи істориків-краєзнавців у 2000 році в Інституті історії України успішно захистив дисертацію на тему: «Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. XX століття» [2] та отримав науковий ступінь кандидата історичних наук.

З 9 березня 2000 року впродовж двох років Л. Л. Місінкевич працював заступником директора Центру підвищення кваліфікації державних службовців обласної державної адміністрації. У 2000 році ним були підготовлені ліцензійні матеріали, які дозволили пройти ліцензування у Державній акредитаційній комісії, яка прийняла рішення про видання ліцензії на впровадження освітньої діяльності з підвищення кваліфікації державних службовців та керівного складу підприємств, установ та організацій з прямою 1501 – «Державне управління», із встановленням обсягу річного ліцензованого прийому в кількості 1,9 тисяч осіб [3]. До речі, через Центр пройшли працівники сільських, районних та міських рад, місцевих адміністрацій, управлінь та відомств краю.

14 січня 2002 року Леоніда Леонідовича було переведено на посаду старшого викладача кафедри філософії та політології та призначено першим деканом юридичного факультету Хмельницького інституту регіонального управління та права. А далі була рутинна праця деканату в одній особі Л. Місінкевича, яка відображалася не тільки в повсякденній навчальній, виховній, науково-методичній роботі, а й у підготовці ліцензійних та акредитаційних справ щодо четвертого рівня акредитації вищого навчального закладу. У жовтні 2004 року йому присвоєно вчене звання доцента.

Незважаючи на завантаження адміністративною та викладацькою роботою, Л. Місінкевич приймає рішення розпочати підготовчу роботу з на-

писання докторської дисертації. Із згоди свого наукового керівника академіка П. Т. Тронька він прикріплюється здобувачем відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України Національної академії наук України[4].

Об'єктом досліджень докторської дисертації Л. Л. Місінкевич обрав абсолютно нову проблематику, яка окреслювалася діяльністю вищого та місцевого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, виконавчих органів незалежної України, правоохоронних та судових органів у здійсненні процесу реабілітації жертв політичних репресій, враховуючи політичні, соціальні та історико-правові аспекти. Упродовж семи років він вивчав документальні матеріали, аналізував механізм відновлення в правах репресованих, особливості форм і методів організації реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій, визначаючи при цьому етапи проведення суспільної реабілітації. Досліджував обставини формування нормативно-правової бази та практичні кроки владних структур у реалізації соціально-правового захисту реабілітованих, прагнув розкрити механізми та межі компетенції центральних та місцевих реабілітаційних комісій, аналізував діяльність органів прокуратури, суду, держбезпеки, МВС та органів місцевого самоврядування.

Аналіз Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року і практика його застосування дали йому можливість викрити недоліки та протиріччя, які мають місце у чинному законодавстві, внести конкретні пропозиції для майбутніх змін при формуванні нового вітчизняного законодавства для забезпечення реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій в Україні.

Наполеглива дослідницька робота увінчалася успіхом. 22 січні 2010 року Леонід Леонідович у спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича захистив докторську дисертацію на тему: «Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект»[5].

3 листопада 2010 року призначений на посаду першого проректора з наукової роботи. Під його керівництвом розширена діяльність аспірантури зі спеціальностей 08.00.10 – «Статистика» і 12.00.12 «Філософія права». Запрацювала університетська рада з науково-правових експертиз, які проводяться на запити та звернення державних органів, юридичних та приватних осіб. Під його керівництвом активізувалась діяльність навчального закладу з налагодження партнерських відносин із науковими та навчальними установами ближнього та далекого зарубіжжя, міжнародними організаціями та фондами. За участю 10 навчальних закладів Німеччини, Італії, Польщі, Латвії, Білорусії та України реалізувався міжнародний про-

ект за програмою TEMPUS, який дав можливість запровадження спеціалізації «Міжнародне економічне право та альтернативні способи вирішення спорів» за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра зі спеціальності 8.030401001 Правознавство за денною формою навчання.

У 2012 році він створив музей університету та видав книгу «Сторінки історії Хмельницького університету управління та права», присвячену 20-річчю навчального закладу [6]. Рішенням Атестаційної колегії МОН України у червні 2014 року Л. Місінкевичу присвоєно вчене звання професора. У 2017 році ювіляр видав книгу «Хмельницький університет управління та права: наукові здобутки», в якій розкрив наукові досягнення навчального закладу за 25-річний період діяльності [7].

Постійний інтерес Л. Місінкевича до вивчення проблем історії Подільського краю сприяв пожвавленню роботи оновленої редакційної колегії історико-меморіальної серії «Книга Пам'яті України» [8], зокрема його редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією». Упродовж останніх років ним підготовлено шість книг Хмельницького тому «Реабілітовані історією», загальним обсягом понад 600,0 умовних друківаних аркушів.

Створений доробок став підсумком великої роботи, здійсненої впродовж десяти років. На сторінках цих книг оприлюднені раніше невідомі таємні документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкриті широкі можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави. На підставі архівних документів, спогадів очевидців тих трагічних подій, історичних нарисів про необґрунтовані покарання, утиск прав і свобод уродженців та мешканців краю аналізуються причини, механізм та наслідки політичних репресій часів радянської доби, висвітлюється регіональна специфіка політики радянського керівництва.

У цьому дослідженні відображена репресивна політика на Хмельниччині, яка базувалася на геополітичному та національному факторі. Оприлюднені таємні документи розкривають політичні переслідування польської національної меншини та реалізацію «польського» оперативного наказу НКВС СРСР за № 00485. Такі матеріали дають можливість зрозуміти перебіг подій, пов'язаних з берієвською «відлигою» 1939 року, яка створювала видимість лібералізації політичної системи як суто пропагандистський захід. Леонід Леонідович вперше серед науковців Поділля розкрив суть репресивної політики щодо селян, розпочатої в 1948 році, з прийняттям безпрецедентного у правовій практиці Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві та ведуть антирадянський

спосіб життя», з насильницькими методами підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських колективах Хмельниччини.

Тут також подана характеристика місць дислокації виправно-трудових таборів, які найчастіше згадуються в архівно-слідчих справах репресованих хмельничан. У них викладений історико-меморіальний мартиролог репресованих осіб, які стали жертвами беззаконня за «політичними» статтями Кримінальних кодексів РРФСР та УРСР, спрямованих проти громадян. Через скупі рядки біографічних даних прослідковуються найголовніші віхи життєвого шляху 59 650 політрепресантів області, що стали жертвами беззаконня тоталітарного режиму внаслідок необґрунтованих звинувачень, висунутих представниками державної влади, формально прикритими статтями кримінальних кодексів.

Леонід Леонідович підготував і опублікував три монографії, шість книг «Реабілітовані історією. Хмельницька область» та 6 книг із серії «Особистості в освіті та науці». Його особистий науковий внесок у створення праць з історії Поділля та видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Хмельницька область» відзначено премією Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України у галузі історико-краєзнавчих досліджень імені академіка Іона Винокура та першою премією XIII обласного конкурсу науково-дослідних робіт в номінації «Гуманітарні НДР». За результатами форуму «Книжкова весна на Хмельниччині», приуроченого до Всесвітнього дня книги та авторського права, серія книг «Реабілітовані історією. Хмельницька область» стала переможцем загальнообласного дослідження «Краща книга Хмельниччини – 2015року».

У монографіях «Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. XX століття», яка вийшла у світ у 1999 році, та «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. XX століття)», опублікованій у 2001 році, Л. Місінкевич дослідив проблеми соціально-економічного і культурного розвитку етнічних меншин Поділля, хід коренізації державного апарату, роль Центральної комісії у справах національних меншин, її вплив на процес радянзації та формування національних сільських рад у регіоні. Проаналізував шляхи становлення і розвитку шкільної освіти серед євреїв і поляків, діяльність закладів культури. З'ясував основні етапи та особливості державної політики щодо переселення та землеоблаштування євреїв, хід колективізації в національних селах Подільського краю. Відстежив суспільно-політичні процеси 20 – 30 років, які привели до деформації та згорання національної політики [9].

Опублікована науковцем у 2009 році монографія «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні» дає можливість узагальнити політичні наслідки репресивної політики вищого партійно-державного керівництва

проти українського народу продовж 1920 – 1950-х рр., дослідити реабілітаційні заходи так званої берієвської «відлиги», проаналізувати суспільно-політичне життя після смерті радянського диктатора. У ній відображене прагнення колективного керівництва КПРС демократизувати суспільні процеси, започатковуючи відновлення у правах жертв політичних процесів, викриваючи негативні наслідки культу особи Й. Сталіна. Уперше в українській історіографії досліджено процес реабілітації жертв терору радянської доби після хрущовської «відлиги» другої половини ХХ ст. та періоду діяльності уряду незалежної України. Розкрито механізм та межі компетенції діяльності центральних та місцевих реабілітаційних комісій, які сприяли започаткуванню реабілітаційних заходів у 1954 – 1956-х рр., відстежено хід реабілітації у другій половині 1950 – 1960-х рр., формування нормативно-правової бази та практичні кроки владних структур у реалізації соціально-правового захисту різних категорій реабілітованих, визначено позицію керівництва СРСР та УРСР щодо відновлення у правах репресованих громадян Західної України та народів Криму. Подані особливості процесу реабілітації кінця 1980 – початку 1990-х рр., його вплив на громадсько-політичне життя, роль партійних і державних органів України, участь у них правоохоронних органів. Досліджуються особливості реабілітаційного процесу в незалежній Україні, окреслені його основні напрямки, розкриті межі компетенції, узагальнені основні причини незавершеності реабілітаційного процесу в Україні, відмічена недосконалість вітчизняного законодавства в сучасних умовах розвитку суспільства[10].

Монографічне дослідження «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні» в 2014 році відзначене першою премією імені Святого Володимира як краще науково-правниче видання в Україні в номінації історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Упродовж 25 років науково-педагогічної діяльності Леонід Леонідович узяв участь у понад 100 міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах тощо.

Леонід Леонідович – досвідчений викладач. Студенти з повагою відгукуються про його заняття, які характеризуються глибоким знанням навчального матеріалу, логічністю та якістю викладу, застосуванням мультимедійних засобів навчання. Ним підготовлено понад 30 навчально-методичних розробок з навчальних дисциплін «Історія України», «Соціологія», «Політологія» та «Історія держави і права України».

Зважаючи на його працездатність, він обраний членом ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України, заступником голови Хмельницької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією», членом редакційної колегії часопису Хмельницького університету управління та

права – «Університетські наукові записки», членом редакційної колегії історико-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії» та вісника державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».

Повсякденна праця Леоніда Леонідовича відзначена Грамотою Верховної ради України, знаком «Відмінник освіти України», почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв», подякою Кабінету Міністрів України за особистий внесок у розвиток краєзнавства. Правлінням Національної спілки краєзнавців України йому присвоєно звання «Почесний краєзнавець України». Він також нагороджений премією імені академіка Петра Тронька, багатьма грамотами і дипломами місцевих органів влади і громадських організацій.

Секрет його успіху в тому, що він зумів виховати в собі чудову звичку ніколи не відступати перед труднощами, у своїх діях завжди бути відповідальною та обов'язковою особистістю, постійно працювати над удосконаленням своїх знань [11]. Це допомагає Леоніду Леонідовичу мобілізувати свій творчий та науковий потенціал на вирішення багатьох проблем організаційного, навчального та наукового характеру.

Останнім часом він очолює кафедру теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та працює над проблемами історії і культури національних меншин, політичної історії України.

Водночас, у житті він є щирим та справжнім другом, хорошим сім'янином. Разом з дружиною Валентиною виростив і дав путівку в життя синові Андрієві і дочці Анні, виховує онука. Не забуває Леонід Леонідович про рідних, друзів та знайомих, постійно підтримує з ними дружні стосунки, допомагає добрим словом та ділом.

Джерел та літератури

1. Петренко Г. Ленінський стипендіат / Г. Петренко // Ленінським шляхом. – 1971. – № 99. – 19 серпня. – С. 4.
2. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ століття: Авторефер. ... канд. іст. наук / Л. Л. Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.
3. Протокол Державної акредитаційної комісії № 30 від 12 грудня 2000 року.
4. Поточний архів Хмельницького університету управління та права. Протокол № 9 засідання Вченої ради від 26 травня 2003 р.
5. Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект. Авторефер. ... доктора іст. наук / Л. Л. Місінкевич. – Чернівці, 2009. – 32.
6. Сторінки історії Хмельницького університету управління та права – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 272 с. іл.

7. Хмельницького університету управління та права (1992 – 2017) : наукові здобутки. Хмельницький : Хмельницького університету управління та права. 2017. 289 с.
8. Поточний архів Хмельницької обласної державної адміністрації. Розпорядження голови адміністрації від 17 березня 2008 р. № 127/2008-р. «Про внесення змін до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 23 березня 1998 року № 1271-р.».
9. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20 – 30-х рр. ХХ століття / Л. Л. Місінкевич. К. : Рідний край, 1999. – 73с.; він же. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття) – К., 2001. – 254 с.
10. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) / Л. Л. Місінкевич. – Хмельницький : Вид-во ХУУП. 2009. – 426 с.
11. Стенько Б. Секрет успіху – вміння працювати з людьми /Б. Стенько // Подільські вісті. – 2010. – № 50. – 2 квітня. – С. 2.

МИТТЕВОСТІ ЖИТТЯ Л. Л. МІСІНКЕВИЧА

*З науковим керівником академіком НАН України П. Т. Троньком,
червень 2005 року*

*Нагородження переможця обласної університетської олімпіади
«Я прагну творити майбутнє», квітень 2012 року*

*Презентація тому науково-документальній серії книг
«Реабілітовані історією. Хмельницька область», квітень 2015 року*

*Форум «Книжкова весна на Хмельниччині».
Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією.
Хмельницька область» визнана переможцем
загальнообласного дослідження
«Краща книга Хмельниччини – 2015 рік», квітень 2016 року*

Привітання з 85-ти річним ювілеєм доктора економічних наук, професора кафедри публічного управління та адміністрування В. І. Пили, січень 2017 року

Зустріч з керівником представництва Фонда Ганса Зайделя в Україні Даніелем Зайберлінгом, жовтень 2017 року

*Учасники міжнародної наукової конференції
«XIV осінні юридичні читання», листопад 2016 року*

Привітання колективу з Днем Перемоги

День знань, вересень 2017 року

*Прийняття присяги студентами кафедри військової підготовки
за програмою офіцерів запасу*

*З колегами кафедри філософії та
соціально-гуманітарних наук, травень 2011 року*

*Міжнародна наукова-практична конференція
«Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних
та господарських правовідносин», 17 травня 2013 року*

Привітання доньки після захисту кандидатської дисертації у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, березень 2014 року

*Делегати VI з'їзду Національної спілки краєзнавців України
(Зліва направо: Л. Л. Місінкевич, Ю. В. Телячий, О. М. Завальнюк,
В. С. Прокопчук, Ю. І. Блажевич, Л. В. Баженів), 23 січня 2017 року*

З колегами кафедри теорії та історії держава і права, грудень 2019 року

Учасники урочистого засідання з нагоди вшанування пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька, 12 липня 2019 року

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України, 12 липня 2019 року

НАШ ЮВІЛІАР

ТРЕМБИЦЬКИЙ АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ

**АНАТОЛІЙ ТРЕМБІЦЬКИЙ – ПОДІЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК,
КРАЄЗНАВЕЦЬ, ЕТНОГРАФ, ФОЛЬКЛОРИСТ І
ПОДВИЖНИК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ
ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Про кожного серйозного вченого особистість найкраще говорять його праці, у яких віддзеркалені наукові інтереси, лабораторію творчого мислення, осягнення структури піднятої проблеми, містять отримані дослідницькі результати. До числа відомих постатей таких «неповторних належить подільський історик, краєзнавець, етнограф і фольклорист Анатолій Михайлович Трембіцький, який незадовго до свого 50-ти річчя, «круто змінив свою професію і трудову діяльність й буквально увірвався в історичну науку і краєзнавство та за короткий відрізок часу, опублікувавши численні праці, окреслив помітний слід у поділлєзнавстві»¹.

В науковій літературі інтерес до життєвих шляхів, наукової діяльності й творчих здобутків Анатолія Трембіцького обмежувався оприлюдненням академіком НАН України, відомим словацьким дослідником М. Мушинкою (2003, 2004, 2008)², та знаними українськими істориками і краєзнавцями Л. Баженовим (2005, 2010, 2015)³, В. Моздіром (2007)⁴, Ю. Степанчуком (2009)⁵, В. Косаківським (2011)⁶, Н. Іванченко (2011)⁷, Ю. Блажевичем та В. Візнюк (2015)⁸, В. Візнюк (2015)⁹ та іншими (2005, 2006, 2010, 2011, 2015, 2019)¹⁰, переважно стислих розвідок, в яких висвітлено певні аспекти його життя. З нагоди 55-річчя з дня народження науковця Л. А. Іваневич та А. А. Трембіцький упорядкували та видали біобібліографічний покажчик «Трембіцький Анатолій Михайлович» (2010)¹¹, а з нагоди 65-річчя – О. М. Завальнюк, А. Г. Філінюк, Л. А. Іваневич та А. А. Трембіцький – біографічно-бібліографічну студію «Анатолій Трембіцький: історик, педагог, особистість...»¹². Коротеньке гасло подано в «Вікіпедії» (2015)¹³. Інформацію про дослідника та його напрузованості можна зустріти в багатьох наукових збірниках, часописах, періодичних виданнях України, Канади, Чехії, США тощо, зокрема, рецензії на дослідження з історії та культури України і Поділля, зроблені академіком НАН України М. Мушинкою (2003, 2019)¹⁴, українськими істориками С. Єсюніним (2003, 2004, 2012)¹⁵, Ж. Касап (2008)¹⁶, В. Задорожнюк (2010)¹⁴, Ю. Зінько та А. Лисим (2010)¹⁸, Г. Бондаренком (2012, 2016)¹⁹, Л. Іваневич (2011, 2013)²⁰, С. Баженовою (2016)²¹, Л. Хмельковським (2017)²², Ю. Телячим (2018), О. Григоренком (2019)²³, а також по-

дільськими краєзнавцями В. Візнюк (2011, 2012, 2013)²⁴, Г. Медведчук (2013)²⁵, О. Будзеєм (2019)²⁶ та ін.

Анатолій Михайлович Трембіцький народився 15 квітня 1955 року в селі Скіпче Городоцького району Хмельницької області, у сім'ї службовця. Батько Трембіцький Михайло Сергійович, учасник бойових дій Другої світової війни (*21.11.1925, с. Малий Карабчиїв Дунаєвецького району – †28.06.1976, с. Скіпче), мати – Трембіцька (*дівоча Гуцол*) Тетяна Петрівна, учасник Другої світової війни (*02.02.1924, с. Голозубинці Дунаєвецького району – †29.09.2006, с. Скіпче). У цьому мальовничому подільському селі, що розкинулось по берегах річки Яромирки, притоки річки Смотрич, і назва якого за переказами походить від скитів (*скіфів*), адже поблизу села й досі є сліди декількох скіфських курганів, пройшло його босонего дитинство. Про це він у 2010 р. написав свій вірш «Скіпче чи Скитче»²⁷. «Ще з дитинства від батьків успадкував любов до рідної землі, до України, до української мови. Ця любов і почуття гордості за свій народ, за його героїчне минуле вплинули на вибір життєвого шляху, викликали бажання відкрити невідомі сторінки історичного минулого Подільського краю. Тетяна та Михайло Трембіцькі намагалися виховувати своїх дітей (доньки Ніна та Ліда, син Анатолій) в дусі християнської моралі, в повазі до людей, навчили їх шанувати рідне українське. В родині не затихала народна пісня, співали батько, мати і вся дружня родина»²⁸.

У 1962 р. він пішов у перший клас Скіпчанської восьмирічної школи. Вже під час навчання, під впливом розповідей батьків, проявився інтерес до історії рідного краю. Він стає членом учнівського гуртка «Червоні слідопити». Крім того, захоплювався драматургією, військово-спортивною гри «Зірниця», брав участь у районних олімпіадах з географії, історії, математики, фізики та змагань із шахів (III-ій дорослий розряд), республіканському конкурсі з історії української пошти (III-е місце).

«Життєва дорога одних людей видається прямою і передбачуваною, схожою на довжелезний американський автобан, доля інших більше нагадує звивистий гірський серпантин з великою кількістю небезпечних поворотів. Анатолій Миколайович, безумовно, належить до другої категорії». Після закінчення школи він одразу стає студентом Кам'янець-Подільського будівельного технікуму. А після здобуття відповідної професії у 1974–1976 рр. проходив строкову військову службу в Івано-Франківській (Україна) та Семипалатинській (Казахстан) областях. Повернувшись з армії до рідної домівки, декілька місяців у 1976 р. працював техніком-будівельником у місцевому колгоспі імені В. Чкалова; в грудні 1976 – березні 1981 рр. – інженером групи підготовки та організації робіт Хмельницького облрембудтресту; в березні 1981 – листопаді 1982 рр. – головним інженером ремонтно-будівельного управління облрембудтресту;

листопаді 1982 – квітні 1983 – голова профкому облрембудтресту; квітні 1983 – травень 1999 – здобувши вищу освіту, став військовослужбовцем. З січня 2001 р. працював менеджером, а з 2002 р. – керівником Хмельницького відділення Дочірнього транспортно-експедиційного підприємства «ІСТ-Захід» (Львів). У вересні 2004 – лютому 2005 рр. – викладач історії України та політології, завідувач відділом науково-методичної роботи та одночасно завідувач заочного відділення Хмельницької філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна». З вересня 2006 – старший викладач, з вересня 2008 – доцент кафедри комерційного та трудового права, а з вересня 2017 – доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом; одночасно в березні 2009 – грудні 2015 рр. – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»²⁹.

Унікальність особи Анатолія Трембіцького виявляється в тому, що його праця на виробництві в період 1976–1987 рр. поєднувалася з інтенсивним навчанням. Розуміючи роль освіти, Анатолій Михайлович не полишає навчання і значну увагу приділяє підвищенню свого освітнього рівня. Так, у 1979 р. він успішно закінчує дворічне вечірнє економічне відділення Університету марксизму-ленінізму (Хмельницький); в 1983 р. – Український інститут інженерів водного господарства (Рівне); в 1985 р. – Вищі юридичні курси (Київ), а в 1987 р. – Другі Київські міські державні курси іноземних мов.

У 2002 р. у А. М. Трембіцького виник задум випробувати свої творчі сили в історичній науці. Не маючи вищої історичної освіти, в серпні 2002 р. звертається до знаного на Поділлі науковця, доктора історичних наук Л. В. Баженова з проханням стати його науковим керівником для виконання кандидатської дисертації. Предметом роботи став життєвий та творчий шлях відомого дослідника історії Поділля Євфимія Сіцінського³⁰. Професор погодився, хоча й мав сумніви, що не історик зможе опрацювати цю проблематику, за яку вже бралися не раз. Утім 24 лютого 2006 р. у спеціалізованій раді Д 76.051.06 Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича Анатолій Михайлович успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)»³¹ за спеціальністю 07.00.01 – історія України, якій дали високу оцінку. Зокрема професор В. М. Ботушанський наголошував: «Ця дисертація обговорювалась у нас на кафедрі... ми були приємно здивовані і переконані, що він [А. М. Трембіцький. – Авт.] глибокий знавець цієї теми... про це свідчить і велика кількість його публікацій... Вважаю, що дисертація виконана на високому науковому рівні... Я б навіть давав вже йому і доктора...». Інший член спецради – професор

М. М. Алексісець вказав, що робота має багату джерельну базу, вирізняється ґрунтовністю, глибоким аналізом, містить певні теоретичні узагальнення. Враховуючи активну наукову та науково-педагогічну діяльність Анатолія Трембіцького, Президія Вищої атестаційної комісії України 16 червня 2010 р. присвоїла йому вчене звання «старший науковий співробітник» за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Продовжуючи науково-дослідницьку діяльність А. М. Трембіцький 13 грудня 2019 р. у спеціалізованій вченій раді Д 71.053.01 Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Анатолій Михайлович успішно захистив докторську дисертацію «Просвітницька, педагогічна та громадська діяльність родини Сіцинських–Чехівських–Січинських–Шандорів (кінець XIX ст. – 2000-і рр.)» за спеціальністю 07.00.01 – історія України, якій опоненти і члени спецради дали високу оцінку. Зокрема було відзначено, що «вперше за кілька десятків років ми обговорюємо дисертаційну роботу, виконану з української просопографічної тематики, що має подільську основу і стосується тривалого історичного періоду, який охоплює більше століття. Такої праці в українській історіографії досі не було». Дисертація – це «плід більше десятирічних наполегливих, цілеспрямованих і результативних зусиль, спрямованих на розроблення важливої і актуальної проблеми, присвяченої місцю і ролі унікальної й потужної в інтелектуальному сенсі української родини Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів, яка є окрасою українського спільноти, що діяла як на батьківщині, так і в еміграції».

Тісна співпраця відомого вченого Л. В. Баженова і науковця-початківця А. М. Трембіцького поглиблювалась. Із вересня 2002 р. й досі він – позаштатний науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. В лютому 2005-го у них виникла ідея заснування Хмельницького міського відділу Центру, і Анатолій Михайлович стає його завідувачем (на громадських засадах). На цій посаді він ініціював проведення наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України», яка була присвячена встановленню дати «1431 рік» датою найдавнішої згадки про Хмельницький (Плоскирів, Проскурів) в історичних документах (вересень 2006 р.). Участь у науковому форумі взяли 104 науковці, історики, краєзнавці з 14 міст 9 областей України та Польщі й Словаччини, тому досить представницьким був склад та рівень конференції. Цей науковий захід сприяв піднесенню авторитету міста.

3 червня 2006 р. А. М. Трембіцького став дійсним членом Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; згодом обирається дійсним членом Хмельницького відділення Українського Історичного Товариства, делегатом IV з'їзду Національної спілки краєзнавців України (Київ, 28 жовтня

2008 р.), членом НСКУ (2009), правління Хмельницької обласної організації НСКУ, членом Фулбрайтівського товариства України (2009), НТШ (2010).

Для Анатолія Трембіцького пріоритетним напрямом досліджень було і є вивчення історико-культурної спадщини українського народу. Загалом же коло його наукових інтересів досить широке, – це історія України, історична регіоналістика, історії друкарства, лірництва і кобзарства, краєзнавство, народознавство, етнографія, фольклористика, біобібліографія, історична біографістика, музезнавство та інше. Завдяки великій працьовитості за майже двадцятилітній період наукової праці з-під його пера вийшло майже сімсот праць, які видрукувані у фахових та періодичних виданнях Бара, Бердичева, Білої Церкви, Вінниці, Віньковець, Володимира-Волинського, Дніпропетровська, Дунаївців, Житомира, Кам'янець-Подільського, Києва, Ковеля, Луцька, Львова, Меджибожа, Миколаєва, Могилів-Подільського, Новоград-Волинського, Одеси, Острога, Полтави, Старокостянтинова, Тернополя, Ужгорода, Хмельницького, Хмільника, Чернівців, Шаргорода, а також Праги (Чехія), Пряшева (Словаччина), Миру і Гомеля (Беларусь), Венеції (Італія), Нью-Йорку (США) та багатьох інших. Науковці стверджують, що «кількість опублікованих його праць настільки численна, що це по праву дозволяє говорити нам про помітний слід Анатолія Трембіцького в поділезнавстві»³².

Зокрема, він став лідером у з'ясуванні й популяризації багатьох аспектів життя відомої родини Сіцинських–Січинських–Чехівських й інших видатних діячів України та рідного йому Поділля»³⁷. Велику цінність для науковців, істориків, краєзнавців й усіх тих, хто любить і вивчає історію Подільського краю, мають упорядковані й виданні віднайдені дослідником раритетні рукописи українського історика і краєзнавця Євфимія Сіцинського «Гектор Кам'янецької фортеці» (2003)³³, «Смотрицький замок» (2003, 2009)³⁴, «Болоховское княжество (1150–1257)» (2004)³⁵ та у співавторстві з Л. Іваневич – «Праці К. В. Широцького по історії українського мистецтва» (2004)³⁶, які з невідомих причин не були опубліковані автором. Дослідником також упорядковані й перевиданні раритетні книги з історії Поділля, зокрема праці Є. Сіцинського «Муровані церкви на Поділлі» (2009)³⁷, М. Орловського «Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уѣзда, Подольской губернии» (2004), «Историческое описание местечка Меджибожа Летичевского уѣзда» (2009)³⁸, Г. Лукомського «Луцький замок» (2013)³⁹, історико-статистичний нарис М. Грушевського «Південно-руські господарські замки в половині XVI століття» (2013)⁴⁰, О. Мак «Призабуті казки. Українські народні казки Придніпрянщини» (2013)⁴¹, О. Назарука «Олекса Довбуш і Карпатські опришки» (2016)⁴², В. Січинського «Етруський дім і гуцульський оседок» (2016)⁴³,

В. Левицького «Воєнні спомини: УГА – ЧУГА – Армія УНР» (2017)⁴⁴, І. Васильківського «У невпинній борні» (2018)⁴⁵ та ін.

Значну роботу щодо перевидання маловідомих, раритетних праць зна-них українських істориків з історії України та історичної регіоналістики проводить Анатолій Трембіцький у співпраці з іншими науковцями. Так, разом з Л. Іваневич ним перевидано працю В. Січинського «Кость Широцький (Спомини з нагоди шестиш роковин смерті)» (2004)⁴⁶, К. Широцького «Білоусівська церква» (2019)⁴⁷, разом з А. А. Трембіцьким – О. Апанович «Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис» (2010)⁴⁸, у співавторстві з В. Іваневичем та А. А. Трембіцьким – В. Герасименка «Кармалюк в українській народній пісні» (2013)⁴⁹, у співавторстві з Л. Іваневич і В. Іваневичем – дослідження В. Шавріна «Селянський одяг на Поділля. Автолітографія В. Шавріна по фотографіях 1899/1900 рр. Є. Й. Сіцінсько-го» (2016)⁵⁰. А в співавторстві з В. Галатиром підготовлено та видано спогади відомого українського громадсько-політичного і державного діяча, знаного публіциста, подільянина Віктора Приходька «Мої борги (Образки з недавню минулого України)» (2013)⁵¹, які знайомлять читача з родинним і суспільним життям подільського духівництва, зокрема, парафіяльного священика подільського села Чабанівка на Кам'янецьчині в 1900-х роках отця Петра Феоновича Ступницького. Цю подвижницьку роботу дослідника відзначив Л. Баженов у спеціальній статті «До десятиріччя центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університеті»⁵² і В. Г. Візнюк у газетній публікації⁵³. В останній з них відзначено «успішну діяльність Анатолія Михайловича як видавця. Видавнича справа вимагає вміння зібрати необхідний матеріал, скомпонувати його, перевірити достовірність вказаних фактів, зробити його цікавим для читача, оформити світлинами та ілюстраціями. Все це він робить сам і те, що виходить в кінцевому результаті – це завжди фундаментально, з гарним авторським коментарем». У співавторстві з науковими співробітниками Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», упорядкував й перевидав унікальні праці з історії Меджибожа та Меджибізької фортеці, зокрема, Г. Логвина «Замок в Меджибожі (Пам'ятки архітектури XVI ст.)» (2009)⁵⁴, та А. Орановського «Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского)» (2009, 2010)⁵⁵.

Одним із важливих здобутків А. Трембіцького стала підготовка та видання разом з С. Єсюніним, з нагоди 200-річчя з дня народження відомого поділлезнавця, історика, етнографа та краєзнавця XIX ст., протоієрея М. Я. Орловського (*1807 – †1887), збірки вибраних його маловідомих і майже не доступних широкій аудиторії праць «Михайло Якимович Орловський (1807–1887)» (2007)⁵⁶. Це видання, наголошується в рецензії, є «першою спробою» як перевидання вибраних праць відомого поді-

ллезнавця» так і укладення бібліографії його праць⁵³. А ще – підготував змістовну вступну статтю до перевидання в серії «Бібліотека української краєзнавчої класики» дуже цінної енциклопедії про кожне село, місто й містечко Поділля «Приходи і церкви Подольської єпархії» (2009)⁵⁴, яка вперше побачила світ за ред. Євфимія Сіцінського в 1901 р., а також написав передмову до бібліографічного покажчика «Видатний літописець Поділля: До 150-річчя з дня народження Ю. Й. Сіцінського» (2009).

Значну цінність мають його монографії з історичної біографістики та музеєзнавства. Першою з них стала монографія «Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність» (2009)⁵⁷. Тут уперше в українській історичній науці систематизовано і узагальнено життєвий шлях, громадсько-просвітницьку діяльність й творчість відомого українського історика і краєзнавця, «батька» поділлязнавства, протоієрея Євфимія Йосиповича Сіцінського, наукові, публіцистичні й художні праці та книги якого були присвячені історії та культурі багатьох регіонів України, а особливо Поділлю й місту Кам'янцю-Подільському. Про цю працю В. Л. Задорожнюк пише, що це «перша в історіографії узагальнююча монографія про Є. Й. Сіцінського», відомого українського історика, археолога, мистецтвознавця, етнографа, батька історії Поділля, діяча краєзнавчого руху. Загалом же, ця монографія «на віки увічнеє славу пам'ять подвижника Є. Й. Сіцінського, а її змістовні матеріали будуть корисні для всіх, хто шанує цю постать, стане при нагоді ученим, історикам, студентам, старшокласникам та всім читачам, хто вивчає історію Поділля і його видатних діячів»⁵⁸. Доктор філологічних наук, академік НАН України, професор Пряшівського (Пряшів) і Українського вільного (Мюнхен) університетів Микола Мушинка отримавши цю монографію, написав авторові кілька рядків: «Zvorus'yla mene Vas'a monohrafija, jaku ja perehl'anuv lys'e "po diahionali"». Pryholoms'uje velyc'ezna dz'erel'na baza» («Зворушила мене Ваша монографія, яку я переглянув лише «по діагоналі». Приголомшливо величезна джерельна база». – *переклад авт.*)⁵⁹. А внук Євфимія Сіцінського – Ярослав Січинський, звертаючись до автора А. М. Трембіцького, зауважив таке: «На днях я отримав Вашу, мені так цінну, книжку-монографію «Євфимій Сіцінський (1859–1937)», це є монументальна праця, зібрати таку кількість інформацій та фотографій. Наразі я лише заглянув до книжки і був неймовірно вражений кількістю ілюстрацій...»⁶⁰. Ю. Зінко та А. Лисий, рецензуючи це видання, наголосили, що сучасна «Podolika поповнилася ще однією цікавою розвідкою. Досліджена в монографії проблема є однією з перших спроб в сучасній українській історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити, об'єктивно оцінити, й, зрештою, повернути із забуття відомого українського історика, археолога, краєзнавця, етнографа, мистецтвознавця, бібліографа, музеолога, органі-

затора краєзнавчого руху, громадсько-просвітницького діяча – Євфимія Сіцінського (1859–1937). Все своє свідоме життя він присвятив відданому служінню людям, ґрунтовному вивченню й популяризації маловідомих аспектів історії та культури України і рідного Поділля»⁶¹.

До неординарних постатей, які завжди будуть з Поділлям та Україною, слід віднести краєзнавця і першого директора музею в Меджибзькій фортеці Михайла Ягодзінського. Тривалий час інтерес до його життя, громадської і науково-дослідницької діяльності обмежувався оприлюдненням лише незначних краєзнавчо-біографічних розвідок. А. Трембіцький разом з науковцями Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» упорядкував і видав працю «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник»⁶², у якій розкрито роль М. Ягодзінського як одного із зачинателів історико-краєзнавчих та етнографічних досліджень містечка Меджибіж та Меджибзької фортеці. У виданні подано його праці та матеріали звітів про археологічні розвідки в межах басейну рік Південний Буг та Бужок, проведені ним впродовж 1958–1973 рр. Значний краєзнавець та етнограф Г. Медведчук наголосила, що це «книга про людину, яка стояла біля витоків Меджибзького музею, що розмістився у стародавньому замку-пам'ятці історії й архітектури XVI–XIX ст. Її стараннями почався активний процес збирання пам'яток давнини краю, археологічних розвідок по берегах Південного Бугу і Бужка. М. Ягодзінський перейнявся палкою любов'ю до історії та краси Меджибожа і замку, поклав за мету свого життя їх дослідження і популяризацію через екскурсії і засоби масової інформації»⁶³.

У монографії «Мирослав Пінчак: історик і музеєзнавець» (2015)⁶⁴ Анатолій Трембіцький розкрив життєвий шлях, науково-дослідницьку і музеєзнавчу діяльність історика, музеєзнавця і перекладача, колишнього директора Меджибзького регіонального історико-етнографічного музею-фортеці Мирослава Васильовича Пінчака. А ще подав в авторській редакції творчий доробок М. Пінчака створений ним під час праці на музейній ниві в Меджибзькій фортеці. Професор Східнослов'янського національного університету ім. Лесі Українки Г. Бондаренко вважає, що ця книга «насичена документами і світлинами з життя М. Пінчака, представляє його як лектора, що дає можливість зрозуміти його творчо-дослідницьку кухню і діяльність організатора музейної справи. Зрештою, це популяризація історико-культурної спадщини, яка вимагала, вимагає і буде вимагати до себе уваги завжди, бо відтворює національну спадщини і традиції. М. Пінчак стоїть в одному ряду з такими постатями інтелектуальної еліти як Микола Сікорський з Переяславщини, Григорій Гуртовий з Волині, Микола Костриця з Житомирщини, Іван Пашук з Рівненщини тощо, які

сприяли усім своїм життям майбутньому цивілізаційному поступу української нації та держави» (2015, 2016)⁶⁵.

Досить цінною для сучасних українських літературознавців, істориків, краєзнавців, й усіх тих, кому не байдужі життєві перипетії і творча спадщина славного сина Ізяславщини, є монографія А. Трембіцького «Харитон Довгалюк: журналіст, письменник, священник (*1916 – †2006)» (2016)⁶⁶, присвячена 100-річчю з дня народження талановитого українського письменника, прозаїка, журналіста, священника УАПЦ української діаспори США та віце-президента відомого концерну «Хегох» («Ксерокс». – Авт.) Харитона Ониськовича Довгалюка. В цій праці, яка є першою спробою повернути з забуття письменника-емігранта, розкрито його особистісно-індивідуальний світ, суспільно-просвітницьку та священницьку діяльність і творчу спадщину. А також подано декілька його маловідомих праць зі збереженням авторського стилю й мови. Відомий доктор філологічних наук М. Мушинка в листі до автора від 8 жовтня 2016 р. зізнався, що з «великим зацікавленням прочитав «Довгалюка», про якого досі не знав. Ви зробили велику справу відкривши його»⁶⁷.

У монографії «Мовні студії Степана Риндика» (2016) дослідник вперше розкрив шляхи формування і становлення громадянської позиції та наукових засад знаного українського письменника, поета, сатирика, подолянина Степана Титовича Риндика, висвітлив загальні аспекти його творчої діяльності та відношення до викривлення, гвалтування й калічення української мови в українських книжках, часописах і публічних виступах, до усіх тих хто ігнорував й досі ігнорує українську мову та правила українського правопису. В додатку з дотриманням оригіналу мови подано основні мовознавчі праці Степана Риндика «Дещо з нашої мовної практики», «Колись і тепер», «Літературні вечерниці», «Мозаїка новин», «Чистки в мові», «Читач і модерна поезія». Микола Мушинка в листі до автора від 26 лютого 2017 р. зауважує: «з великим задоволенням я прочитав Ваші чудові книжки: «Мовні студії Степана Риндика», «Харитон Довгалюк» ..., з яких багато чого повчився. Подивляю Ваше вміння шукати матеріали і науково їх опрацювати»⁶⁸.

У монографіях «Родинна династія Січінських-Чехівських-Січінських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.)» (2019)⁶⁹ і «Родина Січінських-Чехівських-Січінських-Шандорів в українському історико-культурному просторі наприкінці XIX – на початку XXI ст.» (2020)⁷⁰ автор розв'язав наукову проблему – створення колективного (просопографічного) портрету відомої української родини, знакової у державному, суспільно-просвітницькому, науково-культурному, педагогічному і релігійно-богословському житті України та української діаспори Німеччини, Словаччини, Сполучених Штатів Америки, Франції, Чехії. Микола

Мушинка та Олександр Григоренко у своїх рецензіях наголошують, що А. М. Трембіцький у своїх спеціальних дослідженнях у форматі цілісного комплексного вивчення представників відомої української родини розкрив нові, невідомі раніше аспекти життєдіяльності членів родини, вніс корективи в оцінки дослідників-попередників. На їхню думку можна без перебільшення стверджувати, що ця наукова робота вражає масштабністю залучення до аналізу широкого спектра джерел і літератури досить об'ємного хронологічного періоду та стимулює вчених-істориків до подальших досліджень⁷¹.

Наукове літературознавчо-краєзнавче видання Анатолія Михайловича «Пахуче й густо поростають ночі ...» (2016)⁷² стало продовженням його справи щодо перевидання маловідомих праць українських письменників і поетів-емігрантів, які мають подільське коріння, та розкриває життєві перипетії і творчу спадщину, на жаль, й досі малознану в Україні, члена відомої української родини Солухи–Приходьків–Герасименка–Філя – Марини Тимішівни Приходько. У книзі, яка розрахована на літературознавців, істориків, краєзнавців, усіх тих, кому не байдужа доля талановитих українців-емігрантів, в авторській редакції Марини Приходько подано її поетичні твори та переклади, що побачили світ упродовж 1966–1986 років у різних україномовних виданнях української діаспори Італії, Німеччини та США.

Досліджував і популяризував А. М. Трембіцький й подільського отамана Я. Шепеля. Разом з К. В. Завальнюком виконав публіцистично-документальне видання «Отаман Яків Шепель» (2015, 2016)⁷⁴, яке отримало схвальну оцінку професора Г. Бондаренка⁷⁵ та С. Баженової⁷⁶. Рецензенти наголосили, що у цій книзі розкрито життєві шляхи та діяльність повстанського отамана, полковника Армії УНР, командувача 6-м повстанським районом Якова Матвійовича Шепеля на теренах Подільського краю за незалежність України в 1918–1921 рр. Зокрема, в першій частині праці подано біографічні матеріали про Якова Шепеля; в другій – хроніку бойового шляху в 1918–1921 роках; третій – свідчення з архівно-слідчих справ; четвертій – спогади сучасників про Якова Шепеля. В додатках подано неповний список козаків і старшин загону Я. Шепеля, світлини, документи та статистичні дані про національно-визвольний рух 1918–1921 рр. На думку Г. Бондаренка, книга «показує як складно було знайти своє місце у політичному і військовому розмаїтті енергійним і діяльним людям, яким і був Яків Шепель. Трагічна доля отамана Я. Шепеля типова для того часу. Його в 1921 р. убив його ж послідовник і пред'явив голову чекістам, щоб здобути собі амністію. Отаманщина як явище вказує на те, що не було єдності у противників радянської влади. Отамани часто переходили як до білих, зокрема денікінців, так і до червоних, допомагали УГА і армії УНР,

що вказувало на хиткість їх регіонального становища і вони поступово втрачали вплив і серед своїх послідовників і серед селян, які склали основу загонів, але постійно хотіли мирних умов життя і довго не могли перебувати у повстанцях». Також важливо, «що у книзі представлено ряд документів, які історизують постать Я. Шепеля. І це є певний науковий підхід, для того щоб показати правду життя у часи Громадянської війни в Україні, оскільки часто у народі залишалися лише романтично-революційні легенди»⁷⁷.

В іншій праці «ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи» (2012)⁷⁸ дослідник розкриває історію творення та десятилітньої діяльності Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (грудень 2001–2011 рр.). Подає матеріали і документи, які висвітлюють основні напрями діяльності заповідника – науково-дослідну, науково-просвітницьку, науково-методичну, культурно-освітню, експозиційну, фондову, видавничу та виставкову діяльність, пам'яткоохоронну та реставраційну роботу. Він показує внесок колективу в справу дослідження, популяризацію, збереження та охорону пам'яток національного значення, що входять до замкового комплексу «Меджибізька фортеця» і мають особливу культурну, історичну та наукову цінність й безпосередньо пов'язаних з видатними історичними подіями. С. М. Єсунін у статті-рецензії «Унікальна праця з музеєзнавства» (2012)⁷⁹ наголосив: «Напередодні Міжнародного дня музеїв побачила світ змістовна праця з музеєзнавства» в якій автору, відомому подільському історичному, «вдалося зібрати в одну книгу (має 390 сторінок) матеріали та документи, які висвітлюють основні напрями діяльності заповідника». Далі він зауважує, що «крім десятків документів про діяльність музею, праця насичена інформацією про минуле фортеці, самого Меджибожа та його околиць, містить відомості про пам'ятки історії, культури, архітектури та археології, має чимало фото та малюнків. Усе це робить видання корисним не лише для фахівців музейної справи, а для всіх, хто цікавиться історією Поділля та Меджибожа». Професор М. Мушинка писав авторові, що його праця «набита матеріалами, документами та фактами. Добре враження від публікації... З публікації видно велику Вашу роботу по реставрації і збереженню занедбаного шедевра історії архітектури та культури України»⁸⁰. А історик Г. Бондаренко⁸¹ та краєзнавець В. Візнюк⁸² відзначають, що ця «перша книга з історії створення та становлення Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», присвячена «тим, хто причетний до створення заповідника на теренах Меджибізької фортеці».

Ярослав Січинський, звертаючись до А. М. Трембіцького поділився такими враженнями: «Піднявся на вищий поверх – як бачу на столику, де є завжди моя пошта – лежить пакуночок – Ваша книжка: «Межибіж». Якраз

відкрив пакуночок – і бачу, що це гарно документована праця про історичний замок – фортецю. ... Праця є дуже обширна. І вам всім треба глибоко поклонитися, що виконусте таку необхідну працю – висвітлити наше історичне минуле – а Україна має надзвичайну цікаву історію – і є про що писати. Широ дякую – будьте здорові ...»⁸³. Вже в наступному листі він писав: «Почав читати Вашу працю «Межибіж» – мені кожна сторінка дуже цікава – які скарби має Україна – і як тяжко приходиться працювати, щоби зберігти їх. Чим більше сторінок прочитаю тим більше захоплююся. Тут іде більше про «сучасну» працю над збереженням нашої історії – і її представити новому поколінню – та на доступ туристам. Дай Боже Вам і всім повно сил для такої шляхетної праці (завдання). Навіть в двох місьцях згадуєте про Ю. С. Вітаю та будьте здорові ... Ярको С.»⁸⁴.

У співпраці з Л. Іваневич вчений підготував та видав наукове археографічно-етнографічне видання «Пісні обпалені війною» (2014)⁸⁵, а через півроку й другий доповнений варіант (2015)⁸⁶. Сюди увійшли безцінні для етнографів, мистецтвознавців, фольклористів, істориків і краєзнавців записи пісень українських остарбайтерів, зроблені його мамою Тетяною Петрівною Трембіцькою у період 1943–1947 рр., тобто під час її перебування на примусових роботах у Німеччині та після повернення в Україну. Також уперше подано оригінальні світлини з неописаного фонду Тетяни Трембіцької родинного архіву А. М. Трембіцького (Хмельницький). «Тетяна Петрівна, – зауважує В. Візнюк, – записувала зразки української народної творчості від людей, що її оточували. Під час перебування в Німеччині на примусових роботах записала майже півсотні «невільницьких пісень» українських «остарбайтерів», в яких відображені переживання й почуття людей: кохання, радість, туга за рідним краєм, прагнення свободи, добра, справедливості і сприяла збереженню, вивченню та систематизації цих надзвичайно цінних етнографічних матеріалів»⁸⁷. Рецензію «Невільничі пісні-сльози «остарбайтерок»» на це видання опублікував Ларіон Костенко [псевдонім Левка Хмельковського] в українському громадсько-політичному незалежному тижневику «Міст» (Торонто, 2017) та у часопису «Свобода» (Нью-Йорк, 2017)⁸⁸.

Науковець також є автором науково-археографічного видання «Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення)» (2013)⁸⁹, що містить матеріали про цей музейний заклад у баченні його творців, науковців і журналістів, подано наукові праці співробітників Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» про Голодомор 1932–1933 років в Україні і, зокрема, на Летицівщині, статті-гасла з енциклопедично-довідкових видань. У рецензії на цей збірник зауважується, що значну цінність мають і додатки до збірника, де «подано: лекцію-екскурсію «Музейна експозиція, присвячена пам'яті жертв

Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині», «копію хлібної картки 1933 р.», а також офіційні матеріали щодо проведення заходів у зв'язку з роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні⁹⁰.

Дослідник разом з Л. А. Іваневич підготували і видали з нагоди 130-річчя з дня народження великого сина українського народу, знаного дослідника його історії та культури – Костя Широцького історико-археографічні видання «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах)» (2016)⁹¹. Згодом вони видали збірник «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах)» (2019)⁹⁴, який містить праці Л. Биковського, М. Голубця, М. Кондратенка, В. Січинського, Є. Сіцінського, витяги зі споминів В. Гарби, О. Лотоцького, В. Приходька, некрологи Л. Білецького, О. Дорошкевича, С. Єфремова, П. Зайцева, А. Ніковського, А. Середи та ін., статті-гасла Л. Баженова, С. Білоконя, С. Гальчака, О. Завальнюка, І. Калиновича, Т. Кароєвої, О. Кузьменко, Є. Онацького, автора під криптонімом «С. Г.» та ін., деякі архівні матеріали і документи, праці В. Шероцького («Выездъ южно-русских епископовъ въ XVII–XVIII в.», «Къ вопросу о каменныхъ бабахъ», «Нетлінність Київськихъ мощів») і К. Широцького («Изь художественнаго прошлаго Подоліи. (Старинная расписная дверь изъ с. Луки Мелешковской Под. губ.)», «Народныя поверія о буднихъ дняхъ недели и празднованіе этихъ дней простымъ народомъ»), «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні», листи В. Дубяньського, І. Мазепи, І. Огієнка, М. Симашкевича, В. Шероцького, К. Широцького та ін., родинні світлини тощо. З цих нагод відбулися два наукові круглі столи «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці (9 червня 2016 р.)⁹² та в Білоусівській загальноосвітній школі I–III ступенів Тульчинського району Вінницької області (21 червня 2016 р.)⁹³, а також проведено на базі Тульчинської центральної районної бібліотеки красзнавчу конференцію, присвячену 100-річчю від дня смерті Костя Широцького (13 вересня 2019 р.). Крім того у с. Білоусівка провели фестиваль народної творчості «Кроковеє колесо» ім. Костя Широцького.

2009 р. А. М. Трембіцький у співавторстві з О. М. Завальнюком та Л. А. Іваневич упорядкували біобібліографічний покажчик «Кость Широцький»⁹⁵, де подали хроніку життя і творчого шляху Костя Широцького, коротку біографію його батька Віталія Широцького (Шероцького), реєстр наукових і публіцистичних праць Костя та Віталія Широцьких, праць про Костя Широцького станом на 1 січня 2009 року та список перевиданих його праць.

Впродовж 2009–2015 рр. науковець у співавторстві з кандидатом історичних наук В. Парандій та красзнавцями С. Бондар і В. Пономарем опра-

цували й видрукували спогади очевидців про Голодомор 1932–1933 рр. Зокрема, вони видали збірники «Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти» (2009)⁹⁶, «Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив» (Ч. III, Т. 10, 2014)⁹⁷, «Ми пам'ятаємо... 1932–1934!» (2015)⁹⁸, які на сьогодні вже стали великою бібліографічною рідкістю.

Із півтисячі статей вченого варто виокремити його праці про відомих у світі, але майже не знаних на рідному Поділлі, мистецтвознавцеві Павлу Жолтовському⁹⁹, графіку і перекладачу Софії Левицькій¹⁰⁰, кобзареві і громадському діячу Костянтину Місевичу¹⁰¹, архітектору і мистецтвознавцю Олексі Повстенку¹⁰², лікарю і громадському діячу Івану Розгону¹⁰³ та багатьох інших. Про тих, хто корінням пов'язаний з Поділлям – археолога Михайла Рудинського¹⁰⁴, священника і дослідника Поділля Митрофана Симашкевича¹⁰⁵, мистецтвознавця Стефана Таранушенка¹⁰⁶, мистця і громадського діяча Петра Холодного-старшого¹⁰⁷, письменника і громадсько-політичного діяча Левка Юркевича¹⁰⁸, археолога Сергія Гамченка¹⁰⁹, письменника і поета Михайла Драй-Хмару¹¹⁰, мисткиню Ольгу Дядинок-Козакевич¹¹¹ та багато інших.

Цікавими є й інші праці А. М. Трембіцького – «Історія друкарства на Поділлі за працями Є. Сіцінського»¹¹², «Вони творили музеї Поділля. До біографії Є. Сіцінського, М. Трублаєвича та Ю. Александровича»¹¹³ та ін.

Епічне мистецтво українських лірників і кобзарів дослідник розкрив в інших працях «Лірницькі пісні та лірники Поділля»,¹¹⁴ «Релігійні мотиви в епічному мистецтві українських «незрячих» мандрівних співців»,¹¹⁵ «Цифрові символи в системі сакральних знань українських «незрячих» мандрівних епічних співців»,¹¹⁶ «Арго носіїв українського «незрячого» мандрівного епічного мистецтва: стан наукової розробки проблеми»,¹¹⁷ «Лічництво українських лірників і кобзарів – складова системи народних поглядів і знань у галузі медицини»,¹¹⁸ «Система поділу часу українських «незрячих» мандрівних епічних співців»¹¹⁹ тощо.

У березні 2009 року Анатолій Михайлович обійняв посаду заступника директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Завдяки його зусиллям і при підтримці директора ДІКЗ О. Г. Погорільця, заповідник відповідно до «Концепції розвитку Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (2009), став перетворюватися на культурно-освітній, науково-дослідний заклад. Зокрема, науковими співробітниками за підтримки адміністрації заповідника, було виокремлено як пріоритетні такі напрями проведення науково-дослідної роботи в заповіднику, як:

– постійне проведення всеукраїнських (міжнародних) науково-краснознавчих конференцій «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»;

- проведення наукових форумів різного рівня і різного спрямування;
- проведення спільних наукових конференцій різного рівня з різними науковими та навчально-освітніми закладами;
- участь наукових співробітників заповідника в наукових форумах різного рівня в Україні та в зарубіжних країнах;
- видання книг і матеріалів конференцій;
- публікація наукових статей і повідомлень;
- перевидання праць і брошур з історії містечка Меджибожа та Меджибзької фортеці;
- видання книг про заповідник, його наукових співробітників та збірників їхніх праць;
- рецензування різних видань з історії України та Поділля, зокрема;
- відгуки на автореферати дисертацій зі спеціальностей «історія України», «етнологія», «історіографія»;
- видання друкованого органу заповідника – часопису «Вісник «Меджибзький замок»¹²⁰.

В результаті виконання цієї програми вдалося впродовж 2009–2015 рр. у ДІКЗ «Межибіж» провести II–XIV науково-краєзнавчі конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», за матеріалами яких видано 16 збірників наукових праць «Науковий вісник «Межибіж» з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. А. М. Трембіцький підготував і фототипно перевидав матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії», яка відбулася 17 серпня 1996 р. у Меджибзькому відділі Хмельницького обласного краєзнавчого музею за участю науковців із Вінниці, Житомира, Києва, Кракова, Львова, Хмельницького. Матеріали цієї першої на теренах Меджибзької фортеці наукової конференції вже давно стали бібліографічною рідкістю й досі користуються значним попитом у сучасних науковців і краєзнавців. У статті замість передмови «З історії науково-дослідної роботи в ДІКЗ «Межибіж» вчений розкрив перебіг науково-дослідної роботи впродовж 45 років¹²¹.

За ініціативи А. М. Трембіцького проводилися щорічні «Археологічні читання», в яких брали участь науковці і дослідники з багатьох регіонів України. За підсумками читань впродовж 2012–2015 рр. за редакцією А. Трембіцького та О. Погорільця видано чотири наукових щорічники «Археологічні студії «Межибіж», на сторінках яких 155 науковців опублікувало 133 праці, 10 з яких належать Анатолію Михайловичу. Надзвичайно цікавою є його стаття «Археологічна спадщина Летичівського району Хмельницької області»¹²², яку він опублікував разом із сином Андрієм, яка може стати темою окремого дослідження.

Значну увагу вчений приділяв підготовці та виданню книг про наукових співробітників заповідника, які в різний час працювали або про-

довжують трудитися сьогодні, збірників їхніх праць. Зокрема, ним були упорядковані тексти про провідного наукового співробітника Г. Медведчук – «Берегиня скарбів народних...» (2010; у 2-х кн., 2013)¹²³, старшого наукового співробітника В. Візнюк – «Стежками служіння Клію» (2014)¹²⁴, наукового співробітника О. Марущака – «Марущак Олександр: наукова спадщина» (2015)¹²⁵. Разом із О. Погорільцем видав працю про В. Візнюк – «20 літ служіння Клеію» (2010)¹²⁶, у співпраці з О. Гончар та І. Леськів – «Стежками історичного минулого рідного краю» (2014)¹²⁷, а разом з І. Леськів опублікував збірку поезій С. Назаришиної «Літнє надвечір'я: збірка поезії» (2015)¹²⁸. Частина цих видань вийшли з друку напередодні та були презентовані на святковому симпозиумі «Шлях від музею до заповідника» (19 травня 2015 р.), присвяченого 75-річчю Мирослава Пінчака.

Цікавиться Анатолій Михайлович і художньо-видавничою справою. Особисто або разом з іншими науковцями підготував та видрукував декілька художніх робіт, серед яких настінні календарі на 2014 р. «Мода початку 20-х років ХХ ст.», «Ромашка», «Битви Богдана Хмельницького (До 365-річчя від початку Національно-визвольної війни 1648-1657 рр.)», «Тарас Шевченко (До 200-річчя від дня народження)», на 2015 р. – «Мода початку 20-х років ХХ ст.» і на 2016 р. – «Верховина»¹²⁹.

Прагнучи посприяти перетворенню ДІКЗ «Межибіж» на культурно-освітній та науково-дослідний заклад, А. М. Трембіцький значну увагу приділяв дослідженню та популяризації історії одного з найдавніших історичних поселень України – містечка Меджибожа та Меджибзької фортеці. Так, ним були віднайдені, підготовлені до видання та видрукувані рукописні праці та спогади колишніх уродженців містечка Меджибіж. Зокрема, історико-біографічну повість А. А. Григор'єва «Наша мала Родина на Хмельниччине» (2014)¹³⁰, разом з Я. Л. Михайловським – спогади О. Корсовської «И вот я итожу то, что прожито...» (2014)¹³¹, І. С. Лазаренка «Історія Меджибожа в матеріалах та особистостях» (2015)¹³².

У 2011 р. з ініціативи Анатолія Михайловича започатковано видання друкованого органу Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» – часопису «Вісник «Меджибзький замок», на сторінках якого висвітлювалася давня та сучасна історія містечка Меджибожа та Меджибзької фортеці, а також Летичівщини. Йшлося про обряди, звичаї й традиції українського народу, щоденне життя й діяльність ДІКЗ «Межибіж», особистості, які зробили значний внесок в історію та культуру України та Поділля, зокрема.

Шеф-редактор журналу «Музеї України» Наталка Іванченко, оцінюючи подвижницьку працю науковця в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», наголосила, що «можна тільки позаздрити» амбітному та енергійному заступнику директора з наукової роботи, адже

майже кожного року проводиться три наукові конференції, випускаються збірники, проводяться фестивалі та свята... Загалом же відзначає шеф-редактор, «про Анатолія Трембіцького у заповіднику ходять легенди. Справжній фанат-ентузіаст. І коли тільки він відпочиває?»¹³³.

За значні здобутки в історико-культурній та науково-дослідницькій роботі колектив Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», а разом і заступник директора з наукової роботи Анатолій Трембіцький, 23 серпня 2013 р. за рішенням Хмельницької обласної державної адміністрації занесений на обласну Дошку Пошани «Кращі люди Хмельниччини»¹³⁴. А за значні досягнення в науково-дослідній, культурно-освітній діяльності, видавничу, виставкову і пам'яткоохоронну роботу та її висвітленням і пропагуванням у засобах масової інформації відзначений відомчою нагородою «Заслужений працівник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (2015).

Варто відзначити викладацьку роботу Анатолія Михайловича. Добре володіє навчальним матеріалом, логічно викладає його. Студенти поважають свого викладача за ерудицію, інтелігентність, доброту і вимогливість¹³⁵. Він постійно дбає про науково-методичне забезпечення навчального процесу. За період своєї науково-педагогічної роботи він самостійно, або ж у співпраці з іншими науково-педагогічними працівниками, видав навчально-методичні посібники «Порівняльне правознавство» (2011, 2014)¹³⁶, «Прокурорський нагляд в Україні» (2015)¹³⁷, «Основи музейної справи» (2017), разом з М. В. Нікандровим «Повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції» (2019), курси лекцій «Правові основи захисту комерційної таємниці» (2010)¹³⁸, «Організаційно-правові проблеми безпеки підприємництва» (2010)¹³⁹, розробив і упорядкував словники термінів і визначень з державного права зарубіжних країн (2015)¹⁴⁰ і транспортного права (2016)¹⁴¹, «Тлумачний словник-жартівник студента» (2016)¹⁴². А також у співавторстві з професором А. Г. Філінюком методичні рекомендації для студентів усіх спеціальностей та форм навчання з наукової роботи студента (2007)¹⁴³ та у співавторстві з Л. А. Іваневич з організації самостійної роботи студента (2016)¹⁴⁴, щодо виконання семінарських занять, самостійної і контрольних робіт з митного права України (2015)¹⁴⁵, корпоративного права (2015)¹⁴⁶, у співавторстві з А. В. Авсієвич з державного права зарубіжних країн (2015)¹⁴⁷, транспортного права (2016)¹⁴⁸ та багато інших.

Значну увагу приділяє молодим і початкуючим науковцям. Так, А. М. Трембіцький декілька років поспіль був науковим керівником секції «Правознавство», членом та головою журі секцій «Історичне красназнавство» та «Історія України», членом та головою секції обласної учнівської науково-практичної конференції «Перспективи розвитку сучасної науки:

погляд юних науковців Хмельниччини» Хмельницького територіального відділення Малої академії наук України.

Постійно консультує, надає методичну допомогу молодим науковцям, дослідникам, краєзнавцям і музеєзнавцям, а також школярам у виконанні робіт з історії України, історичного краєзнавства та правознавства. Так, поет і музеєзнавець Валентина Кіндзерук (Новоград-Волинський) пише: «Дякую за передану інформацію, яка для мене безцінна і має велике значення для моєї роботи в музеї родини Косачів»¹⁴⁹. Подільський письменник Микола Мачківський згадує, що при написанні книги про князів Коріятовичі йому дуже допоміг хмельницький науковець Анатолій Трембіцький і завдяки цьому «зміг уваяти картину в цілому. І почав писати роман-міф...»¹⁵⁰. Про досить характерний прояв активної співпраці Анатолія Трембіцького та його доньки Лілії Іванівни з відомими науковцями є лист професора Миколи Мушинки зі Словаччини від 7 лютого 2014 р., де він, зокрема, дякуючи за допомогу в підготовці та виданню його праці «Колеса крутяться... бібліографія академіка Миколи Мушинки. Кн. 3: Бібліографія (1998–2013)» (2013) пише: «Вельмишановні – друже Анатолію і пані Ліліє! Вчора поштовий кур'єр доставив прямо до нашої хати пакунок з 55 примірниками «Колес», що «крутяться», вип. III. І я, і Магда вже другий день сидимо над ними й не виходимо з подиву і захоплення. Це – краший подарунок до наших днів народження, які всією родиною будемо святкувати післязавтра 9 лютого. А там буде перша презентація цієї книжки. Видання чудове. Воно перевершило всі наші очікування не лише змістом, але й художнім оформленням – обкладинкою, фотографіями... Та найціннішими в бібліографічному показнику є реєстри: іменний, географічний та тематичний, над якими Ви, друже Анатолію, здорово працювали. Зокрема іменний реєстр є для мене дуже важливим, бо, як бачите, діапазон моїх зацікавлень є широкий і, опрацьовуючи ту або іншу тему, часто виникає питання: «Де я вже про цю людину писав?». Досі Магда змушена була переглядати список із сотнями позицій. А зараз – заглянув у реєстр і – знайшов. Це торкається і тематичного реєстру, який стане у пригоді іншим дослідникам. Та, головне, що книжка і змістом, і зовнішнім оформленням безпосередньо нав'язує на два попередні випуски. ВЕЛИКЕ ВАМ СПАСИБІ!!! Ми залишаємося Вашими боржниками»¹⁵¹.

У 2002–2019 рр. А. М. Трембіцький став членом редакційних колегій більше півсотні наукових видань та збірників матеріалів конференцій різного рівня, взяв участь у роботі більше 300 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових форумах різного рівня та спрямування, в т. ч. у Білорусії, Італії, Словаччині, Чехії, що значно сприяло поширенню його творчих результатів та встановлення нових наукових контактів з багатьма українськими та іноземними істориками. Про його активну участь у різ-

них форумах свідчить лист академіка НАН України Ганни Скрипник від імені Оргкомітет МАУ: «Шановний Анатолію Михайловичу! Дуже вдячні за Вашу активну участь у VIII Конгресі Міжнародної асоціації українців! Ваша присутність надала більшої престижності та наукового авторитету цьому заходу!».

Вчений опонував одну кандидатську дисертацію, подав відгуки на десяток авторефератів дисертацій, прорецензував майже два десятки різних видань. Під його науковим керівництвом Валентина Парандій успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Діяльність Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920–1944 роки)» (2012).

Активність Анатолія Трембіцького не залишилася не поміченою в наукових і громадських колах. Так, Микола Мушинка назвав його «визначним дослідником Поділля»; письменник Валерій Трипачук – «вдумливим і фаховим дослідником давньої історії нашого чудового Поділля»; доцент Володимир Перерва – «потужним двигуном подільського краєзнавства»; Сергій Єсюнін – «шановним та поважним дослідником-поділлєзнавцем»; провідний спеціаліст Державного архіву Вінницької області Костянтин Завальнюк – «невтомним подвижником краєзнавчого руху» (26.11.2009), «першовідкривачем багатьох напрямків у краєзнавстві»; доктор історичних наук, академік УІА НАНУ, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка Лев Баженов – «соратником по дослідженню історії Поділля».

Мистецтвознавиця Оксана Пеленська з Праги відзначає, що Анатолій Трембіцький робить «дуже потрібну і корисну справу». «Ваша праця, – пише вона, звертаючись до Анатолія Михайловича, – гідна шани і подиву, як багато Ви працюєте й які цікаві матеріали публікуєте»¹⁵². А доктор історичних наук Ірина Преловська оцінюючи потенціал вченого, наставляє: «Давно пора стати доктором наук і лікувати невігласів від історії»¹⁵³.

Активна і досить насичена наукова та науково-педагогічна діяльність Анатолія Трембіцького отримала своє визнання. Так, за вагому науково-дослідницьку роботу по вивченню історії та культури Поділля, активну творчу та громадську діяльність йому присуджено Хмельницьку обласну премію імені Юхима Сіцінського в галузі історико-краєзнавчої роботи, збереження історико-культурної спадщини (2011), авторитетну громадську премію Хмельниччини «Скарби землі Болохівської» в номінації краєзнавство Подільсько-Волинського регіону (2012)¹⁵⁴, міську премію імені Євгена Назаренка (2018).

За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження історико-культурної спадщини та збереження природних скарбів України присвоєно звання Почесний краєзнавець України (2015). За заслуги з відродження

духовності в Україні та утвердження Помісної Української Православної Церкви Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом нагороджений орденом святого рівноапостольного князя Володимира Великого III-го ступеня, а митрополитом Хмельницьким і Старокостянтинівським Антонієм – орденом Пресвятої Богородиці Почаївської (2015).

Окрім того, дослідник, неодноразово відзначений Почесними грамотами Міністерства культури України, Хмельницького міського голови, Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Хмельницької міської організації НСКУ, управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, Хмельницької облдержадміністрації, Подільського осередку Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Хмельницької обласної ради, Хмельницької обласної організації профспілки працівників культури України, Правління Хмельницької міської організації НСКУ. А також Грамотами Інституту історії України НАНУ, Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, управління освіти виконавчого комітету Хмельницької міської ради, Дунаєвської та Летичівської райдержадміністрації та районної ради, Хмельницького інституту МАУП, управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації, управління освіти і науки Хмельницької облдержадміністрації, виконкому Меджибізької селищної ради, Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Департаменту освіти і науки, молоді та спорту Хмельницької облдержадміністрації, Національної спілки краєзнавців України, Архиерейською грамотою, благодаттю і даром влади, яка дана від Великого архієрея Господа нашого Ісуса Христа.

Прогрес думки полягає в тому, що досягнута ціль перетворюється в засіб для досягнення нової мети, а сам прогрес поинається з віри в те, що необхідне завжди можливе. Так і А. М. Трембіцького. У планах вченого на майбутнє – підготувати та видати книги про осіб які народилися на Поділлі або корінням зв'язаних з краєм: артистку театру Олену Бенцаль; письменників Миколу Болкуна та Василя Дубину; вченого хіміка і творця Легії українських націоналістів Миколу Вікула та його доньку, балерину і балетмейстерку Оксану Вікул; мистців Василя і Ольгу Дядиноків; видавця і громадського діяча Павла Кукурузи; мисткиню Софію Левицьку та її брата письменника Модеста Левицького; крутянина та історика Ігоря Лоського, одруженого на молодшій сестрі Віктора Приходька – Ользі (Тусі); письменника, підполковника УПА і члена УГВР Йосипа Позичанюка; письменника і лікаря Івана Розгона; археолога Михайла Рудинсько-

го; письменника і члена Похідної групи ОУН-Південь Миколу Чирського та багатьох інших.

Джерела та література:

- 1 Анатолію Трембіцькому – 50. *Хмельниччина-Дивокрай*. 2005. № 1–2. С. 78.
- 2 Мушинка Микола. В Празі про українське образотворче мистецтво міжвоєнного періоду. *Пороги. Інформаційний культурно політичний двомисячник для українців у Чеській Республіці* (Пряшів). 2003. № 6. Листопад–грудень. С. 4–5; Його ж. Міжнародний науковий симпозіум про Володимира Січинського» в Кам'янці-Подільському. *Кліо* (Кам'янець-Подільський). 2004. № 21. Червень-серпень. С. 2. Його ж. III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори». Український історичний журнал. 2008. № 6. С. 225–227.
- 3 Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть). Наукове видання. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с. (*про Трембіцького А. М.* с. 6, 202, 204, 223, 228, 230, 233-234, 237, 240-241, 243-244, 246, 250, 271-272, 332, 346, 386-390); Його ж. Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського і Володимира Січинського». *Краєзнавець Хмельниччини*. 2010. № 1. С. 33–35; Його ж. Подвижник краєзнавчого руху та регіональних досліджень (Трембіцькому Анатолію Михайловичу – 60) / Л. В. Баженов, Ю. І. Блажевич, О. Г. Погорілець, В. С. Прокопчук, А. Г. Філінюк. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2015. Вип. 8. С. 174–176.
- 4 Моздир Віталій. Науково-педагогічна та громадська діяльність Анатолія Трембіцького (до 5-річчя наукової діяльності). *Видатні постаті міста Хмельницького* (Мат. Другої наук.-практ. конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»). Кам'янець-Подільський: ФОП Син О. В., 2007. С. 148–152.
- 5 Степанчук Юрій. В інституті історії, етнології і права презентували книгу Є. Й. Сіцінського «Приходи и церкви Подольской епархии». *Педагог* (Вінниця). 2009. № 10 (373). Червень. С. 2.
- 6 Косаківський Віктор, Шпак Наталі. Берегиня скарбів народних... *Педагог* (Вінниця). 2011. № 5. лютий. – С. 3.
- 7 Іванченко Наталка. В Державному історико-культурному заповіднику «Межбіж» свято! *Музеї України*. 2011. № 3. С. 19 [Електронний ресурс]: URL: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=5793>
- 8 Блажевич Ю.І., Візнюк В.Г. Життєвий і творчий шлях Анатолія Трембіцького. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] Хмельницький, ПП Мельник А.А., 2015. Вип.4. С. 4–13; Їх ж. Життєвий і творчий шлях Анатолія Трембіцького. *Духовні витoki Поділля: науковці в історії краю : матеріали V всеукр.*

- наук.-практ. конф. (Хмельницький, 23 квітня 2015 р.). Хмельницький : ХГПА, 2015. С. 220–228.
- 9 Візнюк В. Г. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). *Літопис Хмельниччини-2015: краєзнавчий збірник* / [Ред. кол.: О. М. Брицька (голова), С. М. Єсюнін (відпов. редактор) та ін.] Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 117–121; Ї ж. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). *Вісник «Меджибізький замок»*. – 2015. – № 1. – 10 квітня. – С. 1-3.
 - 10 Анатолію Трембіцькому – 50. *Хмельниччина-Дивокрай*. 2005. № 1–2. С. 78–79; Бендюг В. Історики гуртуються. *Проскурів* (Хмельницький). 2005. № 31–32. 21 квітня. С. 14; Зарічний Анатолій. Створено Хмельницький відділ Центру дослідження історії Поділля. «Є». 2005. № 15. 14 квітня. С. 2; Баженов Л. Краєзнавство у місті Хмельницькому: здобутки та виклики за останні 15 років. *Хмельниччина-Дивокрай*. – 2006. № 1–2. С. 4–8; Кульбаба Л. М. Наукова конференція «Місто Хмельницький в контексті історії України». *Хмельниччина-Дивокрай*. 2006. № 1–2. С. 102–103; Анатолію Трембіцькому – 55. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2010. Вип. 1. С. 107; Єсюнін Сергій. Третя науково-краєзнавча конференція у Меджибожі. «Є». 2010. № 26. 1 липня. С. 5; Анатолій Михайлович Трембіцький. *Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): бібліографічний покажчик* / [уклад.: І. М. Конет, Л. В. Баженов, В. С. Прокопчук, Л. А. Онуфрієва та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 162-174; Змієвський Олександр. Шлях від музею до заповідника. *Летичівська газета*. 2015. 1. 12 червня. С. 2; Ювілей історика А. Трембіцького відзначено виданням «Хмельницьких краєзнавчих студій» [Електронний ресурс]: URL: www.mezhibozh.com; Трембіцькому Анатолію Михайловичу – 60. *Краєзнавець Хмельниччини*, 2015. Вип. 9. С. 174–175.
 - 11 Трембіцький Анатолій Михайлович. Біобібліографічний покажчик / Передм. і упорядн. Л. А. Іваневич, А. А. Трембіцький. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. 68 с.
 - 12 Завальнюк О. М., Філінюк А. Г., Іваневич Л. А., Трембіцький А. А. Анатолій Трембіцький: історик, педагог, особистість... Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020.
 - 13 Скіпче [Електронний ресурс] / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Скіпче>
 - 14 Мушинка Микола. Новознайдена праця про подільський замок Коріатовичів. *Подільський кур'єр*. 2003. № 8. 20 лютого. С. 14; Його ж. Новознайдена праця про подільський замок Корятовича: Євфимій Сіцінський: Смотрицький замок. Рукопис 1891 р. Підготовка видання, упорядкування, передмова та художнє оформлення Анатолія Трембіцького. Хмельницький, 2003. 24 с. *Дукля* (Пряшів). № 3. С. 76–77; Його ж. Родинна династія Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандо-

- рів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.): монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019, 850 с. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / головний редактор Іван Зуляк. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. С. 223–225.
- 15 Єсюнін Сергій. Невідомі праці Сіцінського. «Є». 2003. № 49. 26 червня. С. 11; Його ж. Новознайдена праця про подільський замок Корятівчів. «Моя газета». 2003. № 10. 13 березня. С. 4; Його ж. Видана невідома праця Є. Сіцінського «Болохівське князівство». «Є». 2004. № 13. 24 червня. С. 14; Його ж. Унікальна праця з музеєзнавства. «Є» *Поділля*. 2012. № 20. 17 травня. С. 9.
 - 16 Касап Жанна. [Рецензія]. Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані праці. *Хмельниччина-Дивокрай*. № 1'2007 – № 1'2008. С. 101.
 - 17 Задорожнюк Валентина. [Рецензія]. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2010. № 1. С. 60–61.
 - 18 Зінько Ю. А., Лисий А. К. [Рецензія]. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 395–397.
 - 19 Бондаренко Г. В. [Рецензія]. Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. Хмельницький ПП Мельник А.А., 2012. 390 с. *Волинський музейний вісник*. Науковий збірник. Вип. 3. Луцьк: Пульс, 2012. С. 281–282; Його ж. Книги хмельницьких краєзнавців. [Рецензія]. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / А. М. Трембіцький, К. В. Завальнюк. – Хмельницький : ФОП Мельник А. А., 2015. 322 с., іл. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині*. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчя від дня народження Лесі Українки, с. Колодяжне на Волині, 24–25 лютого 2016 року. Науковий збірник. Вип. 57. Луцьк, 2016. С. 278–279; *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2016. Вип. 7. С. 215–216; Мирослав Пінчак: історик і музеєзнавець: монографія. Хмельницький: ІРД, 2015. 236 с., іл. *Краєзнавець Хмельниччини*, 2016. Вип. 10. С. 138.
 - 20 Іваневич Л. А. Про книгу «Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення)». *Вісник «Меджибізький замок»*. 2013. № 2–4. 27 грудня. С. 22.

- 21 Баженова С. Е. [Рецензія]. Трембіцький А. М., Завальнюк К. В. Отаман Яків Шепель. 2-е доп. і випр. вид. Хмельницький: ІРД, 2016. 322 с., іл. *Краєзнавець Хмельниччини*, 2016. Вип. 10. С. 137.
- 22 Ларіон Костенко [Левко Хмельковський]. Невільничі пісні-сльози «остарбайтерок» Міст: український громадсько-політичний незалежний тижневик (Торонто). 2017. № 32. 10–16 серпня. С. 27; Левко Хмельковський. Невільничі пісні-сльози остарбайтерок. Свобода (Нью-Йорк). 2017. Ч. 34. 25 серпня. С. 12.
- 23 Alexander Grigorenko. Review on Anatoly Trembitsky monography: Family dynasty of Sitsinsky-Chekhivski-Sichinski-Shandorov: prosopographic portrait (XVIII–XXI century): a monograph. Khmelnytsky: FOP Strihar A. M., 2019. 850 p. *Scientific development, advanced technologies, innovations* [матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції]. Nemoros s.r.o., Prague, 2019. S. 10–16; Григоренко О. [Рецензія]. Родинна династія Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.): монографія / [наук. ред. проф. О. М. Завальнюк]. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2019, 850 с. *Гілея: науковий вісник*. Київ : Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 144 (№ 5). Ч. 1. Історичні науки. С. 158–161; Його ж. Досліджено родовід знаної родини. *Свобода* (Нью-Йорк). 2019. Ч. 23. 7 червня. С. 12).
- 24 Візнюк В. Г. «ДІКЗ «Межибіж»»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. Шлях від музею до заповідника. *Вісник «Меджибізький замок»*. 2012. № 4. 20 грудня. С. 1; Її ж. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2013. С. 149–152.
- 25 Медведчук Г. К. Про книгу «Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник». *Археологічні студії «Межибіж»*. *Науковий щорічник 2'2013* / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький : ІРД, 2013. С. 196–198; *Вісник «Меджибізький замок»*. 2013. № 2–4. 27 грудня. С. 28.
- 26 Будзей О. Родинний портрет. Подолянин (Кам'янець–Подільський). 2019. 20 грудня.
- 27 Трембіцький А. М. Скіпче чи Скитче [вірш]. *Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України»* / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2010. Ч. 1. С. 389.
- 28 Візнюк В. Г. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). *Вісник «Меджибізький замок»*... С. 1.
- 29 Анатолію Трембіцькому – 55. *Краєзнавець Хмельниччини*...
- 30 Трембіцький Анатолій Михайлович. Біобібліографічний покажчик... С. 5.
- 32 Моздір Віталій. Науково-педагогічна та громадська діяльність Анатолія Трембіцького (до 5-річчя наукової діяльності). *Видатні постаті міста Хмельницького* (Мат. Другої наук.-практ. конференції «Місто Хмель-

- ницький в контексті історії України»). Кам'янець-Подільський: ФОП Син О. В., 2007. С. 148.
- 33 Євфимій Сіцінський. Гектор Кам'янецької фортеці / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 30 с.
 - 34 Євфимій Сіцінський. Смотрицький замок / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.; 2-е вид. Хмельницький, 2009. 47 с.
 - 35 Євфимій Сіцінський. Болоховское княжество (1150–1257) / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 27 с.
 - 36 Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського) / Передм. Л. А. Іваневич. Післям. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. С. 16–26.
 - 37 Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 40 с.
 - 38 Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уезда, Подольской губернии. Репринтне видання 1864 р. / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 20 с.; Орловский Михаил Акимович. Историческое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 12 с.
 - 39 Лукомский Г. К. Луцкий замок. Репринтне видання / Упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2013. 20 с.
 - 40 Грушевський Михайло. Південно-руські господарські замки в половині XVI століття : історико-статистичний нарис / Упорядн., передм. і перекл. з рос. А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2013. 96 с. (I-XIII + 83 с.)
 - 41 Мак Ольга. Призабуті казки. Українські народні казки Придніпрянщини / Окл. й ілюстрації Михайла Михалевича: упоряд. і післям. А. Трембіцький. Хмельницький, 2013. 70 с.
 - 42 Назарук Осип. Олекса Довбуш і Карпатські опришки. Репринтне видання / Передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2016. XI + 26 с.
 - 43 Січинський Володимир. Етрусський дім і гуцульський оседок. / Обкл. і кінцівка арт.-мал. Миколи Кричевського ; Фототипне видання; Передм. та підгот. до друку А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2016. 15 с. ; іл.
 - 44 Левицький Володимир. Военні спомини: УГА – ЧУГА – Армія УНР / Упоряд., передм. та післямова А. М. Трембіцький. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2017. 170 с.
 - 45 Васильківський Іван. У невпинній борні (уривки зі спогадів) / Упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. 102 с.
 - 46 Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського) / Передм.

- Л. А. Іваневич. Післям. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. С. 27–30.
- 47 Широцький К. Білоусівська церква / передм. Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 60 с.
- 48 Апанович Олена. Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис / Передм. А. М. Трембіцький, упорядн. А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2010. 93 с.
- 49 Герасименко Володимир. Кармалюк в українській народній пісні. Репринтне видання / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2013. 24 с.; іл.
- 50 Селянський одяг на Поділлі. Автолитографії В. Шавріна по фотографіях 1899/1900 рр. Є. Й. Сіцінського. Репринтне видання / В. Шаврін; Упорядн. та передм. А. М. Трембіцький; Л. А. Іваневич; В. С. Іваневич. Хмельницький: ІРД, 2016. 48 с. (XII + 36), іл.
- 51 Приходько Віктор. Мої борги (Образки з недавнього минулого України) [про с. Чабанівка] / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький, В. В. Галатир. Хмельницький : ІРД, 2013. 68 с.
- 52 Баженов Л. В. До десятиріччя Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університеті. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції* / ред. кол.: Завальнюк О.М., Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. С. 13–18.
- 53 Візнюк В. Г. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). *Вісник «Меджибзький замок»*... С. 2.
- 54 Логвин Г. Н. Замок в Меджибожі (Пам'ятки архітектури XVI ст.) / Передм. і упорядн. Г. К. Медведчук, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. 2-е вид. Хмельницький, 2009. 20 с.
- 55 Орановский А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского) / Передм. і упорядн. В. Г. Візнюк, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. 2-е вид. Хмельницький, 2009. 18 с.; 3-є вид. Хмельницький, 2010. 16 с.
- 56 Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані праці / Упорядн. А.М. Трембіцький, С.М. Єсюнін. Хмельницький-Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. Ч. 1. 276 с.
- 57 Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с.
- 58 Задорожнюк В. Названа праця... С. 61.
- 59 Лист Миколи Мушинки до Анатолія Трембіцького від 14 січня 2010 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 60 Лист Ярослава Січинського до Анатолія Трембіцького від 15 квітня 2010 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 61 Зінько Ю. А. Названа праця... С. 395.

- 62 Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / Упоряд. А. М. Трембіцький ; Передм. О. Г. Погорілець. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 128 с.
- 63 Медведчук Г. К. Про книгу «Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник». *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький : ІРД, 2013. С. 196; *Вісник «Меджибізький замок»*. 2013. № 2–4. 27 грудня. С. 28.
- 64 Трембіцький А. М. Мирослав Пінчак: історик і музеєзнавець: монографія. Хмельницький : ІРД, 2015. 236 с., іл.
- 65 Бондаренко Г. В. Книги хмельницьких краєзнавців... [Рецензія]. Трембіцький А. М. Отаман Яків Шепель / Трембіцький А. М., Завальнюк К. В.. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 322 с., іл. *Минуле і сучасне Волині та Полісся...* С. 278; *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] Хмельницький, 2016. Вип. 7. С. 216; *Краєзнавець Хмельниччини*, 2016. Вип. 10. С. 138.
- 66 Трембіцький А. М. Харитон Довгалюк: журналіст, письменник, священник (*1916 – †2006): монографія. Хмельницький: ІРД, 2016. 142 с.; іл.
- 67 Лист Миколи Мушинки до Анатолія Трембіцького від 8 жовтня 2016 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 68 Трембіцький А. М. Мовні студії Степана Риндика: монографія. Хмельницький : ІРД, 2016. 228 с.; іл.
- 69 Трембіцький А. М. Родинна династія Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.): монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 850 с., іл.
- 70 Трембіцький А. М. Родина Сіцинських–Чехівських–Січинських–Шандорів в українському історико-культурному просторі наприкінці XIX – на початку XXI ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. 533 с., іл.
- 71 Рецензії: Alexander Grigorenko. Review on Anatoly Trembitsky monography: Family dynasty of Sitsinsky-Chekhivski-Sichinski-Shandorov: prosopographic portrait (XVIII–XXI century)...; Григоренко Олександр. *Гілея: науковий вісник...*; Його ж. *Свобода* (Нью-Йорк)...; Мушинка Микола. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка...*; Будзей О. Родинний портрет...
- 72 Трембіцький А. М. Пахуче й густо поростають ночі ... Хмельницький : ІРД, 2016. 134 с.; іл.
- 74 Трембіцький А. М., Завальнюк К. В. Отаман Яків Шепель Хмельницький: ІРД, 2015. 321 с., іл.; 2-е доп. і випр. вид. Хмельницький : ІРД, 2016. 22 с., іл.
- 75 Бондаренко Г. В. Книги хмельницьких краєзнавців...
- 76 Баженова С. Е. [Рецензія]...
- 77 Бондаренко Г. В. Книги Хмельницьких краєзнавців... С. 216.

- 78 Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 390 с.
- 79 Єсюнін С. Унікальна праця з музеєзнавства...
- 80 Лист Миколи Мушинки до Анатолія Трембіцького від 24 березня 2012 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 81 Бондаренко Г. В. [Рецензія]. Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи...
- 82 Візнюк В. Г. «ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи». Шлях від музею до заповідника. *Вісник «Меджибізький замок»*...
- 83 Лист Ярослава Січинського до Анатолія Трембіцького від 15 квітня 2012 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 84 Лист Ярослава Січинського до Анатолія Трембіцького від 25 квітня 2012 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 85 Пісні обпалені війною (в записях Тетяни Трембіцької). Науково-етнографічне видання / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2014. 110 с., іл.
- 86 Пісні обпалені війною (в записях Тетяни Трембіцької). Наукове археографічно-етнографічне видання, 2-е допов. і випр. / Упорядн. і вст. ст. А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2015. 134 с., іл.
- 87 Візнюк В. Г. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). *Вісник «Меджибізький замок»*... С. 1.
- 88 Ларіон Костенко [Левко Хмельковський]. Невільничі пісні-сльози «остарбайтерок». Міст (Торонто)...; Свобода (Нью-Йорк)...
- 89 Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упоряд. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2013. 354 с.
- 90 Іваневич Л. А. Про книгу «Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932-1933 років (до 5-річчя від дня створення)»...
- 91 Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах). Хмельницький: ІРД, 2016. 180 с.; іл.
- 92 Маліш Петро. Науковці – про Костя Широцького. Подільські вісті (Хмельницький). 2016. 9 серпня [Електронний ресурс]: URL: <http://pvisti.info/index.php/culture/2261-naukovtsi-pro-kostia-shyrotskoho>
- 93 Трембіцький А. М. Круглий стіл в с. Білоусівці Вінницької області з нагоди 130-річчя відомого подільянина Костя Широцького. Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов; відп. ред. С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 10. С. 128-131.
- 94 Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах). 2-ге вид., доп. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 490 с., іл.

- 95 Кость Широцький. Біобібліографічний покажчик / Упорядн. Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький ; Передм. О. М. Завальнюк, Л. А. Іваневич. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 68 с.
- 96 Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти: Матеріали науково-практичної конференції / За ред. Трембіцького А. М., Погорільця О. Г., Парандій В. О. Хмельницький, 2009. 372 с.
- 97 Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 10 / За ред. о. Ю. Мицика [Упорядн. Ч. III А. М. Трембіцький, С. О. Бондар; с. 451–474]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. 527 с.
- 98 Ми пам'ятаємо... 1932–1934! Спогади про Голодомор... / Упоряд., передм. і додатки В. В. Пономар, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 74 с.
- 99 Трембіцький А. М. Наукова та громадська діяльність Павла Жолтовського. *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур*. Матеріали наукової конференції 21–22 грудня 2006 року / Упор. І. Тесленко. Острого: Вид-во НаУ «Острозька академія, 2006. С. 266–272.
- 100 Трембіцький А. Уродженка села Вихилівка Софія Левицька – відома французька художниця (до 70-річчя від дня смерті). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції* / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 1. С. 458–464.
- 101 Трембіцький А. М. Іменем хмельничанина Костянтина Місевича названо школу кобзарського мистецтва в Нью-Йорку. *Видатні постаті міста Хмельницького* (Мат. II наук.-практ. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України»). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007. С. 110–119.
- 102 Трембіцький А. М. Подолянин Олекса Повстенко – служив у Петлюри, будував інститути для Сталіна, врятував Собор Святої Софії від більшовиків, проектував і перебудовував Капітолій у Вашингтоні. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Мат. XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: О. Власюк, 2009. С. 376–391.
- 103 Трембіцький А. М. Життєві шляхи, наукова і суспільно-просвітницька діяльність подолянина Івана Розгона (до 115-річчя від дня народження і 40-річчя від дня смерті). *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»* / Ред. кол. Баженов Л. В. (гол.), Єсюнін С. М. (спів гол., відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2012. С. 385–391.
- 104 Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський і Михайло Рудинський (з історії співпраці на ґрунті дослідження археології Поділля). Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею та 190-й річниці з

- дня народження Т. Г. Шевченка. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2005. С. 89–97.
- 105 Трембіцький А. М. Митрофан Симашкевич: хроніка життєвих і творчих шляхів (1845–1930). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам.-Под.: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 138–146.
- 106 Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський і Стефан Таранушенко (До історії співпраці на ґрунті дослідження народного мистецтва Поділля). *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам.-Под.: Оіюм, 2005. Т. 5: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у VXIII – на початку XXI ст.». С. 146–154.
- 107 Трембіцький А. М. Родина Холодних в українському еміграційному мистецькому середовищі. *Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.). Життя в ім'я України: Збірник статей і повідомлень за матеріалами Всеукраїнського круглого столу (14–15 грудня 2006 р., Кам'янець-Подільський державний університет)*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 86–116.
- 108 Трембіцький А. М. Український письменник і громадсько-політичний діяч – Лев (Левко) Юркевич (1884–1917?). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 14. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2008. С. 145–149.
- 109 Трембіцький А. М. До історії співпраці знаних українських археологів Сергія Гамченка та Євфимія Сіцінського. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конф.: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура]* / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 681–692.
- 110 Трембіцький А. М. Часопис «Свобода» (Нью-Йорк) про життєві шляхи і творчі здобутки Михайла Драй-Хмари. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія історична та філологічна* [редкол: О.М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (від. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний у-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 300–328.
- 111 Трембіцький А. М. Мисткиня Ольга Дядинюк-Козакевич знама у світі, але майже невідома на Поділлі. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»* / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відп. ред.) та ін. Хмельницький, 2012. С. 400–406.
- 112 Трембіцький А. М. Історія друкарства на Поділлі за працями Є. Сіцінського. *Київська старовина*. 2003. № 6. С. 28–42.
- 113 Трембіцький А. М. Вони творили музеї Поділля До біографії Є. Сіцінського, М. Трублаєвича та Ю. Александровича). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, ДП «ДФФ», 2004. С. 271–277.

- 114 Трембіцький А. М. Лірницькі пісні та лірники Поділля. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 4. С. 75–86.
- 115 Трембіцький А. М. Релігійні мотиви в епічному мистецтві українських «незрячих» мандрівних співців. *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник*. 2007 рік. Кн. II. Львів: «Логос», 2007. С. 647–660.
- 116 Трембіцький А. М. Цифрові символи в системі сакральних знань українських «незрячих» мандрівних епічних співців. *Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення* / Гол. ред. М. Ю. Костиця. У 2-х тт. Т. II. Житомир: М. Косенко, 2007. 352 с., іл. (Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Вип. 36). С. 171–181.
- 117 Трембіцький А. М. Арг'ю носіїв українського «незрячого» мандрівного епічного мистецтва: стан наукової розробки проблеми. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: Серія історична та філологічна*. Вип. V. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, 2008. С. 110–148.
- 118 Трембіцький А. М. Лічництво українських лірників і кобзарів – складова системи народних поглядів і знань у галузі медицини. *Науковий вісник «Межибіж»*: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. Ч. 2. С. 85–111.
- 119 Трембіцький А. М. Система поділу часу українських «незрячих» мандрівних епічних співців. *Науковий вісник «Межибіж»*: Матеріали Третьої наук.-краєзн. кон. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. Ч. 2. С. 119–142.
- 120 Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). Хмельницький: ІРД, 2013. Ч. 3. С. X.
- 121 Там само. С. V–XVI.
- 122 Трембіцький А. М., Трембіцький А. А. Археологічна спадщина Летичівського району Хмельницької області. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015* / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2015. С. 304–355.
- 123 Берегиня скарбів народних... Вид. 2-е, випр. і доп. У 2-х кн. / Упоряд. А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2013. Кн. 1. 620 с.; Кн. 2. 448 с.
- 124 Стежками служіння Клію / Упоряд. А. М Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2014. 336 с.
- 125 Марущак Олександр: наукова спадщина / Упоряд. і передмова А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2015. 114 с.
- 126 20 літ служіння Клеію / Упоряд. А. М Трембіцький, О. Г. Погорілець. Хмельницький-Меджибіж: ПП Мельник А. А., 2010. 176 с.

- 127 Стежками історичного минулого рідного краю / Упорядники О. О. Гончар, І. Я. Леськів, А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2014. 236 с.
- 128 Назаришина С. Літнє надвечір'я: збірка поезії / Упоряд. і передмова І. Я. Леськів, А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2015. 28 с.
- 129 Трембіцький Анатолій Михайлович. Біобібліографічний покажчик... С. 40.
- 130 Григорьев А. А. Наша малая Родина на Хмельниччине (Историко-биографическая повесть) / Фототипное издание ; Составит. и предисловие А. М. Трембицкий. Хмельницкий : ІРД, 2014. 52 с. (I-VI + 40 с.: 5 ил.)
- 131 Корсовская Елена Исидоровна. И вот я итожу то, что прожито... / Состав., предисл. и прим. А. М. Трембицкий, Я. А. Михайловский. Хмельницкий: ІРД, 2014. 37 с.
- 132 Історія Меджибожа в матеріалах та особистостях [Іван Степанович Лазаренко] / Упоряд., вступна стаття і примітки А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 84 с.
- 133 Іванченко Н. В Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» свято!..
- 134 Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 1'2013). С. III.
- 135 Візнюк В. Г. З любов'ю до рідного Поділля (до 60-річчя від дня народження Анатолія Михайловича Трембіцького). Вісник «Меджибізький замок»... С. 2.
- 136 Трембіцький А. М. Порівняльне правознавство : навч.-метод. посібн. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 222 с. Бібліогр.: с. 218–220; 2-ге вид., доп. / А. М. Трембіцький, Ю. В. Циганюк. Хмельницький: ІРД, 2014. 216 с. Бібліогр.: с. 208–211.
- 137 Трембіцький А. М., Охман О. В. Прокурорський нагляд в Україні: навч.-метод. посібн. Хмельницький : ІРД, 2015. 222 с. Бібліогр.: с. 164–165.
- 138 Трембіцький А. М. Правові основи захисту комерційної таємниці. Курс лекцій. Хмельницький, 2010. 179 с.
- 139 Трембіцький А. М. Організаційно-правові проблеми безпеки підприємства. Курс лекцій. Хмельницький, 2010. 131 с.
- 140 Державне право зарубіжних країн: словник термінів і визначень / Уклад А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 90 с.
- 141 Транспортне право : словник термінів і визначень / Уклад А. М. Трембіцький. – Хмельницький : ІРД, 2016. 132 с.
- 142 Трембіцький А. М. Тлумачний словник-жартівник студента. Хмельницький : ІРД, 2016. 80 с.
- 143 Філінок А. Г., Трембіцький А. М. Наукова робота студента. Методичні рекомендації для студентів і магістрантів усіх спеціальностей та форм навчання. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет редакційно-видавничий відділ, 2007. 75 с.
- 144 Трембіцький А. М. Іваневич Л. А. Організація самостійної роботи студента: методичні рекомендації. Хмельницький: ІРД, 2016. 124 с.

- 145 Митне право України : методичні рекомендації до виконання семінарських занять, самостійної і контрольних робіт (для студентів денної і заочної форми навчання) / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 50 с.
- 146 Корпоративне право: матеріали до семінарських занять і самостійної роботи студентів / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 38 с.
- 147 Державне право зарубіжних країн: матеріали до семінарських занять і самостійної роботи студентів / Уклали А. М. Трембіцький, А. В. Авсієвич. Хмельницький: ІРД, 2015. 32 с.
- 148 Транспортне право : матеріали для семінарських занять і самостійної роботи студентів / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2016. 44 с.
- 149 Лист Валентини Кіндзерук до Анатолія Трембіцького від 20 березня 2012 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 150 Гостинна Д. Ні дня без книги. Подільські вісті. 2011. № 42. 18 березня. С. 3.
- 151 Лист Миколи і Магди Мушинки до Анатолія Трембіцького від 7 лютого 2014 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 152 Лист Оксани Пеленської до Анатолія Трембіцького від 7 липня 2010 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 153 Лист Ірини Преловської до Анатолія Трембіцького від 19 липня 2010 року. Родинний архів А. М. Трембіцького. Оригінал, 1 арк.
- 154 Названо лауреатів премії «Скарби землі Болохівської» [Електронний ресурс]: URL: <http://proskurov.info/news/culture/8768>

НАУКОВИЙ ДОРОБОК АНАТОЛІЯ ТРЕМБІЦЬКОГО

Про кожну особистість найкраще говорять його праці, однак далеко не кожній такій особі випадає прижиттєве визнання та популярність. Своерідне життя у своїх працях можуть мати лише правдиво талановиті люди, які завжди прагнули не зраджувати собі, для яких робота була завжди рівноцінна покликанню. До таких знаних особистостей належить доктор історичних наук Анатолій Трембіцький, автор або ж співавтор семи монографій з біографістики та музеєзнавства, біля п'яти десятків наукових видань (книги, брошури), двох десятків навчально-методичних праць і майже 700 наукових праць з історії України, краєзнавства, етнографії, фольклористики, біографістики, історії друкарства, лірництва і кобзарства, народознавства, історичної регіоналістики, біобібліографії, мистецтвознавства, музеєзнавства, проблем розвитку туризму, права та охорони комерційної таємниці.

МОНОГРАФІЇ ТА ОКРЕМІ НАУКОВІ ВИДАННЯ

1. Берегиня скарбів народних... / Упорядн. А. М Трембіцький, О. Г. Погорілець. Хмельницький; Меджибіж: ПП Мельник А. А., 2010. 393 с. (Рецензії: Візнюк В. Г. Презентація видання «Берегиня скарбів народних...». *Летичівська газета*. 2011. 14 січня. С. 6; Іваневич Л. Берегиня скарбів народних... *Краєзнавець Хмельниччини*: науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 194–198).

2. Берегиня скарбів народних... Вид. 2-е, випр. і доп. У 2-х кн. / Упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2013. Кн. 1. 620 с.

3. Берегиня скарбів народних... Вид. 2-е, випр. і доп. У 2-х кн. / Упорядн. А. М Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2013. Кн. 2. 448 с.

4. Васильківський Іван. У невпинній борні (уривки зі спогадів) / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2018. 102 с.

5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти: Матеріали науково-практичної конференції / За ред. Трембіцького А. М., Погорілець О. Г., Парандій В. О. Хмельницький, 2009. 372 с.

6. Григорьев А. А. Наша малая Родина на Хмельниччине (Историко-биографическая повесть) / Фототипное издание ; Составит. и пред-

исловіє А. М. Трембицький. Хмельницький: ІРД, 2014. 52 с. (I-VI + 40 с.: 5 ил.)

7. Грушевський Михайло. Південно-руські господарські замки в половині XVI століття : історико-статистичний нарис / перекл. з рос., упорядн. і передм. А. М. Трембицький. Хмельницький: ІРД, 2013. 96 с. (I-XIII + 83 с.)

8. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 390 с. (Рецензії: Бондаренко Г. В. *Волинський музейний вісник*. Науковий збірник. Вип. 3. Луцьк: Пульс, 2012. С. 281–282; Сергій Єсюнін. Унікальна праця з музеєзнавства. *«Є»-Поділля*. 2012. № 20. 17 травня. С. 9; Візнюк В. Г. «ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи». Шлях від музею до заповідника. *Вісник «Меджибізький замок»*. 2012. № 4. 20 грудня. С. 1; Її ж. *Краєзнавець Хмельниччини*. Науково-краєзнавчий збірник, вип. 5. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2013. С. 149–152).

9. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с. (Рецензії: Задорожнюк Валентина. *Краєзнавець Хмельниччини*. 2010. № 1. С. 60–61; Зінько Ю. А., Лисий А. К. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2010. С. 395–397)

10. Іваневич Л. А., Трембицький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах). Хмельницький: ІРД, 2016. 180 с.; іл.

11. Іваневич Л. А., Трембицький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах). 2-ге вид., доп. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 490 с., іл.

12. Історія Меджибожа в матеріалах та особистостях [Іван Степанович Лазаренко] / Упорядн., вступна стаття і примітки А. М. Трембицький. Хмельницький: ІРД, 2015. 84 с.

13. Кость Широцький. Біобібліографічний покажчик / Упорядн. Л. А. Іваневич, А. М. Трембицький; Передм. О. М. Завальнюк, Л. А. Іваневич. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 68 с.

14. Левицький Володимир. Воєнні спомини: УГА – ЧУГА – Армія УНР / Упорядн., передм. та післямова А. М. Трембицький. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2017. 170 с.

15. Мак Ольга. Призабуті казки. Українські народні казки Придніпрянщини / Обкл. й ілюстрації Михайла Михалевича: упорядн. і післям. А. М. Трембицький. Хмельницький, 2013. 70 с.

16. Марушак Олександр: наукова спадщина / Упорядн. і передмова А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2015. 114 с.

17. Ми пам'ятаємо... 1932–1934! Спогади про Голодомор... / Упорядн., передм. і додатки В. В. Пономар, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 74 с.

18. Мирослав Пінчак: історик і музеєзнавець: монографія. Хмельницький: ІРД, 2015. 236 с., іл. (Рецензії: Бондаренко Г. В. Книги хмельницьких краєзнавців. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині*. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчя від дня народження Лесі Українки, с. Колодяжне на Волині, 24–25 лютого 2016 року. Науковий збірник. Вип. 57. Луцьк, 2016. С. 278–279; Його ж. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2016. Вип. 7. С. 216; Його ж. *Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник* / [гол. ред. Л. В. Баженов; відп. ред. С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 92–97.)

19. Михайло Якимович Орловський (1807–1887). Вибрані праці / Упорядн. А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін. Хмельницький; Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007. Ч. 1. 276 с. (Рецензії: Жанна Касап. *«Хмельниччина: Дивокрай»*. № 1 2007 - № 1 2008. С. 101).

20. Мовні студії Степана Риндика: монографія. Хмельницький : ІРД, 2016. 228 с.; іл.

21. Музей пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932–1933 років (до 5-річчя від дня створення) / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2013. 354 с.

22. Олена Апанович. Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис / Передм. А. М. Трембіцький, упорядн. А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2010. 93 с.

23. Пахуче й густо поростають ночі ... Хмельницький : ІРД, 2016. 134 с.; іл.

24. Пісні обпалені війною (в записах Тетяни Трембіцької). Наукове археографічно-етнографічне видання, 2-е доп. і випр. / Упорядн. і вст. ст. А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2015. – 134 с., іл. (Рецензії: Ларіон Костенко [Левко Хмельковський]. Невільничі пісні-сльози «остарбайтерок» *Міст: український громадсько-політичний незалежний тижневик* (Торонто). 2017. № 32. 10–16 серпня. С. 27; Левко Хмельковський. Невільничі пісні-сльози остарбайтерок. *Свобода* (Нью-Йорк). 2017. Ч. 34. 25 серпня. С. 12).

25. Пісні обпалені війною (в записях Тетяни Трембіцької). Науково-етнографічне видання / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький, Л. А. Іваневич. Хмельницький : ІРД, 2014. 110 с., іл.

26. Приходько В. Мої борги (Образки з недавню минулого України) [про с. Чабанівка] / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький, В. В. Галатир. Хмельницький: ІРД, 2013. 68 с.

27. Приходы и церкви Подольской епархии / ред. Е. Сецинский ; вступ. ст. А. М. Трембіцький. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2009. 996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).

28. Родинна династія Сіцинських–Чехівських–Січинських–Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.): монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 850 с., іл. (Рецензії: Alexander Grigorenko. Review on Anatoly Trembitsky monography: Family dynasty of Sitsinsky-Chekhivski-Sichinski-Shandorov: prospographic portrait (XVIII–XXI century): a monograph. Khmelnytsky: FOP Strihar A. M., 2019. 850 p. *Scientife development, advanced technologies, innovations* [матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції]. Nemoros s.r.o., Prague, 2019. S. 10–16; Григоренко Олександр. *Гілея: науковий вісник*. Київ: Вид-во «Гілея», 2019. Вип. 144 (№ 5). Ч. 1. Історичні науки. С. 158–161; Григоренко Олександр. Досліджено родовід знаної родини. *Свобода* (Нью-Йорк). 2019. Ч. 23. 7 червня. С. 12; Мушинка Микола. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / гол. ред. Іван Зуляк. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. С. 223–225; Будзей О. Родинний портрет. Подільянин (Кам'янець–Подільський). 2019. 20 грудня).

29. Родина Сіцинських–Чехівських–Січинських–Шандорів в українському історико-культурному просторі наприкінці XIX – на початку XXI ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2020. 533 с., іл.

30. Селянський одяг на Поділлі. Автолитографії В. Шавріна по фотографіях 1899/1900 рр. Є. Й. Сіцинського / В. Шаврін ; Репринтне видання ; Упорядн. та передм. А. М. Трембіцький; Л. А. Іваневич; В. С. Іваневич. Хмельницький: ІРД, 2016. 48 с. (XII + 36), іл.

31. Стежками історичного минулого рідного краю / Упорядн. О. О. Гончар, І. Я. Леськів, А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2014. 236 с.

32. Стежками служіння Клію / Упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2014. 336 с.

33. Тлумачний словник-жартівник студента. Хмельницький : ІРД, 2016. 80 с.

34. Трембіцький А. М., Завальнюк К. В. Отаман Яків Шепель. Хмельницький : ІРД, 2015. 321 с., іл. (Рецензії: Бондаренко Г. В. Книги

хмельницьких краєзнавців. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині*. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 145-річчя від дня народження Лесі Українки, с. Колодачне на Волині, 24–25 лютого 2016 року. Науковий збірник. Вип. 57. Луцьк, 2016. С. 278; Його ж. *Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник* / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. Хмельницький, 2016. Вип. 7. С. 215–216.)

35. Трембіцький А. М., Завальнюк К. В. Отаман Яків Шепель. 2-е доп. і випр. вид. Хмельницький: ІРД, 2016. 322 с., іл. (Рецензія: Баженова С. Е. [Рецензія]. Краєзнавець Хмельниччини : науково-краєзнавчий збірник / [гол. ред. Л. В. Баженов; відп. ред. С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 10. С. 137).

36. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 10 / За ред. о. Ю. Мицика [Упорядн. частини Ш А. М. Трембіцький, С. О. Бондар; С. 451–474]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. 527 с.

37. Харитон Довгалюк: журналіст, письменник, священник (*1916 – †2006): монографія. Хмельницький: ІРД, 2016. 142 с.; іл.

38. Широцький К. Білоусівська церква / передм. Л. А. Іваневич, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 60 с.

39. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / Упорядн. А. М. Трембіцький; передм. О. Г. Погорілець. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 128 с. (Рецензії: Медведчук Г. К. Про книгу «Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник». *Вісник «Меджибзький замок»*. 2013. № 2–4. 27 грудня. С. 28; Її ж [Рецензія]. *Археологічні студії «Межибіж»*. Науковий щорічник 2'2013 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ІРД, 2013. С. 196–198).

40. 20 літ служіння Кляіо / Упорядн. А. М. Трембіцький, О. Г. Погорілець. Хмельницький; Меджибіж: ПП Мельник А. А., 2010. 176 с.

БРОШУРИ

1. Видатний літописець Поділля: До 150-річчя з дня народження Ю. Й. Сіцинського: Бібліографічний покажчик / Управління культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації; Хмельницька ОУНБ; передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 48 с.

2. Герасименко Володимир. Кармалюк в українській народній пісні / Репринтне видання; передм. та упорядн. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. Хмельницький: ІРД, 2013. 24 с.; іл.

- 3. Євфимій Сіцінський. Болоховское княжество (1150-1257)** / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 27 с.
- 4. Євфимій Сіцінський. Гектор Кам'янецької фортеці** / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 30 с.
- 5. Євфимій Сіцінський. Смотрицький замок** / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.
- 6. Євфимій Сіцінський. Смотрицький замок** / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. 2-е вид. Хмельницький, 2009. 47 с.
- 7. Корсовская Елена Исидоровна. И вот я итожу то, что прожито...** / Состав., предисл. и примеч. А. М. Трембицкий, Я. А. Михайловский. Хмельницкий: ІРД, 2014. 37 с.
- 8. Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцінського та Володимира Січинського)** / Передм. Л. А. Іваневич; післям. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 32 с.
- 9. Логвин Г. Н. Замок в Меджибожі (Памятки архітектури XVI ст.)** / Передм. і упорядн. Г. К. Медведчук, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. 2-е вид. Хмельницький, 2009. 20 с.
- 10. Лукомскій Г. К. Луцкій замок** / Репринтне видання; Упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2013. 20 с.
- 11. Назаришина С. Літнє надвечір'я: збірка поезії** / Упорядн. і перед. І. Я. Леськів, А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 28 с.
- 12. Назарук Осип. Олекса Довбуш і Карпатські опришки** / Репринтне видання; передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2016. XI + 26 с.
- 13. Орановський А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского)** / Передм. і упорядн. В. Г. Візнюк, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. 2-е вид. Хмельницький, 2009. 18 с.
- 14. Орановський А. К. Исторический очерк местечка Меджибожа (из посмертных записок генерала Орановского)** / Передм. і упорядн. В. Г. Візнюк, О. Г. Погорілець, А. М. Трембіцький. 3-е вид. Хмельницький, 2010. 16 с.
- 15. Орловский А. К. Историческое описание местечка Меджибожа Летичевского уезда** / Упорядн. і передм. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 12 с.
- 16. Священник Михаил Орловский. Историческое описание заштатного г. Смотрича, Каменецкого уезда, Подольской губернии. Репринтне видання 1864 р.** / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 20 с.

17. Січинський Є. Муровані церкви на Поділлі / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2009. 40 с.

18. Січинський Володимир. Етрусський дім і гуцульський оседок / Обкл. і кінцівка арт.-мал. Миколи Кричевського; Фототипне видання; передм. та підгот. до друку А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2016. 15 с. ; іл.

19. Центр дослідження історії Поділля. Звіт-хроніка діяльності Хмельницького міського відділу за 2005 рік / Уклав Трембіцький А. М. Хмельницький: Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, 2006. 38 с.

20. Центр дослідження історії Поділля. Звіт-хроніка діяльності Хмельницького міського відділу за 2006 рік / Уклав Трембіцький А. М. Хмельницький: Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, 2007. 20 с.

21. Центр дослідження історії Поділля. Звіт-хроніка діяльності Хмельницького міського відділу за 2007 рік / Уклав Трембіцький А. М. Хмельницький: Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, 2008. 28 с.

22. Центр дослідження історії Поділля. Звіт-хроніка діяльності Хмельницького міського відділу за 2008 рік / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: Хмельницький міський відділ Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині, 2009. 24 с.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ

1. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Січинського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Трембіцький Анатолій Михайлович. Кам'янець-Подільський, 2005. 284 с.

2. Просвітницька, педагогічна та громадська діяльність родини Січинських–Чехівських–Січинських–Шандорів (кінець ХІХ ст. – 2000-і рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Трембіцький Анатолій Михайлович. Кам'янець-Подільський, 2019. 786 с.

3. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Січинського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Трембіцький Анатолій Михайлович. Чернівці, 2005. 19 с.

4. Просвітницька, педагогічна та громадська діяльність родини Січинських–Чехівських–Січинських–Шандорів (кінець ХІХ ст. – 2000-і рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Трембіцький Анатолій Михайлович. Кам'янець-Подільський, 2019. 43 с.

ХУДОЖНІ ВИДАННЯ

- 1. Битви Богдана Хмельницького** (До 365-річчя від початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр.). **Календар 2014**. Хмельницький: ІРД, 2013. 1 арк.
- 2. Верховина**. **Календар 2016**. Хмельницький: ІРД, 2015. 1 арк.
- 3. Мода початку 20-х років ХХ ст.** **Календар 2014** / Л. Іваневич, М. Переяслова; Автор ідеї А. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2013. 1 арк.
- 4. Мода початку 20-х років ХХ ст.** **Календар 2015** / Л. Іваневич, М. Переяслова, А. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2014. 1 арк.
- 5. Ромашка**. **Календар 2014**. Хмельницький: ІРД, 2013. 1 арк.
- 6. Тарас Шевченко** (До 200-річчя від дня народження). **Календар 2014**. Хмельницький: ІРД, 2013. 1 арк.

Ще одна справа, якій присвятив себе Анатолій Трембіцький – це викладацька робота. Він – талановитий педагог, його лекції відзначаються змістовністю, насиченістю багатим матеріалом, логічністю викладу. Студенти поважають свого викладача за ерудицію, інтелігентність, доброту і вимогливість. Він постійно дбає про науково-методичне забезпечення навчального процесу. За період своєї науково-педагогічної роботи він самостійно, або ж у співпраці з іншими науково-педагогічними працівниками, видав: біля десятка навчально-методичних посібників і курсів лекцій; розробив і упорядкував словники термінів і визначень з державного права зарубіжних країн (2015), транспортного права (2016) і студентського жаргону (2016); методичні рекомендації з наукової роботи (2007) та організації самостійної роботи (2016) студентів; виконання семінарських занять, самостійної і контрольних робіт; робочі програми з 37 навчальних дисциплін тощо.

НАВЧАЛЬНІ ВИДАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ

- 1. Державне право зарубіжних країн: матеріали до семінарських занять і самостійної роботи студентів** / Уклали А. М. Трембіцький, А. В. Авсієвич. Хмельницький: ІРД, 2015. 32 с.
- 2. Державне право зарубіжних країн: словник термінів і визначень** / Уклад А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 90 с.
- 3. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Організація самостійної роботи студента:** методичні рекомендації. Хмельницький: ІРД, 2016. 124 с.
- 4. Історія України. Опорний конспект лекцій** / Уклад Трембіцький А. М. Хмельницький, 2004. 76 с.

5. Корпоративне право: матеріали до семінарських занять і самостійної роботи студентів / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 38 с.

6. Митне право України: методичні рекомендації до виконання семінарських занять, самостійної і контрольних робіт (для студентів денної і заочної форми навчання) / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2015. 50 с.

7. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Державне (конституційне) право зарубіжних країн» (для бакалаврів, спеціалістів). Хмельницький: Хмельницький інститут МАУП, 2010. 132 с.

8. Опорний конспект лекцій з дисципліни «Митне право» (для бакалаврів, спеціалістів). Хмельницький: Хмельницький інститут МАУП, 2010. 108 с.

9. Організаційно-правові проблеми безпеки підприємництва. Курс лекцій. Хмельницький, 2010. 131 с.

10. Основи музейної справи: навч. посібн. / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. 256 с.

11. Політологія. Опорний конспект лекцій / Уклав Трембіцький А. М. Хмельницький, 2004. 100 с.

12. Порівняльне правознавство: навч.-метод. посібн. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 222 с. Бібліогр.: с. 218–220.

13. Правові основи захисту комерційної таємниці. Курс лекцій. Хмельницький, 2010. 179 с.

14. Транспортне право: матеріали для семінарських занять і самостійної роботи студентів / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький: ІРД, 2016. 44 с.

15. Транспортне право: словник термінів і визначень / Уклав А. М. Трембіцький. Хмельницький : ІРД, 2016. 132 с.

16. Трембіцький А. М., Нікандров М. В. Повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції : навч. посібник. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 157 с.

17. Трембіцький А. М., Охман О. В. Прокурорський нагляд в Україні: навч.-метод. посібн. Хмельницький: ІРД, 2015. 222 с. Бібліогр.: с. 164–165.

18. Трембіцький А. М., Рибак І. В., Баженов О. Л. Самостійна робота студента: методичні рекомендації для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 2005. 38 с.

19. Трембіцький А. М., Циганюк Ю. В. Порівняльне правознавство: навч.-метод. посібн. 2-ге вид., доп. Хмельницький: ІРД, 2014. 216 с. Бібліогр.: с. 208–211.

20. Філінюк А. Г., Трембіцький А. М. Наукова робота студента. Методичні рекомендації для студентів і магістрантів усіх спеціальностей та форм навчання. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет редакційно-видавничий відділ, 2007. 75 с.

Крім того Анатолій Трембіцький упродовж 2004–2019 рр. підготував та видав для студентів (*молодших спеціалістів, бакалаврів, спеціалістів, магістрів*) усіх спеціальностей та форм навчання **робочі програми** з 37 навчальних дисциплін: «Антимонопольно-конкурентне право», «Безпека туризму», «Державне (конституційне) право зарубіжних країн», «Державне будівництво та місцеве самоврядування», «Діяльність туристської самодіяльної організації», «Інноваційні технології в туризмі», «Історія туризму», «Історія України», «Конституційне право України», «Корпоративне право», «Митне право», «Організаційно-правові проблеми безпеки підприємництва», «Організація екскурсійного обслуговування», «Організація краєзнавчої діяльності» (для туристів), «Організація правоохоронної діяльності», «Організація прокурорської діяльності», «Організація судових та правоохоронних органів України», «Організація туристичних подорожей», «Основи безпеки туризму», «Основи міжнародного туризму», «Основи музейної справи», «Політологія», «Порівняльне правознавство», «Правове регулювання антимонопольної діяльності», «Правове регулювання захисту економічної конкуренції», «Правове регулювання туристської діяльності», «Правовий захист комерційної таємниці», «Правові основи захисту комерційної таємниці», «Прокурорський нагляд», «Спеціальна охоронна техніка», «Судові системи та порівняльне судочинство», «Судові та правоохоронні органи України», «Транснаціональні корпорації в туризмі», «Транспортне забезпечення в міжнародному туризмі», «Транспортне право», «Туристські ресурси України», «Туроперейтинг».

Підготував **тестові завдання** з дисциплін «Історія України» та «Політологія» для студентів усіх спеціальностей та форм навчання Хмельницької філії Відкритого міжнародного університету Розвитку людини «Україна» (Хмельницький, 2004). А також **методичні рекомендації** щодо самостійної роботи, семінарських занять і з написання контрольних робіт з дисциплін «Історія України» і «Політологія» (2004) для студентів усіх спеціальностей та форм навчання Хмельницької філії Відкритого міжнародного університету Розвитку людини «Україна»; **оформлення навчально-методичного комплексу дисципліни** для викладачів Хмельницької філії ВМУРЛ «Україна» (2004); **підготовки та написання дипломних робіт** для студентів всіх форм навчання спеціальності «Правознавство» у співавторстві з А. Авсієвич та Ю. Літвіном (2015).

*Баженів Л.В.
м. Кам'янець-Подільський*

ФУНДАМЕНТАЛЬНА МОНОГРАФІЯ ПРО РОДИННУ ДИНАСТІЮ СІЦІНСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНЬСЬКИХ-ШАНДОРІВ

У червні 2019 року з Хмельницького видавництва ФОП Стрихар А.М. вийшла у світ капітальна монографія Анатолія Трембіцького «Родинна династія Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів: просопографічний портрет (XVIII–XXI ст.)» загальним обсягом 850 сторінок, або 68,9 друкованих аркушів, яка одразу ж була високо оцінена науковою громадськістю.

Її автор, нині доктор історичних наук, доцент кафедри права Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом Анатолій Михайлович Трембіцький, сьогодні Почесний краєзнавець України, член НТШ у Львові, член НСКУ, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та інших інституцій і наукових товариств, по життю не пов'язаний з історичною вищою освітою, до 50-ти своїх років працював у галузях далеких від науки. Проте, починаючи з 2002 року, буквально увірвався в середовище вчених істориків та краєзнавців Хмельниччини і до сьогодні опублікував до 700 наукових праць на історико-краєзнавчу тематику, захистив 24 лютого 2006 році кандидатську дисертацію і видав 2009 року за її матеріалами монографію про одного з батьків історії Поділля Євфимія (Юхима) Сіцинського, а поспіль через десять років оприлюднив у червні 2019 року капітальну монографію «Родинна династія Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів», яка заклала основу створення докторської дисертації, котру він успішно захистив у спеціалізованій вченій раді історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 13 грудня 2019 року.

Структурно названа солідна наукова монографія А.М. Трембіцького складається з короткого вступу, в якому визначені мета та пріоритетні завдання дослідження, шести основних розділів та 22-х підрозділів, узагальнюючих висновків, списку використаних джерел, додатків, іменного покажчика прізвищ, криптонімів та псевдонімів, переліку умовних скорочень. Така структура цілком відповідає вимогам і стандартам наукового видання.

Про це свідчить перший розділ книги «Історіографія проблеми, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження», в якому глибоко про-

аналізовані напрацювання істориків України й зарубіжжя та української еміграції кінця XIX – перших десятиліть XXI ст. про родинну династію Сіцинських й визначені власні пріоритети в цьому дослідженні, подана характеристика пошуків, опрацювання та використання при створенні монографії документів і матеріалів 5-ти центральних державних архівів, 3-х державних обласних архівів України, низки архівів Німеччини, Чехії, Словаччини, опублікованих збірників археографічних видань Центральної і Західної Європи, США, Канади та інших країн, численні фонди вітчизняних і закордонних музеїв, рукописних відділів бібліотек, багатюща світова періодика з кінця XIX ст., де осіли різноманітні відомості і факти, рукописні і опубліковані документи і праці про розгалужену родину Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів. Про солідність джерельної бази монографії свідчить її вражаючий прикінцевий список, що налічує 4325 найменувань літератури і джерел багатьма мовами, на які автор посилається у тексті книги.

Зміст монографії утверджує непересічну роль відомих яскравих особистостей поєднаних віковічною родиною та ідеєю самовідданого служіння рідній Батьківщині Сіцинських-Чехівських-Січинських-Шандорів, починаючи від кінця XVIII, у XIX – XX і на початку XXI століть, яка стала провідною в освітньому, культурному, науковому, духовному, громадсько-політичному житті України і особливо рідного Поділля, зарубіжному співтоваристві, у першу чергу в середовищі української еміграції 20-х років XX – початку XXI ст., родиною, представники якої була на передових позиціях національно-культурного відродження, Української революції 1917-1921 рр., та подальшої боротьби за незалежну соборну Україну до 1990-х років й сьогодні ця родина є оплотом її суверенності в США та загалом у зарубіжжі.

Зокрема, у монографії послідовно досліджено генеалогію, сімейні зв'язки членів династії, життєві шляхи її представників, формування і становлення громадянської та державницької позиції, діяльність національно свідомих членів родини (розд. 2), їх науковий внесок у дослідження і популяризацію вітчизняної та регіональної історії, в розробку української історичної біографістики (розд. 3), їх величезний вклад у вивчення національних традицій та творення української архітектури, художнього мистецтва, народної творчості українців, їхніх ремесел і промислів у регіонах Батьківщини і зарубіжжі (розд. 4), їх роль як організаторів та діячів науково-освітніх інституцій та історико-краєзнавчих осередків, педагогічно-освітня, релігійно-богословська, музейна, бібліотечна і видавнича діяльність (розд. 5), їх суспільно-державницька і громадсько-просвітницька позиція, подвижництво в ім'я незалежності України та її національному

відродженні, у процес творення й становлення Української автокефальної православної церкви. (розд. 6).

У висновках книги стверджується, що велика родина Січінських-Чехівських-Січинських-Шандорів здійснила величний внесок у дослідження і популяризацію історії України, її регіонів і отчого Поділля, національної культури, архітектури, мистецтва, православної церкви, визначних постатей Вітчизни у всьому світі, споруджені її архітекторами православних і греко-католицьких храмів в Україні, Словаччині, на Балканах, в США, Канаді, Бразилії та інших країнах, які сьогодні функціонують, є пам'ятками українського зодчества, місцем для міжнародного туризму.

Через увесь контекст монографії червоною лінією утверджується думка про те, що родинна династія Січінських-Чехівських-Січинських-Шандорів відзначилася в тому, що вона внесла найбільший вклад у національно-культурне і духовне відродження України та в популяризацію у світовому співтоваристві правди про нашу Вітчизну та прагнення її народу до незалежності, її історію, багатогранну культуру, про її особливий національний менталітет.

Книги насичена вміщеними у додатках копіями документів, власноруч написаними біографіями членів цієї родини, добре ілюстрована світлинами храмів, споруджених Січинськими, портретами членів династії, обкладинками їх видань, а також картами, таблицями, які гарно наочно ілюструють життя та діяльність цієї поважної родини.

Разом з тим спостерігається в деяких місцях книги перенасиченість матеріалу у висвітленні подій, іноді повтори тексту, що утруднює прочитання видання.

Отже, монографія добре структурована, глибоко розкриває всі аспекти діяльності славної родини. Книга гарно виглядає в поліграфічному плані. Загалом наукове видання є важливим внеском в сучасну українську історичну науку, в генеалогічне дослідження впливових родин в історії України, в більш глибоке пізнання історії та культури Подільської землі, на якій постала потужна родина Січінських-Чехівських-Січинських-Шандорів. З чим ми вітаємо в переддень ювілею 65-річчя від дня народження автора Анатолія Трембіцького і бажаємо гарних презентацій, довгого життя метру історичної науки і його книзі та гарного обігу її в колі науковців, краєзнавців, освітян, всього читацького загалу, гідно слугувати подальшій національно-культурній розбудові в Україні.

ЕПІСТОЛЯРІЙ ГОЛОВНОУПВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР 1919 РОКУ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ

У статті аналізується листування Головноуповноваженого уряду УНР, функції якого були покладені на І. Огієнка, з державними посадовцями, представниками самоврядних структур Поділля, громадськими діячами та іншими непересічними особистостями. Епістолярій відображає коло вирішуваних питань, які потребували особистого втручання уповноваженого Радою народних міністрів українського урядовця.

Ключові слова: листування, епістолярій, державний діяч, самоврядування, Поділля, І. Огієнко, Головноуповноважений уряду УНР, службовці, освіта, урядовці.

У 2017 р. вийшла з друку документальна збірка, в якій мовою оригінальних документів відображені певні аспекти діяльності інституту Головноуповноваженого уряду УНР. Йдеться передусім про накази, які візувалися особисто І. Огієнком, та протоколи засідань Комітету і Ради при Головноуповноваженому з додатками до них [1].

Однак це далеко не увесь комплекс документальних джерел, який висвітлює державотворчу діяльність І. Огієнка у Кам'янці-Подільському. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається чимало епістолярного матеріалу, в якому міститься унікальна інформація із забезпечення державотворчих процесів в Україні. Його вагома частка уже стала предметом дослідницьких студій та корпусних подач [2].

Водночас чималий пласт Огієнкового листування все ще залишається невідомим ширшим колам громадськості. Тому в даному повідомленні ставиться за мету проаналізувати адресатів, з якими доводилося підтримувати зв'язки Головноуповноваженому уряду УНР та з'ясувати коло вирішуваних проблем наприкінці 1919 р.

Загалом виявлене листування можна умовно поділити на декілька груп. До першої слід віднести епістолярій, в якому віддзеркалюється коло питань, що їх доводилось вирішувати Головноуповноваженому з представниками вищої державної влади України. Відкриває цю документальну подачу «По-

вновласть Міністру Ісповідань і ректору Кам'янець-Подільського державного університету І. І. Огієнку», підписана головою Ради народних міністрів І. Мазепою 15 листопада 1919 р. У ній повідомлялося про створення окремого інституту влади, очолюваного Міністром ісповідань, та Комітету при ньому, до складу якого входили представники від центральних урядових інституцій. Завдання Головноуповноваженого полягало в опікуванні інтересів українських громадян та установ перед військовою та цивільною «неукраїнською владою». Для реалізації цих повноважень у його розпорядження асигнувалися державні кошти [3]. Окремим повідомленням, надісланим І. Огієнку наступного дня, голова Ради народних міністрів ще раз констатував, що всі «Подільські державні установи УНР і особи, що служать в них, повинні виконувати всі Ваші розпорядження» [4].

Особливої ваги у листуванні Головноуповноваженого уряду УНР з представниками державної влади набувало питання з вирішення різних питань фінансового характеру. У Кам'янці-Подільському знаходилися Експедиція заготовок державних паперів, а відтак І. Огієнку доводилося відповідати за її діяльність. До речі, з питання покращення роботи інституції та її значення в справі розбудови Української державності до Головноуповноваженого зверталися не лише безпосередні фахівці-фінансисти чи державні діячі [5], але й не байдужі до майбутнього УНР активісти. Прикладом може слугувати спеціальна кореспонденція на цю тему за авторством В. Приходька [6].

В окремих архівних справах міститься декілька епістоляріїв, які належать авторству С. Петлюри. У повідомленнях із Ставки він домагався від І. Огієнка вжити усіх належних заходів для виплати допомоги співробітникам державних установ по закону 12 листопада 1919 р. [7] та вислати до Варшави в його розпорядження 200 мільйонів гривень [8]. Так само голова Директорії УНР домагався в Головноуповноваженого уряду забезпечити виконання наказу, яким передбачалося фінансування культурно-просвітніх установ Херсонщини у сумі 3500000 гривень [9].

Відповідь на низку важливих питань політичного характеру, сформульованих І. Огієнком перед вищою державною владою, було подано у листі виконуючого обов'язки голови Ради народних міністрів А. Лівичького за погодженням із С. Петлюрою від 14 грудня 1919 р. У ньому характеризувалися умови діяльності уряду та ставилися перед Головноуповноваженим чергові завдання. Одне з основних полягало у тому, аби «вжити заходів, аби всі урядовці, що перебувають в Кам'янці, не марнували даремно часу і використали його для державної чи громадської праці. Коли є можливість, вживіть заходів до організації з урядовців курсів-загальноосвітніх і адміністративних, налагодження праці по розробленню технічних питань адміністративно-державного характеру в спеціальних компетент-

них Комісіях і взагалі до підготовки свідомих культурних сил, потрібних для нашого державного будівництва. Зверніть увагу на українську пресу і допоможіть їй існуванню. Вживіть заходів до зміцнення наших адміністративних апаратів і особливо до нормального функціонування органів самоврядування, Судових Установ і шкіл. В справі шкільній і самоврядувань поширте свою компетенцію і на Волинь, поскільки дозволять Вам це обставини» [10]. Крім того, А. Лівіцький доводив до відома І. Огієнка про позитивне вирішення питання щодо призначення Подільським губернським комісаром В. Приходька та звільнення з посади єпископа Подільського та Брацлавського Пимена.

В окремому листі, направленому А. Лівіцьким Головноуповноваженому цього ж дня, йшлося про роз'яснення низки фінансових питань, передусім про друк грошей Експедицією заготовки державних паперів, виплати допомоги співробітникам державних установ та пересилку грошей до Варшави [11]. Питання виплати допомоги було настільки актуальним, що наступного дня А. Лівіцький, базуючись на настановах і розпорядженнях С. Петлюри, знову звернувся до І. Огієнка з проханням виконати це завдання [12].

У кореспонденції від 31 грудня 1919 р. А. Лівіцький повідомив І. Огієнка про переговори з Ю. Пілсудським, визнавши при цьому, що «хоч і тяжко, а треба терпіти і працювати» [13]. Принаймні останній пообіцяв припинити ліквідацію українських установ у Кам'янці-Подільському та запропонував створити за згодою українських політичних партій у Новій Ушиці «невелику Раду Міністрів» з «невеликим апаратом».

Чимало листів належить авторству урядовців та їхніх товаришів. На різні теми функціонування державних інституцій до Головноуповноваженого зверталися товариш Міністра преси та пропаганди І. Косенко [14], керуючий департаментом позашкільної освіти М. Шугаєвський [15] та інші.

Достатньо вагомий пласт документів відображає різні аспекти польсько-української проблематики. Здебільшого у листуванні описано конфліктні ситуації, які доводилось вирішувати за участю І. Огієнка. Одне з перших повідомлень на цю тему надійшло до Головноуповноваженого уряду УНР 6 грудня 1919 р. Автором повідомлення виступав керуючий Міністерством фінансів, котрий повідомляв з Гусятина про те, що поляками взято під охорону державні фінанси у сумі понад два мільйони гривень, а їх самих інтерновано [16].

Водночас у багатьох листах міститься чимало матеріалу, який унаочнює співпрацю українців та поляків у цей непростий період революційної доби. І. Огієнко неодноразово звертався до польського командування з проханням допомогти у вирішенні різних державних справ, зокрема із

налагодженням сталих зв'язків із представниками української влади, які перебували за кордоном [17].

Листи з державними посадовими особами Поділля та співробітниками українських державних установ наповнюють другу групу епістолярної спадщини. У кількісному відношенні найбільше повідомлень відноситься до розряду клопотань, в яких йдеться про вирішення фінансових питань. Так, у грудні 1919 р. Тимчасовий комітет Головної ради співробітників центральних установ звернувся до І. Огієнка з проханням практичної реалізації закону Директорії УНР від 12 листопада 1919 р. про надання допомоги співробітникам державних установ. До листа було додано копію протоколу загальних зборів співробітників центральних державних установ, що відбулися 30 листопада і на яких розглядалася низка актуальних питань [18].

Низка важливих питань піднімалася у рапорті начальника Подільської та Правобережної залізниці В. Годилю-Годлевського від 28 грудня 1919 р. Йшлося про конфліктні ситуації з представниками польської влади та наголошувалося на оперативному вирішенні наявних проблем, що стояли на перешкоді до налагодження залізничного сполучення із Проскурівом та Гусятином [19].

Третю групу листування становить кореспонденція з репрезентантами місцевого самоврядування. Природно, що найбільше звернень з цієї категорії авторів надходило від губернської та повітових рад і управ, що знаходилися на теренах, підпорядкованих Головноуповноваженому уряду УНР. Зокрема, чимало актуальних проблем перед І. Огієнком піднімалося посадовими особами Подільської губернської народної ради. У зверненні від 3 грудня 1919 р. йшлося про прохання допомогти сплатити губернському земству належних податків із земель державного фонду за 1919 р. у сумі 13299366 карбованців та наявної з цього платежу недоїмки [20].

Брак грошей у самоврядній казні зумовив потребу очільників Подільської губернської земської управи, крім того, звернутися до І. Огієнка з проханням сприяти у наданні кредиту на підтримання касової готівки по виконанню кошторису в сумі 16500000 карбованців [21].

Голова губернської шкільної управи та комісар освіти Є. Кондрацький клопотав перед Головноуповноваженим урядом УНР про надання Дунаєвцькій мішаній гімназії повних прав державних гімназій [22].

Громадське листування також представлене повідомленнями, які відзеркалюють широту вирішуваних питань. Так, фундатори драматичного товариства «Незалежний Український Театр» М. Орел-Степняк, Г. Макаренко та Й. Стадник неодноразово зверталися до І. Огієнка з проханням допомогти організувати театральну справу в одному з українських міст [23].

У свою чергу, Рада музичного товариства «Українська Філярмонія» просила допомоги в отриманні оренди театру Народного дому по поне-

ділкам увечері та зранку у святкові дні з метою організації концертів симфонічного оркестру. У цей час трупа Державного театру не працювала. До того ж були наведені приклади здачі в оренду приміщення іншим культурним організаціям [24].

10 грудня 1919 р. із Стокгольма написав листа Головноуповноваженому К. Лоський. Він цікавився долею близьких для нього людей, з огляду на поширення тифу у Кам'янці-Подільському, і водночас надсилав підготовлений ним та вже віддрукований примірник книги «Нарис Римської історії» [25].

Фінансової допомоги в І. Огієнка шукали представники Кам'янецького союзу споживчих товариств. Йшлося про необхідність «здобути дешевий кредит» і поширення діяльності кооперативної інституції. Задля цього необхідно було отримати позику в Кам'янецькому відділі державного банку у сумі 1400000 карбованців [26].

Про важке матеріальне становище повідомляли Головноуповноваженого уряду УНР актори державного театру О. Корольчук, Д. Ковалевський та М. Миленков. Природно, що й вони просили захисту в І. Огієнка шляхом виплати їм добових грошей [27].

У зверненні спортивного товариства «Січ», заснованого у жовтні 1919 р. за безпосередньої участі С. Петлюри, також йшлося про фінансову підтримку. Культурно-просвітня праця інституції була спрямована не лише на мешканців Кам'янця-Подільського, але й поширювалась на сільську місцевість та включала ознайомлення більш ширших верств громадянства з елементами національного виховання [28]. На цю справу активісти просили 58900 карб., що дало б можливість без перешкод провадити працю впродовж трьох місяців.

Чимало уваги в діяльності Головноуповноваженого уряду УНР було приділено вирішенню освітніх питань. Так, референт у справах народної освіти просив продовжити фінансування на друге півріччя 1919 р. Отроківської мішаної гімназії Ушицького повіту [29], а особисто І. Огієнко розпорядився перед Кам'янецькою скарбницею видати кредити на функціонування Гусятинської ремісничої школи у січні 1920 р. [30]

Вагоме місце в ЦДАВО України займає епістолярій Головноуповноваженого уряду УНР, в якому розкриваються актуальні питання церковного життя. У цьому контексті передусім слід наголосити на взаємовідносинах української православної парафії Кам'янця-Подільського з єпископом Подільським та Брацлавським Пименом. В одному з послань на цю тему на ім'я І. Огієнка, обгрунтувавши вкрай негативну діяльність Предстоятеля на ниві розбудови національної церкви, громада клопотала вжити термінових заходів, аби «запеклий ворог України єпископ Пимен» якнайшвидше покинув Подільську єпархію, а вся повнота церковної влади щодо її адміністративної частини мала перейти до Міністра ісповідань [31].

Достатньо ґрунтовно представлено листування на предмет виділення коштів та розв'язання низки інших питань щодо перекладу богослужбових книг на українську мову. Директорія УНР спеціальним законом виділила на цю справу 4000000 гривень [32]. Дане питання не залишилося поза увагою й у І. Огієнка. Вже 17 грудня 1919 р. він розпорядився перед Кам'янецькою скарбницею видати представнику Міністерства ісповідань О. Маричеву перший транш у сумі 900000 карбованців [33]. У свою чергу, сформована Головноуповноваженим уряду УНР Комісія, очолювана професором Є. Тимченком, час від часу доповідала про проведенні засідання та ухвалені рішення [34].

Питання українізації церковного життя на Поділлі піднімається й у інших повідомленнях. Зокрема, 5 грудня 1919 р. до І. Огієнка звернувся секретар Подільської духовної консисторії В. Соколовський з рапортом, в якому піднімалося питання щодо допомоги дістати реферат протоієрея Житомирського собору пан-отця К. Левицького, оскільки складений він дуже добре, «з надзвичайною теплою, за допомогою багатьох членів Собору-українців, які щиро кохають та поважають свою дорогу та святу старовину». Цей реферат В. Соколовський хотів доповнити статтями з журналу «Основа» за 1861-62 рр. на кшталт «Різдяні та великодні звичаї на Поділлі» та видрукувати за державні кошти з метою розповсюдження у великій кількості примірників [35].

Вагоме значення у діяльності інституту Головноуповноваженого уряду УНР займало питання допомоги пораненим українським воякам, що перебували, зокрема, під опікою Товариства Червоного хреста. Уповноважений представник Кам'янець-Подільської філії П. Бутовський неодноразово звертався до І. Огієнка з проханням допомоги у вирішенні виконуваних завдань. У зверненні від 17 грудня 1919 р. він писав про жорстку реальність Кам'янецького повсякдення: «Управа Відділу ласкаво прохає не відмовити в роспорядженні відпустити для потреб відділу авансом 500000 карбованців. Гроші, про які проситься, потрібні для подачі допомоги тим численним жертвам війни, голоду і тифу, які залишені всіма і які цілими групами звертаються до Червоного Хреста, як до якоря спасіння за поміччю. Управа сподівається, що Ви допоможете захистити нещасних і не відмовите в асигнуванні необхідної для зазначеної цілі суми» [36].

22 грудня 1919 р. П. Бутовським було спрямовано до І. Огієнка чергову кореспонденцію з проханням виділити вже 5000000 карбованців. При цьому робилося запевнення, що в такому разі Кам'янецька філія візьме на себе зобов'язання надати допомогу усім громадянам УНР, котрі перебували в губерньському центрі Поділля [37].

Так само фінансової допомоги просило керівництво Головної управи Українського товариства Червоного хреста. У зверненні від 20 грудня 1919 р.

йшлося про суму в 41703972 гривні 20 шагів для забезпечення місячного функціонування установ, які перебували під опікою організації. Позаяк більшість Червонохресних установ знаходилося на території, зайнятій денікінцями, то відповідно наголошувалося на тому, аби більша частина асигнованих коштів була видана грошовими знаками, які є в обігу на цій території [38].

Окрему групу представляють листи, які належали авторству співробітників Кам'янець-Подільського державного українського університету. Як правило, це були подання на ім'я Головноуповноваженого з проханням затвердити на посадах обраних Радою професорів кандидатів. Зокрема, 31 грудня 1919 р. проректор вищого навчального закладу М. Хведорів просив затвердити на посаді виконуючого обов'язки приват-доцента по лугівництву та кормовій площі при кафедрі приватного хліборобства на сільськогосподарському факультеті В. Храчевича [39].

Університетську проблематику відображає повідомлення проректора вищого навчального закладу М. Хведорова про заснування Директорією УНР десяти стипендій, про що було озвучено в привітальному листі з нагоди святкування річниці науково-освітньої інституції. Позаяк дані кошти станом на 11 грудня 1919 р. не надійшли до каси університету, то професор просив у І. Огієнка допомоги у вирішенні питання [40].

Таким чином, наявний у фондах ЦДАВО України епістолярій Головноуповноваженого уряду УНР надає можливість глибшого розуміння тих проблематик, які стояли перед українською владою на підконтрольній їй, зокрема за допомоги польської військової присутності, території. Завдяки листуванню І. Огієнка з представниками органів державної влади, місцевого самоврядування, громадськими діячами уможлиблюється розкриття тих механізмів, завдяки яким надавалася допомога у розв'язанні актуальних питань щодо забезпеченості найбільш гострих потреб українських громадян та робилися спроби продовжити розвиток національної справи та загалом державотворення.

Джерела та література:

1. Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки: Документи та матеріали / Упоряд., авт. вступ. статті В. Р. Адамський. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2017. 493 с.
2. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / Упоряд.: Ляхоцький В. П., Московченко Н. П., Преловська І. М. *Пам'ятки*. Київ: УДНДІАСД, 2001. Т. 2. 477 с.; Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд.: о. Юрій Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 566 с.; Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969 / Упоряд.: І. Преловська, Ю. Горбач, Н. Московченко. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 744 с.; Листування Івана Огієнка (1909–1921)

/ Упоряд., авт. передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори–2006», 2014. 687 с.; Іван Огієнко – організатор, керівник і обoronець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / Уклад. і авт. ст. док. іст. наук, проф. С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори–2006», 2014. 384 с.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 77.
4. Там само. – Спр. 3. – Арк. 5.
5. Там само. – Спр. 63. – Арк. 21.
6. Там само. – Спр. 3. – Арк. 9–9 зв.
7. Там само. – Ф. 1065. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 9.
8. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 24.
9. Там само. – Арк. 2.
10. Там само. – Ф. 1065. – Оп. 5 – Спр. 2. – Арк. 8–8 зв.
11. Там само. – Арк. 7–7 зв.
12. Там само. – Там само. – Арк. 10.
13. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 10.
14. Там само. – Спр. 4. – Арк. 29.
15. Там само. – Спр. 58. – Арк. 145–145 зв.
16. Там само. – Спр. 50. – Арк. 1–1 зв.
17. Там само. – Ф. 1065. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 4.
18. Там само. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3–3 зв.
19. Там само. – Спр. 63. – Арк. 17–18.
20. Там само. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 54–55.
21. Там само. – Арк. 11–12.
22. Там само. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 2.
23. Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 13–13 зв.
24. Там само. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 8.
25. Там само. – Спр. 3. – Арк. 17–17 зв.
26. Там само. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 1.
27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 30–30 зв.
28. Там само. – Спр. 56. – Арк. 9–9 зв.
29. Там само. – Арк. 4–4 зв.
30. Там само. – Арк. 5.
31. Там само. – Спр. 17. – Арк. 2–3 зв.
32. Там само. – Арк. 4, 6.
33. Там само. – Арк. 8.
34. Там само. – Арк. 9–9 зв.
35. Там само. – Арк. 5–5 зв.
36. Там само. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 10–10 зв.
37. Там само. – Арк. 14 зв.
38. Там само. Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 27–27 зв.
39. Там само. – Спр. 10. – Арк. 5–5 зв.
40. Там само. – Арк. 4.

*Бондаренко Г.В.,
Гулько Г.Я.,
Дем'янюк О.Й.
м. Луцьк*

З'ЇЗД МОНАРХІВ У ЛУЦЬКУ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У 2019-му році місто Луцьк буде відзначати 590-ту річницю з'їзду європейських монархів. Очевидно, що буде багато зарубіжних гостей. Створено організаційний комітет по відзначенню свята. Варто зауважити, що ця історична подія знайшла відображення у мистецтві. Зокрема у живопису, який доступний авторам і який свідчить про те, що поєднання можливостей історії та мистецтва виводить будь-яку історичну подію не лише на рівень сприйняття і політичних оцінок, а й на рівень культурно-цивілізаційний.

Подія історичного часу – з'їзд монархів у Луцьку 1429 р. є знаковою для міста і є важливою для всієї української історії, яка вже тоді була і європейською. Вона свідчить про те, що місто і регіон займали чільне місце у геополітиці європейського значення. Зокрема, місто Луцьк на невеликий час стало важливим політичним центром, у якому мали розв'язуватися не лише претензії князівської влади, а й питання турецької загрози, поширення впливу Ватикану тощо. Загальна кількість гостей Луцького з'їзду сягала 15 тис. осіб, що перевищувало все тогочасне населення міста у 3 рази. Вони перебували у Луцьку з 9 по 29 січня і представляли 15 держав.

Саме в Луцьку у 1429 р. зароджувалася європейська дипломатія, а місто отримало міжнародне визнання з важлих центрів Європи.

Важливість події для сучасності викладена у наступному документі, який підписаний Головою «Просвіти» П. Мовчаном у 2004 р. до 575-річчя з'їзду і поданий у Верховну Раду України.

До № 5299 від 23.03. 2004 р.

Народний депутат України П. Мовчан

ВИСНОВОК на проект Постанови Верховної Ради України “Про відзначення 575-річчя першого з'їзду монархів країн Європи, що проходив у м. Луцьку”

Проектом Постанови пропонується відзначення на державному рівні 575-річчя першого з'їзду монархів країн Європи, який відбувся у Луцьку у 1429 р.

Такий з'їзд справді відбувся і був приурочений коронації великого князя литовського Вітовта. У ньому взяли участь чимало іменитих на той час осіб, серед яких німецький імператор Зигмунд, польський король Ягайло, датський король Ерик IV, імператор римський Сигизмунд, московський князь Василій з митрополитом Фотієм та князями Тверським і Рязанським, великі магістри Тевтонського і Лівонського орденів, легат папи римського Андрій, посол візантійського імператора Палеолога та ін.

Проте самої коронації, заради якої власне й був організований цей з'їзд, через протидію одного із його учасників – польського короля Ягайла та інші суперечності, так і не відбулося. А спеціально виготовлену та прикрашену діамантами корону, яка була призначена для князя Вітовта, було викрадено, розібрано на частини, що розійшлися всією Європою.

Слід зазначити, що в історії зустрічаються досить суперечливі оцінки цього з'їзду – від схвальних або стриманих – до різко негативних. Так, український історик Д. Дорошенко у “Нарисі історії України” називає це дійство “блискучим” з'їздом. Сучасні українські історики лише згадують про цей з'їзд, не даючи йому захоплюючих оцінок. Литовський історик Стрийковський, навпаки, зображує цей з'їзд як суцільне 7-ми тижневе бенкетування, на якому його учасниками (15 тис. осіб) щоденно з'їдалося 700 волів, 1400 баранів, 100 зубрів, і лосів, випивалося 700 діжок меду, вина й пива. Він називає його не з'їздом, а “нашестям коронованих осіб”.

Слід відзначити й те, що різні історичні джерела вказують на різні дати проведення з'їзду (січень 1429 р., весна 1429 р., вересень 1430 р.).

Стосовно пропозиції щодо проведення міжнародної науково-практичної конференції, слід зазначити, що у Луцьку у 1999 та 2004 рр. уже проведено дві міжнародні наукові конференції “З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 р.”

Для повного з'ясування питання про час, роль і значення з'їзду монархів у Луцьку необхідне глибоке вивчення архівних матеріалів, присвячених цій події, які знаходяться у Ватикані, Польщі та інших державах.

Проведення ремонтно-реставраційних робіт у замку Любарта у Луцьку, передбачених проектом Постанови, заслуговує на увагу, однак може бути проведене безвідносно до 575-річчя з'їзду монархів.

Найголовнішим, на нашу думку, є те, що **Україна, яка на той час знаходилася у складі Великого князівства Литовського, безпосереднього відношення до цього з'їзду не мала**, крім того, що він відбувався на її території – у м. Луцьку.

Зважаючи на вищезазначене, вважаємо, що для відзначення на державному рівні 575-річчя першого з'їзду монархів країн Європи достатніх підстав немає.

Узагальнюючий висновок

Проект Постанови Верховної Ради України “Про відзначення 575-річчя першого з’їзду монархів країн Європи, що проходив у м. Луцьку”, пропонуємо відхилити.

Керівник Головного науково- експертного управління /підпис/

Втім, часи змінюються і змінюється ставлення до історичних подій. Все більше інтересу викликають ті, що ведуть до толерантності та об’єднання і засвідчують нашу націю на чолі важливих історичних процесів.

Для максимальної зручності іменитих монархів були підготовані розкішні палати в князівському палаці у замку, будинках луцьких міщан та мешканців тодішніх передмість – Жидичина, Ківерець, Гнідави, Красно-го. Першим до княжого Луцька на свято Трьох королів (6 січня) приїхав польський король Ягайло з дружиною Софією та двома маленькими синами. Один із них – Казимир згодом став великим князем литовським та королем польським. Імператор Священної Римської імперії Сигізмунд разом із дружиною – королевою Барбарою Цілеською прибули на запрошення Вітовта значно пізніше – 23 січня, відіславши наперед себе поважних послів. Магістр німецького Ордену Пауль фон Русдольф делегував командора на ім’я Балгі. А от Магістр інфляндського Ордену Зіґфрід Ландорф фон Спанхейм прибув особисто із численною свитою, як і датський король Ерік VII і великий князь московський Василь II Васильович – онук Вітовта, син Софії Вітовтівни.

Окрім монархів було багато довірених осіб інших королівських династій та представників духовенства, а також литовські і руські князівські роди – Острозькі, Сангушки, Чорторійські, Курцевичі, Четвертинські, боярський рід Кирдеїв.

Місто стало свідком масштабних королівських трапез, про які згадує хроніка Стрийковського. Лише на банкет, що супроводжував зародження європейської дипломатії, пішло 700 волів, 1.400 баранів, 100 зубрів і лосів, а гусей і курчат ніхто й не брався рахувати: цифрами зі стількома нулями тоді вільно оперували хіба наймудріші вчені. Санні валки щодня тягли до Лучеська мішки борошна, діжки льоду, дичину з навколишніх лісів. Лилися ріки пива й меду: щодня по 700 діжок! А в останній день з’їзду гостям подали рибну юшку, помічну від похмілля.

Настав, однак, 24 січня час дипломатичних перемовин. Коли Вітовт разом із поважними гостями вирішували найактуальніші дипломатичні питання того часу, зокрема, про коронацію Вітовта, яка так і не відбулася і проти якої була Польща.

Серед інших питань були:

– Створення антитурецької коаліції.

- Вирішення долі молдавських земель, на які претендували різні сусіди.
- Релігійні питання щодо унії католиків і православних, діяльності гуситів у Чехії.
- Об'єднання економічне і політичне північно-німецьких князівств з скандинавськими монархіями. Ось чому Луцькі події стали об'єктом мистецького часу, що відновлює і встановлює фрагменти історичної пам'яті в історичній художній ретроспективі. Створити мистецьку картину в образах історичних осіб на тлі історико-архітектурному дозволяють документальні та літературно-художні твори.

Під час зустрічі в історико-культурному заповіднику «Старий Луцьк» (Зліва направо: заступник директора історико-культурного заповідника «Старий Луцьк» Віктор Баюк, археолог Юрій Мазурик, історик Віктор Ковальчук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, голова обласної організації НСКУ Геннадій Бондаренко, краєзнавець Геннадій Гулько разом зі співзасновником громадського об'єднання «Україна славетна» Володимиром Зубановим роблять уточнення в ескізі картини)

На їхній основі виникло кілька картин, які зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї, Луцькому історико-культурному заповіднику, у Києві та Острозі. У двох останніх містах зберігаються оригінал і копія, які були щойно створені за проектом „Україна славетна“ з ініціативи народного депутата України В. О. Зубанова художником-баталістом А. О. Орльоном.

У грудні 1932 р. до 15-річчя незалежності Литви були випущені марки про з'їзд монархів у Луцьку 1429 р. Вони були двох номіналів 1 і 3 літи із зубцями і без зубців, і двох варіантів кольорів – ультрамаринового і сірого.

*Литва: серія поштових марок «15 років незалежності». 1 грудня 1932 р.
Номінал: 1 Lt (1 литовський літ) і 3 Lt (3 литовських літ)*

Це було перше мистецьке зображення у філателії, яке привернуло увагу до важливої події в історії Європи. А згодом з'являються наступні мистецькі твори.

Ідею створити для України комп'ютерну копію картини із Президентського палацу, написаної в 1934 р., підтримав Посол України у Республіці Литва волинянин Борис Климчук. Канцлер Литви люб'язно дав на це згоду. Копія, зроблена Клаудіусом Дріскюсом, якісна. Теперішні технології дають змогу відтворити імітацію художнього полотна. Ця картина Іоанаса Мацкявічуса показує засідання у залі Луцького замку.

Вітовт Великий на конгресі в Луцьку. Йонас Мацкявічус. 1934 р.

Художник Андрій Серебряков зобразив фактично кулуари з'їзду, де у неформальній зустрічі визначаються у своєму ставленні до подій і проблем його учасники. Можливо вивчають позиції кожної сторони. Картина створювалася у Волинському регіональному музеї українського війська і військової техніки, а потім була передана на зберігання у Волинський краєзнавчий музей. Її презентація відбулася 2 вересня 2013 р.

Робота унікальна ще й тим, що вона – єдине українське полотно, приурочене до цієї події. Адже дві попередніх ілюстрації – це графічна робота 1929 р., що зображена на литовських марках, та картина 30-х років ХХ ст. художника Мацкявічуса.

2 вересня 2013 р. Волинський регіональний музей українського війська і військової техніки. Андрій Серебряков представляє картину про Луцький з'їзд монархів

Київський художник Артур Орльонов представив інший епізод, який у його уяві асоціюється із з'їздом учасників європейського зібрання до Луцького замку. Ця картина за кількістю людей на ній перевершує всі попередні та показує, як помпезно зустрічали тих, хто правив у Європі.

Презентація картини «Україна славетна: з'їзд європейських монархів у Луцьку. 1429 рік» художника Артура Орльонова відбулася в Інституті історії України НАН України 20 січня 2017 р. А 6 квітня 2017 р. у Національному університеті «Острозька академія». Автор виготовив копію

полотна і подарував Острозькій академії. Писав картину півроку. Коштує вона близько 50-ти тисяч гривень.

Художник Артур Орльонов на тлі картини (Фото: Є. Цимбалюк)

Автори цієї публікації вирішили подарувати копію картини Артура Орльонова Луцькому історико-культурному заповіднику на полотні роз-

міром 140x80 см. Цей подарунок присвячений 590-й річниці Луцького з'їзду європейських монархів і може бути встановлений у будь-якій вежі Луцького замку.

Перший художній твір про з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р. видав Віктор Гребенюк¹ у 2014 р. Вперше в українській літературі представлена ця тема, що дає можливість представити середньовічний Луцьк і його значення у минулому, яке перекидає місток у сучасність, де також існують проблеми об'єднання європейських народів.

Окремо з'їзд європейських монархів згадувався у збірнику документів і матеріалів «Луцьку 900 років. 1085–1985» з посиланням на книгу А. Барабашова про Вітовта,^{7,30-31} у якій він згадує питання, що стояли на з'їзді та проблеми з коронацією Вітовта.

Книга музейників Т. Садовник, О. Бірюліної і В. Барана¹⁰ присвячена мало дослідженому історичному факту – з'їзду європейських монархів, проведеному в Луцьку великим князем литовським Вітовтом Кейстутовичем у січні 1429 р., вміщує ряд артефактів, що дають певне уявлення про той час.

Один з найбільш представницьких форумів тогочасної Європи автори реконструюють за допомогою писемних та образотворчих джерел, оригінальних експонатів із колекції Волинського краєзнавчого музею. Перше видання книги вийшло у 2005 р.

Варті уваги матеріали трьох конференцій про з'їзд у Луцьку, які були опубліковані, спочатку I і II-ої у 2007 р., а згодом – III-ої у 2009 р., які відбувалися у Луцьку^{3,4}. Також інтерес становлять публікації про Луцький за-

мок і Луцьк, які допомагали митцям відтворити дух епохи та середньовічну архітектуру. Це книги А. Дублянського², Г. Лукомського⁵. С. Терського¹¹, П. Троневича¹² і В. Пясецького⁸, енциклопедична стаття Русиної⁹ та інші, де згадується з'їзд. Існують також документи і хроніки, що можуть стати об'єктом окремого дослідження про Луцьк та події середньовічної історії краю.

Джерела та література:

1. Гребенюк Віктор. Європа. Луцьк. 1429-й: поема / післям. П. Й. Коробчука. Луцьк: Ініціал, 2014. 48 с. : іл.
2. Дублянський А. Луцьк. Історичний нарис. Луцьк, 1934. 34 с. (репринт 1996).
3. З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 році. *Матеріали I та II міжнародних наукових, історико-краєзнавчих конференцій, присвячених 570-й та 575-й річницям з'їзду* / Авт.-упор. Г.Марчук. Луцьк: ПВД „Твердиня”, 2007. 82 с., іл.
4. З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 році. *Матеріали III Міжнародної наукової, історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2009. 82 с.
5. Лукомский Г. К. Луцкий замок. Репринтне перевид. / упоряд. А. Трембіцький. Хмельницький: ІРД. 2013. 20 с.
6. Луцьк стародавній. Пам'ятки Старого міста / Відпов. за випуск Павло Рудецький. Луцьк: Терези, 2015. С. 17–19.
7. Луцьку 900 років. 1085–1985. Зб. док. і матеріалів / Упоряд. Н. Болдирева та ін. Київ: Наукова думка, 1985. 302 с.
8. Пясецький Вальдемар. Луцьк. Старе місто. Історико-краєзнавчі нарис. Кн. 1. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 336 с., іл.
9. Русина О. В. Луцький з'їзд монархів 1429. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 314.
10. Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. Луцьк: МП “Зоря”, 2005. 32 с., іл.
11. Терський С. Історія Луцька. Том 1. Лучеське Х–ХV ст. Львів, 2006. 251 с.
12. Троневич П. Волинь в сутінках української історії ХІV–ХVІ ст. Луцьк, 2003. С. 36.

ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В С. ЧАБАНІВКА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА ВІДОМОСТЯМИ СВЯЩЕНИКА В. РАТУШЕВСЬКОГО

У статті висвітлено хронологічні записи подій у селі Чабанівка Ушицького повіту священнослужителем Свято-Миколаївської церкви Василем Ратушевським в середині ХІХ століття.

Ключові слова: Чабанівка, В. Ратушевський, літопис, події.

Завдячуючи церковному літопису с. Чабанівка, що сьогодні зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику до уваги дослідників подаються нові раніше невідомі факти із історії даного населеного пункту.

У досліджуваній період церква виконувала важливі функції. За кліровим описом 1883 р. в с. Чабанівка функціонувала дерев'яна церква з 1 куполом на кам'яній основі побудована в 1776 р. прихожанами, покрита жерстяними листами й пофарбована зеленим кольором. Була ще й окрема дзвіниця – дерев'яна, покрита гонтою. Церква мала Престол в ім'я Святого Миколая, що святкувався в селі 6 грудня. Церковні землі складали: присадибної землі – 1 дес. 1518 квад. сажнів, орної землі в 3 змінах – 22 дес. 706 квад. саж., сінокісної – 12 дес. 522 квад. саж. за планами земель і межових книг складених в 1845 р. Для священника та псаломщика було зведено дерев'яні будинки. Священик отримував 300 крб. а псаломщик 100 крб. сріблом. Релігійних книг було вдосталь, частина з київськими, частина з московськими печатками. Опис церковної власності проводився в 1877 р. В храмі зберігались копії з метричних книг та сповідальних відомостей з 1795 р. В церкві приход складав військово-відставних і побілетних (чол. 32, жін. 32), однодворців (20 і 21), селян власників (419 і 394). Загалом дворів 117, чоловіків – 471, жінок – 447 [1].

В 1856 р. священником в с. Чабанівці було призначено Василя Дмитровича Ратушевського, сина дячка, який народився в 1818 р. Навчався в Подільській духовній семінарії, з якої по проханню звільнений в 1840 р. з нищого відділення, і того ж року назначений дячком в м. Городок Кам'янецького повіту. 15 серпня 1849 р. преосвященним Елпидифором висвячений дияконом у Вознесенській церкві м. Дунаївці Ушицького повіту. 29 червня 1851 р. преосвященним Евсевієм висвячений в священники Вознесенського храму с. Чечельник Кам'янецького повіту [2].

Псаломщиком в храмі був Володимир Феодосійович Левицький – син священика. В 1880 р. закінчив курси Богословських наук Подільської духовної семінарії. В 1881 р. направлений на псаломщика в с. Беличин Могилівського повіту. В 1882 р. переведений на таке ж місце в Чабанівку [3].

Подаємо мовою оригіналу записи священика, які він за розпорядженням єпархіального історико-статистичного комітету розпочав у 1868 р. :

«В 1868 году при приходской Св. Николаевской Церкви не было никаких ни возобновлений ни исправлений. Того же года месяца Июня гром запалил на поле снопы, крестьянина собственника Василия Мартынюка. Урожай был средний как озимого так и ярового хлеба. 1856 года месяца Октября 17-го дня по прошению своему переведён и з села Чечельника Каменецкого уезда в село Чабановку... В 1864 году за усердную службу и заботливость к Божией церкви награждён набедреником.

Церковный староста Феодор Михайлов Кесар избран из среды общества, и утверждён Епархиальным Начальством с 1861 года по 1873 год был по службе при Чабановской Церкви и за ревностное прохождение своей службы получил в 1864 году Архипастырское благословение.

Приход села Чабановка заселён кроме католиков коих есть 11-ть душ обоого пола православными жителями, у коих к Церковному Богослужению их исполнению христианских обрядов и вообще к делам благочестия усердие есть. Со времени Царской милости дарованной православному народу в освобождении их от гнёта владыческого станов умственного и нравственного развития между ними значительно проявляется; дни Праздничные и Воскресенья посвящают на посещение Божией Церкви, строго соблюдают Святые посты, поминают помилование об усопших и бывают милостивы к бедным. Средство для Чабановецких крестьян служит одно хлебопашество, от чего по случаю частых засух и неурожаев состояние их бедно.

В сем приходе за 1868 год было родившихся обоого пола 40 душ, браком сочетавшихся 11-ть душ, умерших 16 душ. По исповедным росписям значится мужского пола 389 душ, женского 391 душа ,а обоого пола 780 душ, все возрастные исповедались и Св. Также причастились кроме малолетних. В приходе было церковной суммы 45 рублей и 62 коп. серебром, за расходом, в остатке 15 рублей 29 коп. серебром.

1869 год.

В сем приходе настоящего года была сильная оспа. Урожай как озимых и яровых посевов был весьма хорош, но 19-го дня месяца Июня в 6-ть часов вечера была сильная гроза и градобитие такое сильное что не только выбило озимые и яровые посева, но даже собранные в клунях снопы забрало водою, забрато было водою не только малый скот но даже несколько штук и рогового. В то самое время у крестьянина Матвея Тим-

офеева Нетребы 4 р. летняя дочь Мария утонула в реке Ушице. В сем году родилось душ мужского пола 23, женского 10-ть, браком сочатавшихся 6, умерших 18-ть. В приходе было церковной суммы 93 руб. 89 копеек. За расходом 65 рублей 95 коп. серебром, в остатке 27 руб. 94 коп. серебром; по исповедным росписям за настоящий год показано мужского пола 402 души, женского 391 душа, обоего 799-ть душ из них все возрастные исповедались и Св. Таин причастились, кроме малолетних.

1870 год.

Сего года в сем приходе много крестьян болело молдавською лихорадкою от которой трудно было получить излечение, того же года малолетние дети болели на кор., от котрого умерло более 10-ти душ. Урожай был на чабановецких полях очень плохой как озимый так и яровой. В сем приходе родившихся было 21 душа, женского 14, душ обоего 35-ть, браком сочатавшихся 12-ть, умерших 32 души. В приходе было церковной суммы 107 руб. и 4 коп. серебром, за расходом 104 рубля 58 коп. серебром, в остатке к 1871 году 2 рубля 49 коп. серебром, по исповедным росписям за настоящий год показано: мужского пола 414-ть, женского 407-м, обоего 821 душа из них все возрастные исповедались и Св. Таин. причастились, кроме малолетних.

1871 год.

В сем году несчастных случаев и происшествий никаких не было. Урожай как озимого так и ярового хлеба был плохой, на фрукта в сей околице и в селе Чабановка было изобилие. В настоящем году родившихся мужского пола было 23 души, женского 20, обоего 43 души, браком сочатавшихся 11-ть, умерших обоего пола 31 душа; по исповедным росписям за настоящий год показано: мужского пола 410 душ, женского 408 души, обоего пола 818-ть душ. Церковной суммы в сем году было в приходе 77 рублей 56 коп. серебром за расходом сего же года употреблённых 61 рубль 90 коп. серебром, остаток в наличности при Чабановецкой Церкви 15 руб и 66 коп серебром.

1872 год.

В сем году месяца Августа 22 дня в 11 часов утра посетил Чабановецкую Св. Николаевску Церковь Преосвященный Вениамин Епископ Балтский Викарий Подольский, сего же года месяца августа и сентября в сем приходе сильно свирепствовала эпидемическая болезнь /так называемая простонаречием/ холера. Того же года урожай был как озимый так и яровой очень хорош, в настоящем году родившихся было обоего пола 34 души, браком сочатавшихся 11-ть, умерших по случаю холерической болезни мужского пола было 41 душа и женского 41 душа, обоего пола 82 души, грустных несчастных случаев в сем году не было.

В приходе церковной суммы в сем году было 101 руб. 88 коп. серебром за исключением употребленных в сем году в расходе 89 рублей и 56 коп. серебром в остатке 12 рублей и 72 коп. серебром; по исповедным росписям за настоящий год показано: мужского пола 419 душ, женского 418 душ, обоего пола 437 душ, из них все во время исповедались и причастились кроме малолетних.

1873 год.

В сем году особенных случаев не было, которые бы стояло в летопись вписать. Урожай в сем году как озимого так ярового хлеба был умеренный. Падёж скота как рогового – так и лошадиного упало в селе Чабановке всего около 27-ми штук. Родившихся в сем году было мужского 21 душа, женского 20 душ, обоего пола 41 душа, браком сочетавшихся 14 душ, умерших мужского пола 4 души, женского 10 душ, обоего пола 14-ть душ. В приходе Церковной суммы в сем году было 97 рублей 20 коп. серебром, за расходом, в остатке 10 рублей 96 коп. серебром. Попечительской суммы в сем году было 614 рублей 28 коп. серебром; по исповедным росписям за настоящий год показано: мужского пола 396 душ, женского 394 души, обоего пола 790 душ, из них все исповедались и Св. Таин причастились кроме малолетних.

1874 год.

В 1874 году при Св. Николаевской Церкви села Чабановки работа не производилась; в сем году особенных замечательных случаев не было. В настоящем году, для земледельцев был весьма знаменитый урожай хлеба по посевам озимым и яровым; в течении сего года было собрано Церковной суммы 93 рубля и 94 коп серебром. Церковно-попечительской суммы было 747 рублей и 35 копя серебром, родившихся в сем году было мужского пола 20 душ, женского 14 душ, обоего пола 34 душ, браком сочетавшихся 19-ть умерших мужского пола 17-ть, женского 13-ть, обоего пола 30 душ. В сем приходе прихожан православного вероисповедания принадлежащих к приходской Св. Николаевской Церкви числящихся по исповедным росписям мужского пола 411 душ, женского 395 душ, обоего пола 806 душ, кроме католиков, которых есть 11 душ обоего пола в сем приходе, другого числа людей в сем приходе не имелось.

По Высочайше утверждённому Его Императорским Величеством в 2-й день м. октября 1874 года, по всеподанейшему дохиаду Святейшего Синода Его Высокопреосвященства Высокопреосвященнейший Леонтий перемещён из г. Каменца на Епархиальную Архиерейскую кафедру в г. Херсон. И по Высочайше утверждённому Его Императорским Величеством в 4 день декабря того же года Всеподанейшему дохиаду Св. Синода Его Преосвященство Преосвященнейший Феогност перемещен из г. Астрахани на Епархиальную Архиерейскую Кафедру в г. Каменец, а 1875 года м.

января 4го дня Его Преосвященство Преосвященный Феогност прибыл в город Каменец и вступил в управление вверенную Ему Подольскую Епархию.

1875 год.

В 1875 году с месяца с марта по 22-е июля была сильная засуха, а 22 Июля в часу 2-м или третьем был сильный проливной дождь с градом, озимым и яровым посевам ничего не повредило, кроме садовым – овощам и огородним растениям чрезвычайно повредило. Урожай был весьма плохой как озимый так и яровой, чрез это и скот был чрезвычайно дешёвый, больше несчастных случаев не было; В настоящем году родившихся было мужского пола 24 души, женского 25 душ, обоего пола 49 душ, браком сочетавшихся 7 душ, умерших мужского пола 12 душ, женского 8 душ, обоего 20 душ, по исповедным росписям за настоящий год показано: мужского пола 414 души, женского 403 души, обоего 817 душ из них все исповедались и Св. Таин. причастились кроме малолетних.

В настоящем году Церковной суммы было 82 руб. и 22 коп. серебром, за расходом в остатке на будущий 1876 год 5 рублей и 7 коп. серебром остаётся при Церкви; Попечительской суммы в сем году было 901 руб. серебром, из того числа употреблено в расход попечительской суммы 36 рублей 40 коп. серебром. А затем остаётся в Церковно-Приходском Попечительстве на будущий 1876 год 864 рубля 60 коп. серебром.» [4].

Наступні 15 років нажаль після смерті священника записи не велися, і поновилися лише новопризначеним священником М. Орловським. Їх плануємо подати в наступних майбутніх розвідках.

Таким чином, викладену священником інформацію можна долучати до уже відомих історичних фактів населеного пункту, однак слід до неї відноситися критично, зважаючи на суб'єктивний підхід укладача даних джерел. Вони надають можливість побачити демографічну ситуацію, актуальну на сьогодні епідеміологічну ситуацію, урожайність та надзвичайні ситуації що відбувались у населеному пункті.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 12324, арк. 159 зв., 160.
2. Там само, арк. 170 зв.
3. Там само, арк. 172 зв.
4. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонд. К док. д/п 288. Церковний літопис с. Чабанівка. арк.1-7.

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛ БРАЖИНЦІ, КІПЧИНЦІ ТА ФАДІЇВКА ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

У статті розповідається про заснування с. Бражинці, Кіпчинці, Фадіївка, історичні події які відбувалися в різні часи на їх теренах, демографічний стан населення. Схарактеризовано природу цієї території, рослинний і тваринний світ, реальний стан зооценозів.

Ключові слова: Хмельницька область, Полонщина, с. Бражинці, Кіпчинці, Фадіївка, історія, природа, рельєф, ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, ссавці, орнітофауна, зооценоз.

Село Бражинці засноване у 1425 році, хоча в основному в історичних джерелах населений пункт згадується з 1770 року. [6]

У 1846 році в селі побудована на кам'яному підмурку дерев'яна, вкрита бляхою церква в ім'я Преображення Господнього. Храм був споруджений на кошти парафіян і тутешньої пані Прушинської. У 1875 році в церкві оновили іконостас, а також звели на кам'яному підмурку дерев'яну дзвіницю. У Бражинцях з 1873 року діяла цвинтарна церква в ім'я Святого Апостола Іоанна Богослова, вона була на кам'яному підмурку, дерев'яна та вкрита гонтою. У церкві в ім'я Преображення Господнього зберігалися копії метричні книг з 1779 року, тутешня парафія об'єднувала 844 прихожанина. У цьому храмі з 1884 року був настоятелем протоієрей Майборода Євген Яковлевич, а дяком Немоловський Афанасій Іванович. При церкві з 1868 року діяла церковно-приходська школа для дітей селян.

Пані Прушинська на той час була досить крупною землевласницею, вона мала в Бражинцях свій маєток, а в селі нараховувалось 102 селянських подвір'я. [5]

Після Жовтневої революції 1917 року, яку місцеве населення сприйняло по різному, лише у 1923 році була утворена Бражинецька сільська рада, яка мала площу 3,934 км. кв. Рада складалася з голови та 14 депутатів. Сільраді були підпорядковані села Бражинці, Кіпчинці та Фадіївка. Місцева влада з активістами розібрали у Кіпчинцях дерев'яну церкву Покрови Пресвятої Богородиці, її матеріали використовували на потреби колгоспу, тому що проводила місцеву колективізацію.

19 квітня 1932 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «про насінневу позику Україні». Як виняток, позика відпускалаь безвідсо-

тково, але з «централізованих ресурсів всередині України». Держава забрала зерно, а потім дозволила використати зерно, зібране в Українській СРР, для потреб України, не залучаючи зовнішні ресурси. Аж 12 тис. тон і лише 3 тис. тон для продовольчої допомоги колгоспникам. Станом на 17 травня 1932 року в Україні вже не було запасів борошна, а на 30 червня цього року посівний матеріал було повністю вивезено. 7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення соціалістичної власності», відома під назвою як «Закон п'яти колосків». За цим «законом» за п'ять колосків узятих людиною, на вже зібраному пшеничному або житньому полі, присуджувався розстріл або 10 років в'язниці. «Законом про п'ять колосків» фактично селянам було заборонено володіння їжею, люди стали пухнути від голоду, виснажуватись і вмирати. Село Браженці постраждало в часі Голодомору 1932 – 1933 років, за різними даними, у ньому померло до 100 жителів. [6]

Під час червоного терору 1930-1937 років у Бражинцях були репресовані Васильков Іван Аркадійович – робітник лісорозробок, Тишко Василь Антонович – завідуючий контори Адамівського відділення бурякорадгоспу.

22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна з нацистами, тому з перших днів війни, багато односельчан було мобілізовано до лав Червоної Армії. Колгоспні трактори забрали до армії, а худобу погнали за Дніпро. Відступ частин Південно-Західного фронту під навальним наступом ворога був фактично неорганізованим. Фашистська перша танкова група генерал-полковника Клейста ввійшла в розрив 5-ї та 6-ї радянських армій, тому вже 6 липня 1941 року фашистські мотоциклісти були в Бражинцях, Кіпчинцях, Фадіївці. Для мирних жителів розпочалися жакливі та довгі роки окупації. У селі призначили старосту і зберегли колгоспну систему господарювання, тому що так окупантам було легше обробляти землю і збирати тутешній урожай.

20 січня 1944 року прийшло довгождане визволення, у селі Бражинці, Кіпчинці, Фадіївка з'явилась радянська розвідка, але лише 5 березня 1944 року розпочалася Проскурівсько-Чернівецька операція. В боях за село брали участь воїни 256 Червонопрапорного ордена Суворова стрілецького полку, 30 Червонопрапорної Київсько-Житомирської дивізії.

Браженці – село яке розташоване на півдні Полонського району, Хмельницької області, через цей населений пункт протікає річка Деревичка. Село знаходиться на відстані 20 км від районного центру та за 25 км від залізничної станції Полонне на лінії Бердичів – Шепетівка. У вісімдесяти роки ХХ століття у Бражинцях проживало 1065 чоловік. У селі знаходилася центральна садиба колгоспу «Жовтень», який мав рослинницько-

тваринницький напрямок виробництва, користувався 3 тис. га орної землі. Господарство спеціалізувалося і на розведенні високопродуктивної білоголової української породи корів. У селі була восьмирічна школа, клуб, бібліотека, діяв фельдшерсько-акушерський пункт і швейна майстерня.

У Бражинцях народився Грош Сергій Іванович (1911 – 1990) – український художник, живописець, член Спілки художників України з 1947 року, Заслужений діяч мистецтв УРСР. У двадцяті роки закінчив семирічну школу в м. Полонне, поїхав на Донбас, у Макіївку, де влаштувався працювати на шахті. Там був організований робітфак Київського інституту пролетарського мистецтва. Серед відібраних на навчання був і Сергій Грош. Після закінчення робітфаку, з 1934 року навчався в Київському художньому інституті на факультеті живопису. У 1941 році Сергій Грош пішов на фронт. Після закінчення війни, він повернувся до інституту, був учнем відомого художника А. Петрицького. Після закінчення інституту в 1947 році, стає асистентом Петрицького. У 1972 році Сергій Іванович Грош отримує посаду професора. За життя він намалював такі широко відомі картини: «Нова сталь», «Сталь і троянди», «Дружба», «Олека Доббуш», «Назустріч волі», «Осінь у Пороніно», «Верховино, мати моя», «Море в полудень», «Сільська школа», «Золоті ворота», «Зима», «Ранок на річці Снов», «Ведмідь-гора» і «Квіткове дерево». Роботи Сергія Івановича зберігаються в Шевченківському національному заповіднику у Каневі, Одеському і Чернігівському художніх музеях, Івано-Франківському та Полтавському краєзнавчих музеях. [6]

Бражинецькій сільраді підпорядковані села Бражинці з чисельністю населення 551 чоловік, Кіпчинці – 235 чоловік та Фадіївка – 92 жителі.

Село Кіпчинці засноване 1497 року, його площа становить 1,295 км. кв. Згідно з інвентарем 1620 року маєностей князів Острозьких, що описував князівські двори після татарського нападу, зафіксовано в замкових Купчинцях великий будинок, який складався з «ізби», кімнати, сіней, двох комор і пекарень. На території Купчинецького двору були сирник, стайня, гумно з клунюю, пекарня, відгодівельний хлів, три обори та загін для худоби, бровар і винниця. Село тоді входило до Полонської волості. [6]

З 1648 року село Кіпчинці належало до Полонської сотні козацького Волинського полку в Українській державі Богдана Хмельницького. [6]

У Кіпчинцях у 1768 році була побудована церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, при ній відкрито приходську школу.

Село Кіпчинці постраждало в часи Голодомору 1932 – 1933 років, за різними даними, у ньому померло до 60 чоловік. Голодомор – акт геноциду українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР шляхом створення штучного масового голоду. Спланована конфіскація врожаю зернових і всіх інших продуктів харчування у селян пред-

ставниками радянської влади призвела до вбивства селян голодом у мільйонних масштабах, при цьому радянська влада мала значні запаси зерна в резервах під час Голодомору, забороняла і блокувала виїзд голодуючих поза межі України. [6]

У період сталінських кривавих репресій з 1930 по 1937 роки в Кіпчинцях були репресовані Кондратюк Іван Йосипович – селянин-одноосібник, Кондратюк Катерина Михайлівна – селянка-одноосібниця, Кондратюк Лук'ян Гордійович – селянин-одноосібник, Кондратюк Олексій Софронович – безробітний, Кондратюк Пилип Васильович – селянин-одноосібник, Кондратюк Сильвестр Дмитрович – селянин-одноосібник, Кухар Григорій Лук'янович – селянин-одноосібник і Шевчук Текля Сильвестрівна – робітниця радгоспу. [7]

За незалежної України в селі Кіпчинці 6 листопада 1996 року було відбудовано церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, яка стала належати до Київського Патріархату, на той час першу в Полонському районі.

Село Фадіївка було засноване у 1420 році, його площа становить 0,844 км. кв. Густота населення 203,79 осіб/км. кв. Належить до Полонської міської громади. Середня висота над рівнем моря 262 м.

У селі під час Голодомору 1932 – 1933 років померло до 25 чоловік. У Фадіївці у роки кривавих сталінських політичних репресій постраждали Гливинський Франц Тимофійович – колгоспник, Гнеуш Цезар Антонович – колгоспник, Гольчевський Владислав Гнатович – селянин-одноосібник, Ласкаржевський Станіслав Адольфович – колгоспник, Сміховський Станіслав Антонович – селянин-одноосібник, Сміховська Аделія Михайлівна – селянка-одноосібниця та Сміховська Галина Станіславівна – утриманка. [7]

Село Браженці розташоване в Случ-Хоморському природному районі, який лежить між річкою Хоморою на півночі і Случчю на півдні, що відзначається переважно абсолютними висотами від 270 м на півночі і до 330 м на півдні. Тоді як Бражинці мають абсолютну висоту над рівнем моря 242 м, географічні координати села 49°58'17" пн. ш. та 27°30'50" сх. д.

Тутешня річка Деревичка досить глибоко врізалась у підстелюючі породи на 60 м, але оскільки породи пухкі, тому що це четвертинні лесовидні суглинки та піщано-глинисті відклади неогену, через це тут немає високих урвищ. Значна розчленованість поверхні земель села сприяла поширення лісу, під яким сформувалися ґрунти опідзоленого типу: опідзолені чорноземи, темно-сірі та сірі опідзолені ґрунти, а місцями навіть утворилися дерново-підзолисті ґрунти на пісках.

Браженецький ліс за видовим складом все-таки належить до грабово-дубового лісу, у ньому є порушені та ненарушені деревостани, останні з них двоярусні. Зазвичай перший ярус складає дуб звичайний за участю

ясена звичайного, явора, клена гостролистого. Основу другого ярусу становить переважно граб звичайний, до нього домішується клен польовий, липа звичайна, берест, осика, черешня, де-не-де яблуня лісова, груша звичайна.

У підліску можна бачити ліщину, дерен, бруслину європейську, клочку перисту, глід одноматочковий і свидину. Дуже рідко проте трапляються шипшина собача, клен татарський, жимолость пухната, черемха звичайна, жостер, бузина чорна, та вовчі ягоди звичайні.

Трав'яний покрив у такому лісі досить густий, його основу складають підлісник європейський, зеленчук жовтий, грястиця збірна, копитняк європейський, маренка запашна, зірочник лісовий, безщитник жіночий і перлівка поникла.

У межах земель села Бражинці за ландшафтно-екологотипологічним принципом можна виділити такі малі зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ, водно-болотяний зооценоз та зооценоз широколистяних лісів.

У зооценозі оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ вдається бачити серед земноводних ропуху сіру, жабу трав'яну, часничницю звичайну, а серед плазунів – ящірку прудку і живородну, вужа звичайного.

Домінуючими видами серед птахів є грак, крук, сорока, ворона сіра, горобець польовий та хатній, куріпка сіра, зимняк, пуночка, коноплянка, сорокопуд, посмітюха, щиглик, вівсянка, шпак, жайворонок, ластівка сільська, шеврик, одуд, сиворакша, канюк, лунь, горлиця та перепел.

До ссавців цього зооценозу належать кріт, їжак, білозубка, тхір, ласка, заєць-русак, лисиця, миша польова, мала, хатня, хом'як, полівка, козуля та свиня дика.

У водно-болотяному зооценозі мешкають серед риб короп, білий амур, товстолобик, карась срібний і золотий, щука, плітка, йорж, окунь, в'юн, краснопірка, лящ, верховодка, лин, бичок, чехонь у минулому були сом і в'язь. Щільність видів риб у річці Деревичці різна. У Бражинцях є два досить великих ставки.

Земноводні зазначеного зооценозу особливо численні у весняно-літній період, серед них можна бачити жабу ставкову, кумку червоночереву, тритона звичайного і тритона гребенястого.

Серед птахів найчастіше у поле зору потрапляють крижень, чирянка велика і мала, лелека білий, бугай, вівсянка очеретяна, квак, кобилочка річкова, кричак малий, курочка водяна, лиска, лунь лучний, очеретянка лучна, плиска біла, чапля сіра, чапля руда і навіть лебідь шипун.

У цьому зооценозі серед ссавців вдається побачити нічницю велику, водяну і ставкову, пацюка, бобра річкового, крота, видру річкову, лисицю, ондатру, ласку, зайця-русака.

У зооценозі широколистяних лісів поблизу села Бражинці зустрічаються серед земноводних жаба трав'яна і жаба гостроморда, кумка червоночерева і квакша, ропуха звичайна і ропуха зелена. В Браженецькому лісі іноді влітку та восени у сирих місцях під гнилими колодами, купами хмизу трапляється скупчуються звичайних тритонів та гребінчастих тритонів.

Серед плазунів у цьому зооценозі розповсюджені спорадично ящірка прудка, ящірка живородяща, веретільниця, вуж звичайний, вуж водяний, зрідка гадюка звичайна і навіть зустрічається мідянка.

В тутешній лісовій орнітофауні особливо виділяються вівчарик весняний, вільшанка, вивільга, горихвістка звичайна, грак, дятел великий, дятел малий, зеленяк, зозуля звичайна, зяблик, канюк звичайний, крук, мухоловка сіра, підкоришник, пугач, синиця блакитна, синиця велика, снігур, сова сіра, сойка, соловей східний, сорока, чиж, шуліка чорний, щеврик лісовий і яструб малий.

Фауна ссавців довколишніх лісів представлена такими видами як білка звичайна, вовчок лісовий, вовк сірий, заєць-русак, їжак звичайний, кіт лісовий, козуля, кріт, куниця лісова, ласка, лисиця, лось, миша лісова, полівка руда лісова та свиня дика.

Джерела та література:

1. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В.Д. Тимошук О.О. Антонюк Н.І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
3. Говорун В.Д. Тимошук О.О, Антонюк Н.І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
4. Говорун В.Д. Тимошук О.О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2010. – 240 с.
5. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
6. uk.m.wikipedia.org
7. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М.В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л.Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.

ПОСТАТЬ ДОКТОРА ТЕХНІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Р.І. СІЛІНА В ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Стаття присвячена життю і діяльності в місті Хмельницькому відомого вченого професора Р.І. Сіліна. В ній коротко описаний його життєвий шлях: обпалене війною дитинство, військові будні дорогами Другої світової війни, наукова, педагогічна, організаційна, громадська і міжнародна діяльність впродовж двадцяти семи років на посаді ректора Хмельницького національного університету – першого закладу вищої освіти в місті Хмельницькому.

Ключові слова: *Сілін Радомир Іванович, доктор наук, професор, заклад вищої освіти, кафедра, інститут, університет, ректор, міжнародні наукові зв'язки, дисертація, Поділля, місто Хмельницький.*

На початку 1960-х років місто Хмельницький був єдиним обласним центром, що не мав закладу вищої освіти. Ситуація змінилася в 1962 році, коли було прийнято постанову «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої заочної освіти в республіці». Міська і обласна влада звернулись до керівництва України з проханням про відкриття в місті Хмельницькому загальнотехнічного факультету одного із закладів вищої освіти [1,с.273]. Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України відкрило в місті Хмельницькому загальнотехнічний факультет Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова [2,с.19]. Спочатку загальнотехнічний факультет розташовувався у переобладнаному приміщенні колишньої обласної друкарні. Але вже через кілька місяців переселився у нову споруду – нинішній перший корпус університету[3]. Очолював роботу факультету вмілий організатор, випускник і старший викладач поліграфічного інституту ім. Івана Федорова С.М. Ганжуров [4,арк.17]. Згодом він стане кандидатом технічних наук, доцентом, першим ректором Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування [5,арк.1] (тепер – Хмельницький національний університет). В січні 1966 року загальнотехнічний факультет був реорганізований у філіал Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. Поступове розширення і зміцнення матеріально-технічної бази філіалу, якісний і кількісний ріст викладацького складу за рахунок власних кадрів, а також запрошених науковців з Києва, Львова, Одеси, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського – все це створило ре-

альні передумови відкриття повноцінного технічного закладу вищої освіти. 28 вересня 1967 року уряд України прийняв постанову «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення в Українській РСР». На її виконання Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти України видало наказ № 593 від 29 вересня 1967 року про організацію в місті Хмельницькому на базі філіалу Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування з 1 жовтня 1967 року [6, арк. 1-2]. Новий заклад вищої освіти почав свою біографію.

Особливо яскравою сторінкою в історії закладу вищої освіти були роки, коли його очолював доктор технічних наук, професор, академік Академії інженерних наук України, Української технологічної академії, Міжнародної академії інформатизації, Президент Національного комітету України з питань машинознавства, заслужений працівник народної освіти України, автор багатьох монографічних узагальнень, підручників, посібників, публіцист, гуманіст, людина з енциклопедичним характером знань Радомир Іванович Сілін. Його ім'я відоме кожному мешканцеві міста Хмельницького і всієї області. Внесок Р.І. Сіліна у розвиток освіти, науки і культури обласного центру і Хмельницької області – незаперечний. Біографія цієї авторитетної в наукових колах світу була кілька десятиріч тісно пов'язана з Хмельницьким національним університетом. Народився Р.І. Сілін 27 вересня 1931 року в місті Курську (Російська Федерація) в сім'ї службовців. Дитинство його було обпалене війною: життя майбутнього ректора університету в Хмельницькому на той час відраховувало неповних десять років. Чорним крилом зачепив хлопчика 1941 рік, вразив його в саме серце. Батька мобілізували на фронт захищати Батьківщину, раптово померла мати. Діти і підлітки в роки війни мужніли рано, разом з жінками і старими заміняли чоловіків. Залишившись один в окупованому місті, Радомир пише листівки із закликом вірити в повернення радянських військ. Головний лозунг: «Смерть фашистським окупантам!». «Ці листівки, - згадував професор Р.І. Сілін, - я розкидаю по вулицях, передаю своїм однокласникам від імені партизан. Батько одного з учнів, дезертир з Червоної Армії, передає мій текст в СД, і мене забирають на дізнання. Побачивши, що ніякої партизанської групи я не представляю, мене побили до напівсмерті і викинули на задвірки» [7, с.78].

З відступом окупантів з Курська підліток зустрів добрих військовиків і став проситися у топографічний загін. Після наполегливих прохань і вмовлянь, він став червоноармійцем, рядовим топографічної служби 65 моторизованого топографічного загону. В нього був автомат Калашникова, дві гранати й інша зброя [8, с.4]. То була специфічна військова частина, яка підпорядковувалася штабу 2-го Українського фронту. У завдання

загону, в якому юний воїн пізнавав фронтове життя, входило визначення абсолютних координат і цілей противника, підготовка картографічної продукції для штабів, необхідної у розробці військових операцій. Найбільше вкарбувався в пам'ять бій на Курській дузі. «Два дні там безперервно ревіли гармати, згадував пізніше Р.І. Сілін, - а гул стояв такий, що неможливо було говорити. Спочатку це була війна техніки, а не людей. Та вже після того, як вичерпалися технічні ресурси, настав час для прояву величезної людської мужності, героїзму. Тоді ми це зробили. Багато загинуло людей, але все ж таки вони не зламалися, а весь час йшли вперед [9,с.5]. Юний воїн звільняв Харківщину, Кіровоградщину, пройшов Молдавію, Румунію, Угорщину, Чехословаччину та Австрію. Звістка про капітуляцію застала його у Відні. У червні 1945 року Радомира Івановича було демобілізовано з лав радянської армії. У переможному 1945 році Р.І.Сілін у своїх неповних 14 років вже був нагороджений двома медалями: «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» і «За взяття Відня» [10,с.10].

В післявоєнні роки навчався у школі спочатку в Курську, а згодом у старовинному українському місті Львові, куди переїхав за місцем служби батька. Середню школу закінчив зі срібною медаллю. Улюбленими предметами були математика, фізика, хімія. Це й визначило його подальшу долю. 1 вересня 1956 року Радомир Іванович став студентом Львівського політехнічного інституту. За роки навчання одержав добру теоретичну і практичну підготовку, отримав диплом з відзнакою. Новаторський підхід, оригінальні ідеї були продемонстровані у виконанні на замовлення Львівського велосипедного заводу дипломного проекту на тему: «Напівавтомат для нарізання різьби в корпусі каретки велосипеда». Цей механізм дав значну економію – близько 10 тисяч карбованців на рік, збільшення продуктивності праці в 4-5 разів, мав величезне значення для підприємства [11,с.2]. Ця робота заслужила схвальну оцінку науковців і здобула перше місце у всесоюзному огляді-конкурсі дипломних проектів, а її автор одержав премію в сумі однієї тисячі карбованців.

Здібного і перспективного випускника залишають у рідному інституті на посаді асистента кафедри технології машинобудування. Як кожний справжній вчений, Р.І. Сілін пройшов тривалий і складний шлях професійного зростання. В червні 1962 року він захистив в Київському політехнічному інституті кандидатську дисертацію на тему: «Дослідження методів рахування і фасування дрібних деталей і штучних заготовок». У 1965 році Радомира Івановича на десять місяців скеровують на наукове стажування в університетах США. Результатом багаторічних наукових пошуків став захист в 1973 році докторської дисертації. Від 1965 року і до останнього дня роботи у Львівському політехнічному інституті Р.І. Сілін

за сумісництвом виконував обов'язки головного інженера науково-дослідної лабораторії автоматизації виробничих процесів у машинобудуванні та приладобудуванні. Лабораторія на базі власних досліджень розробляла і виготовляла дослідні зразки автоматичних машин, які згодом впроваджувалися на промислових підприємствах. У 1971 році ректором Київського політехнічного інституту був професор Г.І. Денисенко, який раніше працював ректором Львівського політехнічного інституту. Він наполегливо запрошував Радомира Івановича на роботу в свій інститут. Тут же працював його товариш, відомий у світі вчений В.О. Остаф'єв, тому він прийняв цю пропозицію і його документи для здійснення переходу потрапляють у Міністерство вищої освіти України. Однак там вирішили інакше і скерували ректором у Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування.

Коли на початку грудня 1974 року 43-річний доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін очолив Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, цей перший в обласному центрі заклад вищої освіти мав лише семирічну історію. Його подальший розвиток і перетворення у значний освітній, науковий та культурний центр Подільського регіону на той час був досить проблематичним. Молодий колектив працівників ще не мав традицій організації багатопланової інститутської роботи і, відповідно, певного на те досвіду. Інститут з року в рік за підсумками роботи посідав останнє місце в групі технологічних вишів, за що керівництво інституту піддавалось критиці як з боку профільного міністерства, так і з боку місцевих органів влади. Складні і відповідальні проблеми постали перед новим ректором, який також не мав досвіду керівництва закладом вищої освіти. Безперечно, було велике бажання вивести інститут у число найкращих в Україні. План для досягнення цієї стратегічної для інституту мети ректор мав, і він полягав ось у чому. По-перше, ректор прийняв рішення паралельно вести реалізацію розроблених ним двох пріоритетних комплексних цільових довгострокових програм «Матеріально-технічна база» і «Науково-педагогічні кадри». По-друге, були розроблені й інші програми: «Навчальний процес», «Науково-дослідна робота», «Соціальний розвиток», календарні графіки яких були зсунуті вперед за часом відносно двох перших названих програм, оскільки саме ці програми створювали необхідні передумови для реалізації всіх інших. Такий підхід до стратегії розвитку вишу дозволив досягти певного ефекту при економії часу і коштів. Радомир Іванович заручився підтримкою уряду України, місцевих органів влади, налагоджував партнерські стосунки з керівництвом підприємств та установ міста й області. Поряд з цим він здійснив деякі кадрові перестановки в керівництві інституту на рівні проректорів, деканів факультетів, завідувачів кафедр. Це була перша спроба ректора розпочати створення

своєрідної команди з числа керівництва різних рівнів, яка була б задіяна в розробці планів розвитку інституту і в організації їх виконання. Вимоги до членів команди полягали в їх професійній компетенції, ініціативності, працездатності та відданості справі розбудови вишу.

Основною проблемою для інституту було забезпечення кадрами вищої кваліфікації, але вирішити її у стислі строки без створення належних умов було неможливо. Ці передумови полягали, насамперед, у будівництві сучасної матеріально-технічної, навчально-лабораторної бази, а також житла для працівників інституту. Були вкрай потрібні нові навчальні корпуси, бібліотека, гуртожитки, їдальні. Тому ректор, спираючись на підтримку владних структур, приступив до реалізації комплексної програми «Матеріально-технічна база» і, насамперед, розпочав капітальне будівництво інститутських об'єктів. Це була досить відповідальна, складна, виснажлива і водночас захоплююча робота, в якій новий ректор професор Р.І. Сілін виявив непересічний талант керівника і організатора.

Вирішення проблеми науково-педагогічних кадрів вимагало від ректора продуманих, рішучих і виважених дій з використанням системного комплексного підходу до її вирішення. Спочатку, і це цілком виправдано для молодого закладу вищої освіти, комплектування професорсько-викладацького складу відбувалось завдяки запрошенням фахівців зі сторони. Але доктори наук майже ніколи не відповідали на такі запрошення, а плинність кадрів з числа таких осіб в кінці 1970-х років досягла 50%. Тому ректор використав й інший шлях: залишав для викладацької роботи найкращих випускників, а також активніше готувати докторів наук з числа осіб викладацького складу, які мали науковий ступінь кандидата наук. Цей напрям підготовки науково-педагогічних кадрів вимагав відповідного розвитку в інституті наукових досліджень, насамперед госпдоговірних, залучення до них викладацького складу, особливо молоді, створення атмосфери наукової творчості. Саме в цьому Радомиру Івановичу прислужився його чималий на той час досвід в організації науково-дослідних робіт і впровадження їх результатів у виробництво, набутий під час роботи в Львівському політехнічному інституті та наукового стажування в США. Професор Р.І. Сілін використав ще один ефективний підхід для вирішення кадрової проблеми: скерування молодих викладачів в аспірантуру при інших закладах вищої освіти, переважно Києва, Москви, Одеси, Львова. Це дозволило наприкінці 1980-х років щорічно готувати від 12 до 16 кандидатів наук. Результати роботи ректора і колективу інституту з підготовки кадрів вищої кваліфікації почали виявлятися на початку 1990-х років, коли стали захищати докторські дисертації викладачі з числа випускників інституту. Першим у 1991 році захистив докторську дисертацію в університеті міста Цитау (Німеччина) М.Ф. Семенюк – доцент кафедри основ

конструювання машин, у цьому ж році він був затверджений доктором наук ВАК СРСР [12, с. 293]. Завдяки вагомим успіхам у справі підготовки науково-педагогічних кадрів були створені передумови для подальшого зміцнення наукового авторитету інституту. На початку 1990-х років була відкрита підготовка кандидатів наук через аспірантуру, а згодом спеціалізована вчена рада для захисту спочатку кандидатських, пізніше докторських дисертацій за спеціальностями «Тертя та зношування в машинах», «Машинознавство» і «Матеріалознавство». Визнання в науковому світі здобули журнали, які видає виш: «Проблеми трибології», «Вимірвальна та обчислювальна техніка», «Вісник університету», «Тертя та зношення».

Володіючи гострим аналітичним розумом і масштабним мисленням професор Р.І. Сілін на засіданнях ректорату наголошував, що заклад вищої освіти не матиме перспектив розвитку, якщо не працюватиме над відкриттям нових напрямів підготовки і спеціальностей. Ці позитивні зміни в структурі підготовки фахівців мали для інституту доленосне значення. Вони дали можливість у 1989 році вперше змінити його статус (виш отримав назву – Хмельницький технологічний інститут) та приступити до формування нової концепції навчального закладу вже не як вузькопрофільного, орієнтованого на побутове обслуговування, а як широкопрофільного, який повинен стати навчальним і науковим центром з розробки новітніх технологій і підготовки відповідних фахівців. На рубежі 1980-1990-х років Хмельницький технологічний інститут вже був відомим не лише в СРСР, але й за кордоном. У структурі інституту тоді функціонував факультет з підготовки іноземних студентів, який забезпечував навчальний процес для студентів кількох десятків зарубіжних країн. З початку 1990-х років в інституті починається реалізація масштабної програми комп'ютеризації навчального процесу, наукової і управлінської діяльності, ініціатором якої був ректор професор Р.І. Сілін. Робота в цьому стратегічному для інституту напрямку розпочалася активною співпрацею з американською фірмою Digital. Професор Р.І. Сілін зумів згуртувати для цього колектив ентузіастів-фахівців під керівництвом професора О.А. М'ясіщева. Наслідком цієї роботи стало створення однієї з найкращих в системі вищої освіти України розгалуженої комп'ютерної мережі з виходом в Internet [13, с. 2].

В серпні 1991 року на політичній мапі світу постала молода Українська держава. З набуттям Україною незалежності настає якісно новий етап у житті та розвитку інституту. Процеси політичних і економічних перетворень в Україні мали безпосередній великий вплив на всі сторони його діяльності. Розпочалося реформування вищої освіти з переходом на ступеневу систему освіти, нелегкий перехід на ринкові принципи відносин, в тому числі і в системі освіти, демократизація всіх сторін громадського життя. Ректор інституту професор Р.І. Сілін був людиною, яка не бояла-

ся викликів часу. Завдяки його далекоглядній і послідовній політиці виш увійшов в епоху перетворень досить організовано. Все робилося для того, щоб у нових умовах не тільки вижити економічно й організаційно, але й забезпечити подальший розвиток інституту відповідно до нової концепції організації вищої освіти. Заклади вищої освіти підлягали державній атестації на відповідність якості підготовки фахівців державним стандартам, підсумки якої давали підставу на набуття вишем певного статусу – нижчого або вищого. Підготовка до державної атестації і акредитації в період з 1992 по 1994 рік – це одна з яскравих і пам'ятних сторінок в роботі ректора і очолюваного ним колективу, якій дійсно були притаманні наполегливість, професіоналізм та велике бажання зробити все для того, щоб інститут витримав з честю важливе для його подальшої долі випробування. Тому не було випадковістю, що за результатами державної атестації закладу вищої освіти присвоєно найвищий – 4-й рівень акредитації, і він набув статусу Технологічного університету [14, с.3].

В умовах розбудови незалежної держави життя владно диктувало здійснити докорінне реформування концептуальних, структурних і організаційних засад вищої освіти. Особливо вагомі зусилля професора Р.І. Сіліна у справі організації в 1996 році і функціонуванні гуманітарно-педагогічного факультету. Радомир Іванович дуже тонко відчував, що процеси, які супроводжують перехід економіки України на ринкові відносини, мають суперечливий характер. Духовність – це той важіль, який вважається обов'язковим супутником соціально-економічного розвитку. Духовно зріла людина без особливих роздумів і сумнівів чинить так, як підказує совість; корегує поведінку відповідно до інтересів суспільства, держави; досягає своїх особистих цілей у нерозривному зв'язку з суспільством. Така поведінка свідчить про моральну відповідальність особистості, у якої певні цінності, правила стали частиною її духовного світу, її сутність не дозволяє здійснювати вчинки, несумісні з її внутрішніми переконаннями. Без таких духовно зрілих особистостей неможливий успішний розвиток держави, орієнтованої на соціально-ринкову економіку. Тому розширення гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти з технічним ухилом може сприяти подоланню штучної віддаленості вузькопрофесійних, економічних і техніко-технологічних знань від людинознавчих. Ці та деякі інші вагомі аргументи на користь відкриття в університеті гуманітарно-педагогічного факультету професор Р.І. Сілін детально обгрунтував спочатку на засіданні ректорату, а потім на вченій раді. Згодом гуманітарно-педагогічний факультет був реформований, і на його базі стали функціонувати два факультети: гуманітарно-педагогічний факультет і факультет міжнародних відносин.

З науковою і організаційною діяльністю ректора професора Р.І. Сіліна пов'язано становлення Національної ради України з машинознавства, Президентом якої він був і яка представляє нашу країну в Міжнародній федерації з теорії машин і механізмів. Після розпаду СРСР Росія стала правонаступницею і автоматично залишилася в ІFToMM, а новоутворені незалежні держави опинилися за межами цієї організації. Однак невдовзі Казахстан, Білорусія, Грузія, Литва, Азербайджан, Вірменія ввійшли на самостійних правах в ІFToMM, а Україна все ще перебувала за її межами, хоч наші вчені іноді й брали участь в заходах, здійснюваних цією Міжнародною федерацією. Керівництво ІFToMM завжди розуміло, що Україна володіє могутнім науковим потенціалом, українські вчені достойні працювати в цій організації, робило неодноразові пропозиції різним відомствам вирішити питання про входження України в ІFToMM. І, звичайно, Україна, виявившись відсунутою від цього важливого міжнародного співробітництва, втрачала свій авторитет і вагу в світовому науковому співтоваристві. Як з'ясувалося пізніше, з боку деяких наших великих вчених були зроблені спроби вирішити цю проблему, однак труднощі перебудови, ослаблена увага керівництва країни до науки, відсутність офіційного визнання і юридичного оформлення Національного комітету з ТММ не давали можливості досягти успіху. Щоб зареєструвати Національний комітет (раду), треба мати юридично зареєстровані регіональні комітети принаймні у 18 найбільших областях України, кожен з яких створюється на обласних установчих конференціях, і лише потім на Всеукраїнському з'їзді можна створити Національний комітет. Все це вимагало чималих зусиль, завзятості й ініціативи, а головне – великих витрат не лише на організацію конференцій і з'їзди вчених, що відряджаються для участі в роботі, але і сплату податків, реєстраційних мит тощо. Тобто вирішити це завдання ні тоді, ні в сьогоденних умовах нереально, позаяк держава абсолютно не бере участі в цих витратах. У 1997 році Генеральний секретар ІFToMM Тату Лейноннен звернувся до професора Р.І. Сіліна з пропозицією взятися за створення Національної ради України з ТММ, щоб ввійти в ІFToMM.

Доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін добре розумів, що представництво України в такій впливовій міжнародній організації, як ІFToMM, сприятиме зростанню престижу й авторитету нашої молоді держави в світі, а розташування Національної ради в Хмельницькому національному університеті підніме його статус в Україні і в усьому світі. І він взявся за цю роботу і вирішив проблему без бюрократичних зволікань і з найменшими витратами. Згідно з конституцією ІFToMM, Національні ради з ТММ можуть бути створені при загальнонаціонально юридично оформлених науково-технічних організаціях. Використовуючи свій досвід роботи в президії Співки наукових та інженерних об'єднань України (СНІО), професор

Р.І. Сілін задумав створити Національну раду України з машинознавства в структурі СНІО України, яка об'єднувала науково-технічні товариства ще з часу царської Росії і давно має всі необхідні юридичні та фінансові атрибути громадської організації вчених та інженерів. Його ініціатива була схвалена Президентом СНІО України академіком В.І. Трефіловим і головою Виконкому професором В.С. Кривульком. На засіданні Президії та Виконкому СНІО України було прийнято рішення про створення Національної ради України з машинознавства. Першим головою був обраний професор Р.І. Сілін. А напередодні цієї події Радомир Іванович домігся згоди керівництва НАН України, Міністерства освіти і СНІО України про розташування штаб-квартири новоутвореної Ради в Хмельницькому національному університеті. У складі Ради були утворені технічні комітети, які ввійшли до складу відповідних технічних комітетів у ІFToMM. Головами декількох таких комітетів стали вчені з міста Хмельницького.

Створивши Національну раду України з машинознавства професор Р.І. Сілін почав переговори з керівником федерації про умови входження України в ряди ІFToMM і успішно їх завершив. Україну звільнили від вступного внеску, а річний призначили найменший – 250 американських доларів, на відміну від 3000 доларів, наприклад, для Росії. Голосування за прийняття України було проведено поштою, не чекаючи чергової Асамблеї ІFToMM. Так Україна, завдяки титанічним організаторським зусиллям професора Р.І. Сіліна, стала членом цієї поважної міжнародної наукової організації[15,с.9].

Ректор Р.І. Сілін вдало поєднував педагогічну і організаційну діяльність з науковою. Впродовж багатьох років він очолював наукову школу «Теоретичні основи напружено-деформованого стану контактуючих тіл». Також він був головою спеціалізованої вченої ради для захисту докторських дисертацій зі спеціальностей 05.02.02 – машинознавство та 05.02.04 – тертя та зношення в машинах [16,с.243]. Радомир Іванович був бажаним доповідачем на вітчизняних і міжнародних конференціях. Вчений гідно представляв Україну з науковими доповідями на всесвітніх конгресах, конференціях і інших міжнародних наукових форумах у США, Англії, Франції, Німеччині, Японії, Китаї, Австралії, Ізраїлі, Швейцарії, Норвегії, Фінляндії, Іспанії, Італії, Канаді, Чехії, Бразилії, Аргентині, Болгарії, Єгипті й інших країнах. Він відразу привертав увагу до себе керівників делегацій вільним володінням англійською мовою, ерудицією, глибоким знанням питань, що обговорювалися. Він вмів бути цікавим і привабливим для інших. Його слухали з особливою увагою, коли він говорив про проблеми машинознавства, про комп'ютеризацію, торсійні поля, вищу школу, освіту взагалі і про Хмельницький національний університет зокрема, Україну, Поділля, історію, мистецтво. У

1981 році професор Р.І. Сілін у складі делегації України брав участь в міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технології освіти. На початку XXI століття ім'я видатного вченого сучасності з міста Хмельницького облетіло весь світ. У 2000 році Американським Біографічним Інститутом він був обраний Людиною тисячоліття. Цього ж року ім'я вченого вносять до еліти Міжнародної академії інформатизації. Наступного року професора Р.І. Сіліна призначають особистим радником генерального директора Міжнародного Біографічного Центру Кембриджа і вводять до складу 500 світових лідерів впливу.

За підручниками і навчальними посібниками доктора технічних наук професора Р.І. Сіліна навчаються студенти не тільки Хмельницького національного університету, а й багатьох інших закладів вищої освіти країни. Значний науковий резонанс міжнародної наукової спільноти викликали книги Радомира Івановича «Людина і Всесвіт» (2007) та «Взаємозв'язок Всесвіту і Людини» (2009). Обидві праці присвячені взаємодії людини і всесвіту, їх взаємовпливу, покликанню людини. Стверджується, що в світі править інформація і інформаційним середовищем є торсійне поле всесвіту. В цих працях розглянуті проблеми, які виникають перед людством, ідеї, передумови і результати впливу людини і природи. На ці дві книги з'явилися схвальні рецензії в авторитетних світових виданнях. Вони перекладені багатьма мовами світу. Його роботи підготували ґрунт для багатьох наукових відкриттів. Частина з них опублікована за кордоном, деякі з них стали класичним надбанням світової науки. Науковий авторитет професора Р.І. Сіліна стрімко зростає з роками напруженої праці. 15 квітня 1993 року Указом Президента України «за вагомий особистий внесок у розвиток і впровадження наукових досліджень та підготовку кадрів» йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України»[17,с.294].

Перебуваючи на посаді ректора закладу вищої освіти, професор Р.І. Сілін докладав багато зусиль, щоб очолюваний ним колектив і місто Хмельницький були відомі в країні і світі як визнаний центр розвитку спорту вищих досягнень. Заслужений працівник фізичної культури і спорту України, кандидат педагогічних наук, професор Є.М. Свіргунець, який пліч-о-пліч багато років працював з Радомиром Івановичем, зауважує, що завідувачі кафедр фізичної культури закладів вищої освіти всієї країни щиро заздрили йому, що він мав таке взаєморозуміння з керівником навчального закладу, який так глибоко розумів роль фізичної культури і спорту в житті студентської молоді. На честь перемог хмельницьких студентів-спортсменів на офіційних міжнародних змаганнях 59 разів піднімався державний прапор і лунав гімн нашої держави[18,с.94]. Завдяки цьому Хмельницький національний університет своїми спортивними досягненнями про-

славив Хмельниччину і всю Україну на весь світ. Студенти університету були чемпіонами України, Радянського Союзу, Європи, світу, Всесвітніх літніх Універсіад, Олімпійських ігор. Загалом 13 студентів університету були учасниками Олімпійських ігор: С. Нагорний, Т. Таймазов, О. Жовнір, Г. Пундик, В. Лукашенко, О. Штурбабін, Л. Головченко, В. Паламар, Т. Філонюк, В. Вешко, О. Слівінський, О. Кашишена, Д. Бойко. За видатні спортивні досягнення 9 студентів удостоєні високих державних нагород. Студентка Ольга Партала єдина серед спортсменів Хмельницької області нагороджена дипломом Fair Play.

Певною мірою доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін був до причетний до становлення на Хмельниччині Народного Руху України. Початком організованих дій хмельницьких неформалів, що було пов'язано з виникненням культурно-просвітницьких товариств, діяльність яких згодом трансформувалась в осередки НРУ, датується весною 1988 року. Центром організаційного національно-культурницького «бродіння» став Хмельницький національний університет, де викладачі-науковці Г. Сіренко, В. Керзюк, І. Клюс, В. Яременко ініціювали створення просвітницького товариства «Спадщина». Невдовзі навколо «Спадщини» у Хмельницькому вже згуртувалася патріотично налаштована інтелігенція міста та ближніх райцентрів, то ж товариство стало «болом голови» не лише керівництва закладу вищої освіти та його парткому, але й обкому та міськкому партії. Політична ситуація тоді на Хмельниччині, як і в усій країні, була складною. Обласний комітет партії заборонив проведення обласної установчої конференції осередків НРУ. Як зазначає відомий діяч національно-визвольного руху новітньої історії України, публіцист, великий українець Богдан Теленько, що «з висоти сьогодення особливо помітно, що тоді молоді демократи недооцінювали ризики, які випали на ректора ВНЗ професора Р.І. Сіліна, який, попри шалений тиск на нього з боку обкомівських і міськкомівських кабінетів, таки не допустив «виселення» «спадщанців» за межі свого ВНЗ» [19, с. 10].

Усе свідоме життя професор Р.І. Сілін робив все залежне від нього, щоб достойно прислужитися українському народові, розвитку освіти і науки. Ректор збагатив науку важливими і цінними відкриттями, став всесвітньо відомим вченим, авторитетним дослідником, активним громадським діячем, мудрим педагогом, патріотом рідної землі. Він уособлював собою кращі риси українського народу, заслуживши загальне визнання наукової громадськості як подвижник науки. Таким вченим, як доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін, по праву могла б пишатися кожна країна. Він зробив для популяризації у світовому співтоваристві міста Хмельницького стільки, що заслужив глибоку пошану у його мешканців як талановитий вчений, педагог і патріот. Наприкінці 1999 року за особистий внесок

в розвиток вітчизняної науки, підготовку висококваліфікованих фахівців для підприємств, установ та організацій міста, створення та розбудову першого в місті закладу вищої освіти дванадцята сесія Хмельницької міської ради присвоїла доктору технічних наук, професору, ректору Р.І. Сіліну звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» [20,с.498-508]. Повідомлення про це викладачі і студенти зустріли з великою радістю, адже так місцева влада оцінила багаторічну роботу на посаді ректора цієї неординарної людини [21,с.2].

Повага до людей, ввічливість, інтелігентність у повному розумінні цього слова, скромність були важливими рисами характеру професора Р.І. Сіліна. Його неоціненною заслугою на посаді ректора стало формування стабільного, працездатного, дружнього, перспективного колективу викладачів та співробітників, що можуть працювати в умовах жорсткої конкуренції.

Восени 2001 року доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін передав ректорські повноваження своєму наступнику. Такий непростий, але багатий здобутками шлях від Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування до Технологічного університету Поділля пройшов колектив його працівників під керівництвом ректора професора Р.І. Сіліна. До останніх днів свого життя він продовжував працювати на посаді радника університету. Багатогранна діяльність професора Р.І. Сіліна підготувала надійну основу для подальшого розвитку університету. Це стало підставою для клопотання про надання Хмельницькому державному університету статусу національного. 21 липня 2004 року Президент України підписав Указ, в якому зазначено: «Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Хмельницького державного університету у розвиток національної освіти і науки, постановляю надати Хмельницькому державному університету статус національного»[22,с.1].

20 жовтня 2018 року доктор технічних наук, професор, багаторічний ректор Хмельницького національного університету Р.І. Сілін відійшов у вічність. Похований на почесній алеї міського кладовища Шаровечка. В історії першого закладу вищої освіти обласного центру його ім'я назавжди закарбоване як ректора-творця, видатного науковця, талановитого організатора вищої освіти. Він зробив для популяризації у світовому співтоваристві міста Хмельницького стільки, що заслужив глибоку пошану у його мешканців як відомий вчений, педагог і патріот. Його життя і діяльність стали безцінним національним надбанням, що слугує моральним прикладом для молодого покоління як взірць непохтної мужності, наполегливості, цілеспрямованості, безмежної відданості дорученій справі і своїй Батьківщині.

Джерела та література:

1. Григоренко О.П. Хмельницький національний університет – перший вищий навчальний заклад в місті Хмельницькому // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Том 5.- Кам'янець-Подільський, 2005.- С.273.
2. Перші п'ять років. Становлення та розвиток Технологічного університету Поділля (1962-1967 рр). Збірник документів і матеріалів. - Хмельницький,2002.- С. 19.
3. Хмельницький загальнотехнічний // Прапор юності. - 1962. -15 липня; Студенти заповнюють аудиторії //Радянське Поділля. - 1962. - 18 вересня.
4. Архів Хмельницького національного університету. - Ф.-ВК. - Особова справа Ганжурова С.М.- Арк. 17.
5. Державний архів Хмельницької області. -Ф.-Р-6151.- Оп.1.- Спр.20. - Арк.1.
6. Державний архів Хмельницької області.-Ф.-Р-6151. - Оп.7. - Спр.18. - Арк.1-2.
7. Сілін Р.І. Мій шлях // Ректор Радомир Сілін. Збірник присвячений 70-річчю від дня народження ректора Технологічного університету Поділля Р.І. Сіліна.- Хмельницький,2001. –С.78.
8. Пушкарук Ю. Екскурс у минуле // Університет (газета Хмельницького національного університету). - 2009.-№3.- С.4.
9. Поліщук Н. Безсмертний подвиг // Університет (газета Хмельницького національного університету).-2010.-№2.- С.5.
10. Григоренко О. Радомир Іванович Сілін. Життєвий шлях і творчі вершини вченого. - Львів,2011. - С.10.
11. Мерхер А. Молоді дослідники // Радянський студент (газета Львівського політехнічного інституту). -1956. - 24 квітня. - С.2.
12. Григоренко О. Доктор технічних наук, професор Радомир Сілін – ректор Хмельницького національного університету (1974-2001рр.) // Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодні». Краєзнавчі дослідження. - Вінниця,2011. - С.293.
13. ХТІПО-ХТІ-ТУП: їм усім – 30 літ // Подільські вісті. -1997. - 30 вересня. - С.2.
14. Ще один університет // Голос України.-1994.-13 липня. - С.3.
15. Ройзман В.П., Григоренко О.П. Доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін – видатний вчений та педагог сучасності // Вібрації в техніці та технологіях.-2011.-№2.- С.9.
16. Григоренко О.П. Доктор технічних наук, професор Р.І. Сілін – видатний організатор вищої школи і розвитку науки // Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. - 2011. - №2. - С.243.
17. Григоренко О.П. Учасник Великої Вітчизняної війни, доктор технічних наук Р.І. Сілін – професор Хмельницького національного університету // Велика Вітчизняна війна: уроки історії. Збірник матеріалів Всеукраїн-

- ської науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників (м. Хмельницький, 28 жовтня 2014 року). - Хмельницький, 2014. - С.294.
18. Життя і праця в ім'я України // Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини на 2019 рік. - Хмельницький, 2019. - С.94.
 19. Теленько Богдан. Щоденник націонала. Документальні нариси. - Хмельницький-Київ, 2004.- С.10.
 20. Григоренко О.П .Радомир Іванович Сілін – Почесний громадянин міста Хмельницького // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Том 1.- Кам'янець-Подільський, 2007. - С.498-508.
 21. Маринич Н. Ректор під номером перший // Проскурів.- 2000. -16 лютого. - С.2.
 22. Університет (газета Хмельницького національного університету). - 2004. - №6. - С.1.

Єсюнін С.М.
м. Хмельницький

ПЕРШИЙ СТОМАТОЛОГ ПРОСКУРОВА

У місті Хмельницькому зберіглось чимало старовинних будинків, які були споруджені у XIX – на початку XX ст. Серед цієї архітектурної та історичної спадщини виокремлюється будинок Лева Хаселева. Історія будинку доволі цікава та пов'язана з розвитком стоматологічної справи та появою у місті Проскурові перших дантистів.

Ключові слова: *стоматологія, дантист, зубний лікар, Проскурів, Поділля.*

Старовинний будинок за адресою вул. Проскурівська,6 має точну дату побудови – 1898 р. Саме таку дату ми бачимо над лівим кутовим вікном другого поверху. Між цифрами добре зберігся ліпний рельєфний вензель у вигляді переплетених літер «Л.Х». Такими були ініціали власника будинку – Лева Хаселева, першого у місті дантиста.

Двоповерховий прибутковий будинок Лев Хаселев спорудив у найпрестижнішому місці тодішнього Проскурова – на початку вулиці Олександрівської (нині – Проскурівська). Що цікаво, гроші на будівництво дантист зумів заробити буквально за неповні п'ять років.

І це не дивно, адже в 90-х рр. XIX ст. Л. Хаселев був єдиним у Проскурові стоматологом. Відсутність конкуренції, велика кількість клієнтів та висока вартість послуг дозволили швидко накопичити пристойний капітал.

Ще два століття тому на Поділлі зуболікуванням займалися переважно знахарі, які рятували від зубного болю за допомогою «заговорювань» і трав'яних настоянок. Елементарними прийомами лікування зубів володіли також цирюльники, які крім стрижки й гоління, могли виконати обов'язки фельдшера – пустити кров, поставити п'явок, зробити компрес, а також – вирвати зуб. На селі подібну «послугу» як правило надавав звичайний коваль.

Аби якось упорядкувати зуболікарську допомогу, з початку XIX ст. було прийнято ряд законів. У 1810 р. була затверджена перша програма випробувань на звання «Зубний лікар» з обов'язковою здачею іспитів: «Зубний лікар екзамується з анатомії щелепи, зубів і захворювання ясен, зобов'язаний зробити кілька зубних оперувань і вміти робити та вставляти штучні зуби». У 1838 р. звання «зубний лікар» замінено званням «дантист». Підготовка дантистів здійснювалась ремісничим шляхом у приватних дантистів. Лише після кількох років праці у практикуючого дантиста і здачі іспитів, можна було отримати право на самостійну зуболікувальну практику. У 1857 р. до «Устава врачебного» було внесено статтю 478, відповідно якої затвердили вимоги для одержання «права на зубо-врачевание». Отже, аби отримати право лікувати зуби, тепер необхідно було: 1) надати відомості про навчання зуболікуванню у відомого фахівця протягом не менш трьох років; 2) витримати іспит з анатомії й патології людських щелеп, зубів, ясен і лікуванню їх хвороби; 3) витримати практичний іспит у клініках і зробити декілька зубних операцій на трупах і живих людях [9; 13].

Особам, що задовольняли таким вимогам, видавалися відповідні свідоцтва. Найцікавішим стало те, що після перереєстрації та перевірки від-

повідних документів, проведеної у 1861 р., на всю Подільську губернію з населенням 1 млн. 899 тис. чоловік, був атестований та отримав свідоцтво ... один зубний лікар [10].

Проскурів, як і більшість міст Поділля, тривалий час не мав фахових стоматологів. Лише наприкінці XIX ст. в місті з'явився перший дантист: 7 грудня 1893 р. розпочав офіційний прийом Лев Соломонович Хаселев [7, арк.11].

Народився він у 1860 р. в багатодітній сім'ї кишинівського міщанина Соломона Хаселева. Цікаво, що родинне прізвище легко пояснити – «Хаселев», «Кислев» – назва місяця єврейського календаря, що відповідає листопаду-грудню. Лев був старшим сином, успішно закінчив Кишинівську гімназію, згодом Харківський імператорський університет, отримавши у 1890 р. звання дантиста. Пройшовши піврічну практику, повернувся до Бессарабії, де у 1891 р. відкрив зубний кабінет у місті Бельці (нині – місто у Молдові) [8, арк.87; 11, с.40.].

У 1893 р. Л. Хаселев звернув увагу, що у відносно великому місті сусідньої Подільської губернії – Проскуріві, немає жодного дантиста. Він подав прохання до губернського правління та отримав дозвіл на ведення зуболікарської практики.

Лев Соломонович приїхав до Проскурова у жовтні 1893 р., винайняв приміщення у невеличкому одноповерховому будинку на центральній вулиці міста – Олександрівській (нині – Проскурівська), в борг купив необхідне обладнання та облаштував приватний кабінет. 7 грудня 1893 р. на прийом прийшли перші страждуючі на зубний біль проскурівчани. До кінця року Л. Хаселев встиг прийняти 67 пацієнтів. А далі, відвідуваність його кабінету стала зростати щороку – у 1894 р. він обслужив 531-го пацієнта, у 1895 – 1213, у 1896 – 1719... [7, арк.11, 19; 8, арк.18].

Зберігся опис зуболікувального кабінету Л. Хаселева за 1896 р.: «Складається з двох приміщень – приймальної та кімнати для очікування. Кімнати високі, просторі, світлі, в них підтримується належна чистота і порядок. У приймальній є спеціальне крісло, рефлектор, інструменти у достатній кількості та гарної якості. Інструменти зберігаються у дерев'яних ящиках під склом, для стерилізації є дві емальовані ванни... При кабінеті ведеться книга запису пацієнтів... Загалом зуболікувальний кабінет Л. Хаселева відповідає всім вимогам та може використовуватись для навчання практикантів» [8, арк.18].

Перші три роки працювати Леву Хаселеву допомагав його молодший брат Лейзор, який теж мріяв стати стоматологом. І дійсно, отримавши гарну практику, брат у січні 1897 р. успішно здав іспит із зуболікування та незабаром відкрив власний кабінет у Проскуріві [7, арк.3, 10, 18]. Але, дуже швидко Лейзор зрозумів, що конкурувати з братом важко, перебрався до

Москви. Там він зумів закріпитись серед столичних дантистів, правда для цього довелось вихреститися та змінити ім'я «Лейзор Соломонович» на «Леонід Степанович» [12, с.107; 2, с.557].

Після від'їзду брата, Л. Хаселев взяв собі помічником власну дружину – Шпринцю. Вона швидко опанувала навички асистента, а також навчилася відливати моделі зубів, підготовлювати формувальну масу та іншим операціям [7, арк.15, 19].

Кілька років у Лева Хаселева, як єдиного у Проскуріві дантиста, не було конкурентів не лише у місті, але і у всьому Проскурівському повіті. Підтвердження тому – у рапорті Проскурівського повітового лікаря до Подільського губернського правління у 1896 р. лаконічно повідомлялось: «... имею честь донести Врачебному отделению, что в Проскуровском уезде зубо-врачебных кабинетов не было и нет» [8, арк.12]. Проте, доволі скоро монополія Л. Хаселева була порушена – з 1 червня 1896 р. дозвіл на ведення зуболікарської практики отримав дантист Фроим-Хаїм Іцкович Городиштян. Він приїхав у Проскурів у травні 1896 р., зняв помешкання по вул. Великій Вокзальній (нині – Шевченка), де облаштував приватний зуболікувальний кабінет. За неповний рік (з 01.06. до 31.12. 1896) було прийнято 1573 пацієнта – кількість доволі велика. Цікаво, що Ф. Гордиштян так само, як і Л. Хаселев, мав походження з Кишинева Бессарабської губернії та отримав диплом дантиста в Харківському імператорському університеті (1891 р.) [6, арк.1, 9, 10; 8, арк.31, 64]. Можна припустити, що Лев та Фроим були добре знайомі та приїзд останнього до Проскурова не був випадковим. Додамо, що Ф. Гордиштян успішно працював у Проскуріві до 1911 р., коли за власним бажанням повернувся до Кишинева [6, арк.46]

На початку ХХ ст. зуболікувальна справа у Проскуріві покращилася. У 1904 р. нараховувалось вже шість дантистів: Лев Хаселев, Фроим Городиштян, Шулим Бакаляр, Марк Райгородський, Рахіль Каплан і Хая Зильберман [1, с.214]. Був зареєстрований також брат Лева Хаселева – Лейзор, але він у ті роки не мав у Проскуріві практики, намагаючись закріпитись у Москві [12, с.107]. Кожен дантист намагався відкрити свій власний зуболікарський кабінет. Хоча вдавалося це далеко не всім – занадто дорогим було устаткування, інструменти та матеріали.

Не зважаючи на високу конкуренцію, Лев Хаселев успішно працював та набув високого авторитету не лише в місті, а у всій губернії. Для підвищення кваліфікації він заочно закінчив зуболікарську школу та отримав звання зубного лікаря.

Тут треба зауважити, що на початку ХХ ст. «дантист» та «зубний лікар» не були словами синонімами, а були двома різними званнями. Так було не завжди. Наприклад, з 1801 до 1838 р. фахівців, що займались лікуванням зубів, іменували «зубними лікарями», у 1838-1891 рр. – «дан-

тистами». У 1891 р. на законодавчому рівні ввели два медичних звання – «дантист» та «зубний лікар». Перше надавалось приватним порядком після трирічної практики у практикуючих стоматологів та здачі відповідних іспитів. Дантист мав право виконувати будь-які дії з лікування зубів, але не міг лікувати хвороби ротової порожнини. Друге звання було вищим – надавалось лише випускникам спеціалізованих навчальних закладів та успішної здачі іспитів.

Так от, першим у Проскуріві звання зубного лікаря отримав Лев Хаселев. Сталось це після 1904 р.

Зайняття стоматологічною практикою приносило непогані прибутки, що дозволило зубному лікарю стати одним із найзаможніших проскурівчан, придбати нерухомість. У 1897 р. купецький син Менаше Маранц продав за 2 тисячі рублів Леву Хаселеву земельну ділянку по вул. Олександрівській [5, арк.2, 4-8]. Того ж року дантист розпочав будівництво двоповерхового прибуткового будинку, яке успішно завершив 1898 р. На першому поверсі дантист обладнав «зубоврачебный кабинет», над ним, на другому поверсі, влаштував власну квартиру. Більшу частину будинку дантист здавав квартиронаймачам. Вони жили здебільше на другому поверсі, а от на першому, крім зубного кабінету, було дві невеличких крамниці та кухмістерська. Кухмістерська – таке собі поєднання кухні та ресторації, яку утримував домовласник і в якій квартиранти прибуткового будинку могли замовити собі обід чи вечерю. Їсти можна було як вдома, так і у невеличкому затишному залі поруч з кухнею. Зазначимо, що у більшості прибуткових будинків міста були подібні кухмістерські.

Будинок Л. Хаселева став першим із трьох прибуткових будинків, збудованих на парній ділянці початку центральної вулиці міста на межі XIX – XX ст. До речі, усі три будинки збереглися до наших днів.

Свій будинок Лев Хаселев виконав у неоренесансному стилі, з ефектною кутовою вежею. Але, родзинкою стало оформлення фризу над головним входом.

Тут ми бачимо ліпний вензель з датою, праворуч та ліворуч від нього – ліпні жіночі барельєфи. Встановлені вони не випадково – саме так Лев Хаселев вирішив підкреслити свою професійну приналежність до дантистів. Адже обидва барельєфи зображують Святу Аполлонію, яка вважається покровителькою стоматологів.

Понад двадцять років Л. Хаселев успішно займався зуболікуванням у Проскуріві, здобув у містян безперечний авторитет, отримав звання почесного громадянина, примножив свої статки, придбавши ще чотири земельні ділянки з одноповерховими будинками в центральній частині міста [4, арк.2, 4-5].

Останні відомості про його життя і діяльність знаходимо у архівних документах за квітень 1913 р. Незрозуміло для чого Лев Соломонович спочатку продав свій будинок за 14 тисяч рублів міщанці Рухлі Глик [3, арк.2-8], а згодом зайняв у свого молодшого брата, який на той час мав власний зубний кабінет у Москві, солідну суму – 20 тисяч рублів під заставу своєї проскурівської нерухомості [4, арк.4-5]. Після того сліди Л. Хаселева губляться...

1914 р. почалась Перша світова війна, згодом настала епоха революцій. Можливо Л. Хаселев повернувся у рідний Кишинів, адже в одній із адресних книг цього міста за 1940 р. зустрічається «medic Haselev L.» [14, p.95]. Можливо Лев Соломонович емігрував до США, де продовжив успішну стоматологічну практику. Але підтвердженнь цьому припущенню немає.

Як би там не було, нова власниця будинку Р. Глик не довго володіла ним – на початку 1921 р. радянська влада його націоналізувала.

У середині 1920-х рр. будинок передали у розпорядження Проскурівського окружного виробничо-кооперативного об'єднання інвалідів «ОкрИКо». Ця установа була доволі потужною, адже об'єднувала кілька сотен ветеранів Першої світової війни та революційних подій. У її складі працювали декілька артілей та крамниць. Управління «ОкрИКо» розмістилось на другому поверсі, а на першому облаштували дві крамниці (винну та залізо-скобяних виробів), замість зубного кабінету відкрили буфет, замість кухмістерської – їдальню. Їдальня, до речі, протягом 20-х–30-х рр. ХХ ст. вважалась однією з найкращих у місті.

У другій половині ХХ ст. будинок Хаселева змінив господарів – тут розмістився обласний будівельний трест. Згодом змінився і сам вигляд будинку – була розібрана кутова вежа, демонтований балкон, а на початку ХХІ ст. добудована мансарда.

У 1990-х рр. в житті старовинного будинку настали кардинальні зміни. Найголовніша з них – відродилась традиція існування у цій будівлі закладу громадського харчування, які (нагадаємо, спершу кухмістерська, згодом їдальня) успішно діяли тут до середини ХХ ст.

Почалось з того, що у 1992 р. на другому поверсі колишнього будинку Л. Хаселева розмістилась комерційна фірма нерухомості «Ідеал», а на першому – однойменний бар. У 2003 р. замість бару відчинила двері піцерія «Мак Смак».

Цей заклад одразу став одним із найулюбленіших серед хмельничан та гостей міста. Згодом піцерія розширила свої площі, а у 2018 р. її власники та адміністрація вирішили зробити свій заклад максимально наближеним до історії будинку. Колишній будинок Л. Хаселева було ретельно відреставровано зовні, відновлено втрачене ліплення, і зокрема другій барельєф Святої Аполлонії. Ретельно відремонтовано внутрішні приміщення. На-

решті, найголовніше – заклад отримав нову назву, пов'язану з історією будинку – «Кухмістерська Хаселева».

Нині «Кухмістерська Хаселева» – це першокласний ресторан з відмінним обслуговуванням і приємними цінами.

Джерела:

1. Адрес-календарь Подольской губернии на 1904. – Каменец-Подольский, 1904.
2. Вся Москва. Адресная и справочная книга на 1909 год. – М., 1909.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп.32, спр.500
4. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп.32, спр.624
5. Держархів Хмельницької обл., ф.113, оп.48, спр.43
6. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.3, спр. 4961
7. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.3, спр. 5048
8. Держархів Хмельницької обл., ф.227, оп.3, спр. 5053.
9. Полное собрание законов Российской империи, Собр. 1. – Т.XXXI. – №24298.
10. Ролле И.И. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – Т. 1. – С. 1–64.
11. Российский медицинский список на 1893 год. – СПб.: Тип. Ми-ва Внутренних Дел, 1893.
12. Российский медицинский список на 1905 год. – СПб.: Тип. Ми-ва Внутренних Дел, 1905. – ст. 478
13. Свод законов Российской империи. Устав Врачебный. – Т. XIII. – СПб. 1905.
14. Anuarul Chişinăului pe anul 1940. – Chişinăul: ARPID, 1940. – 124 p.

*Іваневич Л.А.
м. Хмельницький*

**ЕПІСТОЛЯРНА ТА ТВОРЧА СПАДЩИНА
К. В. ШИРОЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ 1906-1919 РР.**

На підставі виявлених документів епістолярної та творчої спадщини видатного подільського дослідника історії України та історії української культури Костя Широцького у статті висвітлюються раніше невідомі факти біографії, формування державницьких і громадсько-політичних поглядів науковця та його однодумців – державних діячів 1906-1919 рр.

Ключові слова: епістолярна та творча спадщина, подільський історик, К. Широцький, державні діячі, державницькі та громадсько-політичні погляди, історичні події 1906-1919 рр.

Важливим різновидом першоджерел нашої минувшини є епістолярна спадщина, матеріали якої сприяють кращому переосмисленню та цілісному незаангажованому відтворенню історичних подій і культурних надбань української нації. Адже приватні листи вчених і дослідників містять у собі значний обсяг інформації щодо соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя в Україні, часто ще не введеної до наукового обігу. Тому й залишається актуальним на сьогодні проблема вивчення та оприлюднення цього виду пам'яток писемності.

З цієї метою на прикладі епістолярної спадщини подільського історика, краєзнавця та дослідника історії української культури Костя Віталійовича Широцького (1886-1919) як особистості, яка за загальним визнанням відіграла значну роль у національно-культурному, педагогічному та громадсько-політичному житті України розкриємо маловідомі аспекти історичних подій 1906-1919 рр. Зокрема висвітлимо раніше невідомі факти біографії, формування державницьких і громадсько-політичних поглядів К. Широцького та його однодумців, зокрема: В. Чехівського, М. Корчинського, Є. Сіцінського, Д. Антоновича, М. Грушевського, І. Франка, І. Огієнка, П. Зайцева, А. Середи, І. Мазепи, С. Петлюри та інших, з якими йому довелося перетинатися й співпрацювати. Також для досягнення поставленої мети використаємо відповідні матеріали й творчої спадщини Костя Широцького, яка вражає своєю величиною, адже це приблизно 237 праць, у т. ч. біля 30 рукописів фундаментальних досліджень української історії й культури та краєзнавчих розвідок і понад 30 рецензій поточної мистецтвознавчої літератури, що були написані протягом всього лише 15 років наукової діяльності вченого. З них передусім історичному минулому українського народу присвячені наступні праці: „Кієвъ” (монографія, 1917), „Буковина („Зелена Русь”) и ея прошлое. Историко-географический очеркъ” (1915), „Иллюстрированная история Галичины въ краткихъ очеркахъ” (1915), „Краткая история Галицкого княжества” (1915), „Галичина”, „Буковина” (1916), „Минуле Подільської землі”, „Хто був автором пляну Київа 1638 р.” (1918), „Дзвін Сави Чалого” (1911), „Зносини Венеції з Україною 1650 року” (1913), „Коліїщина. (Гайдамачина в 1768 році)” (1918), „Різдвяні дари” (1919), „Про церковну мову на Україні” (1911), „Покажчики росту” (1913), „Наш прапор” (1918), „Український національний колір” (1911), „Про Академію Мистецтв” (1917) та „Вищі школи на Україні” (1918) [1, с. 238-291].

Насамперед коротко про біографічний портрет подільського історика. Народився Кость Широцький 26 травня (7 червня за старим стилем) 1886 р. у с. Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (тепер с. °Покровське Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.) у родині священника зі старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. Після вивчення архівних документів нам стало відомо, що у сімействі Широцьких окрім Кості були молодші сестри Віра (1889 р.н.), Олександра (1891 р.н.) і Наталя (1896 р.н.) та брати Павло (1892 р.н.) і Степан (1903 р.н.) [2, арк. 1].

У рідному селі Кость Віталійович закінчив церковнопарафіяльну школу в 1896 р., тоді ж його родина переїхала жити у с. Білоусівка Гайсинського повіту, де його батько отримав парафію. Протягом 1896-1900 рр. майбутній учений навчався в Тульчинському духовному училищі – 4-класовій школі, яка становила нижчий ступінь духовної освіти. Після закінчення училища, Кость Широцький за давніми традиціями священницьких сімей вступив до Подільської духовної семінарії у Кам'янці-Подільському [65, с. 28; 91, с. 470]. Перші основи художнього смаку, теоретичні та практичні навички у вивченні народного мистецтва та етнографії К. Широцький отримав у Кам'янецькій художній школі для селянських дітей В. Розвадовського (1905-1906), переймаючи досвід видатного художника [70, с. 126].

За спогадами історика української діаспори В. Приходька – сучасника К. Широцького, 1901-1902 рр. для Подільської духовної семінарії стали початком заснування в ній українського руху, котрий відіграв значну роль у культурно-національному і державно-політичному плані для Поділля та України в цілому [65, с. 43]. У 1901 р. спільними зусиллями видатних громадських діячів Є. Сіцинського, С. Іваницького, В. Піснячевського, В. Сумневича, П. Богацького та В. Чехівського було створено українську Громаду, до складу якої входили семінаристи Подільської духовної семінарії [7, арк. 2]. Український рух у семінарії організував Володимир Чехівський – помічник інспектора семінарії, який через кількох відповідальних і надійних учнів, у тому числі й К. Широцького, розповсюджував українські книжки, проводив пропаганду національної ідеї серед семінаристів. Крім цього, Кость Віталійович за настановами професорів-українофілів семінарії, навідуючись на свята та літні канікули до своїх батьків, планував конкретну просвітню роботу в парафії батька з метою пробудження свідомості у простого народу за допомогою читання популярних українських книг, проведення разом з іншими семінарстами театральних вистав із використанням українських пісень і музики. З цією метою Кость Широцький часто відвідував бібліотеку-читальню при Подільському історико-археологічному товаристві на чолі з відомим істориком, протоієреєм Є. Сіцинським, у яку передплачувалися „Київська Старовина” й газети галицьких

москвофілів „Галичанин” і „Русское Слово”. Після звільнення в 1904 р. В. Чехівського з Подільської семінарії його наступником був наглядач Кам’янецького двокласного міського училища С. Іваницький – випускник Київської духовної академії. Він став продовжувачем цієї справи, переховуючи у себе зібрану раніше бібліотеку українських книг і підтримуючи зв’язки з декількома семінаристами з метою розповсюдження забороненої літератури. Наприкінці 1904 р. культурно-національний характер українського руху в семінарії внаслідок перших проявів майбутньої революції привів до зацікавленості соціальними й загальнодержавними справами і практичної політичної діяльності. Так, К. Широцький та інші семінаристи друкували відповідну українську літературу й прокламації, які розповсюджували у подільських селах [65, с. 47-84]. Про участь К. Широцького в створенні ще до революції 1905 р. невеликої місцевої українській Громаді при сприянні С. Іваницького, В. Чехівського, Є. Сіцінського, К. Солухи та ін. повідомляв також дослідник В. Герасименко [8, с. 313]. Пізніше у своїх спогадах семінарський наставник В. Чехівський про свого учня К. Широцького зазначив, що „завжди лагідний і разом сміливий, рішучий і енергійний, юнак – Кость, повний любові до пригнобленого українського народу, був найулюбленішим учнем громади... Любили його й старші: я й С.М. Іваницький, любив його й завзятий, палкий Василь Сумневич, цінив його й холодний Віктор Піснячевський” [70, с. 127].

Внаслідок посиленних переслідувань членів української Громади та її організаторів, семінарист Кость Широцький на останньому навчальному році (1906) перевівся до Новочеркаської семінарії [70, с. 126-127]. Після її закінчення молодий дослідник вирішив здобути вищу освіту в Петербурзі на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Адже саме Петербург у 1900-1917 рр. був одним із осередків українського громадсько-освітнього й політичного життя. Під час навчання в університеті, студент Кость Широцький підтримував міцні зв’язки з нелегальною громадою Товариства українських поступовців (ТУП) або, так званою, старою Громадою, створеною в 1896 р. за ініціативою київського ТУП і допомогою відомих українських діячів у Петербурзі О. Лотоцьким, П. Стебницьким та М. Могилянським з метою координації українського національного руху, зокрема захисту здобутих надбань українства в плані історії, культури й науки та їх подальшого розвитку. Кость Широцький, свідомо і повністю підтримуючи погляди членів цієї таємної понадпартійної політичної та громадської організації українців у Російській імперії, докладав усі зусилля для реалізації мінімальної програми ТУП – українізації народного шкільництва, навчання українською мовою у вищих навчальних закладах та її допущення в громадських установах, суді й церкві, а також досягнення політичної мети товариства – здобуття автономії

України і визнання принципів конституційного парламентаризму [38; 87; 89]. Починаючи з 1908 р., Кость Широцький постійно друкувався в неофіційних видавничих органах ТУП – щоденнику „Рада” (Київ) і журналі „Украинская жизнь” (Москва) [82; 83; 84; 92]. Це свідчить про політичну активність та національну самосвідомість молодого дослідника, який був не байдужий до подій, що відбувались у його державі, й намагався таким чином підтримувати назріваючу тоді боротьбу українського народу за свою свободу та незалежність. Крім того, він активно співпрацював із заснованою в 1900 р. молодю Громадою ТУП (з 1908 р. під керівництвом Михайла Корчинського, часто виступаючи на її засіданнях [22]. Так, у своїй статті до газети „Рада” в 1908 р. К. Широцький зазначав, що „життя петербурзької старої української Громади, що було так гарно пішло торік, тепер, після літніх вакацій, ніяк не ввійде у свою колію. Трохи інакше йдуть справи в молодій Громаді. Були й тут сварки, але врешті, відколи усякі там „спілчани” й „космополіти” стали бойкотувати „шовіністів” справи громади пішли на краще й нинішнє студентське наукове товариство, зареєстроване при університеті виглядає молодим, здоровим деревцем, що живе й зеленіє” [82, с. 1]. В 1899 р. розгорнуло свою діяльність Товариство ім. Т. Шевченка для допомоги українським студентам, які навчалися у Петербурзі, в плані національно-просвітницької та громадської діяльності під головуванням А. Марковича, з яким співпрацював і Кость Широцький [22] та навіть деякий час був його секретарем [63]. Окремі члени Товариства ім. Т. Шевченка в 1905 р. створили легальний Український клуб „Громада” на чолі з О. Лотоцьким. На зібраннях „Громади” К. Широцький як її член разом з іншими представниками товариства зачитували наукові реферати, займалися організацією видання періодичних та неперіодичних українських часописів, творів українських класиків і листівок для виборчих агітацій [62, с. 325].

Крім цього, навчаючись в університеті, студент Кость Широцький взяв безпосередню участь у заснуванні за підтримки членів старої Громади 23 грудня 1906 р. на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету нової студентської організації – Українського наукового товариства або, так званого, „Гуртка Українознавства”. Пізніше К. Широцький зазначив, що метою гуртка було наукове ознайомлення з духовним і суспільним життям українського народу. Торкаючись передумов заснування гуртка, Кость Віталійович у 1909 р. підкреслив, що до 1906 р. молодь більше вступала в партії, ніж у непартійні товариства, де не могла порозумітися в їх прагненнях. Причиною цього було нелегальне існування партій, яке блокувало доступ нових людей, а поза їх межами не сприяло виробленню спільних поглядів. На думку молодого дослідника, саме заборона української мови відхиляла від національних справ нове

покоління, а система насильної русифікації сприяла “притупленню” їх національної свідомості. Тому не дивно, що серед українських студентів фатально бракувало єдності бачень і переконань, відсутність якої ставала на перешкоді формування спільної мети та визначення шляхів її досягнення. Тривала денационалізація українського народу й, зокрема, молоді затьмарила не одну душу, однак „не можна було від молодих очей закрити незбориму – живу, невмираючу ідею національної правди. І на далекій півночі, серед національно чужих обставин, значна частина української молоді живо відчуває свої зв’язки з рідним краєм і народом, не кидає думки працювати на рідному ґрунті та енергійно готує себе до рідної праці... тому що сила знання науки – то найкраща зброя у всякій боротьбі”, наголошував К. Широцький [85]. Про результати діяльності цих організацій свідчило зростаюче зацікавлення українських студентів літературою, культурою й історією України, а знайомство із земляками на чужині та розмови про відродження своєї країни і національну ідею притягували їх до товариства, де вони набували нових знань, розвивалися в культурному плані, розширювали свій світогляд, перетворюючись таким чином на національно свідомих людей.

Керівником „Гуртка Українознавства” в 1907 р. став професор Е. Вольтер. Роботою молодих членів гуртка – українських студентів К. Широцького, Г. Голоскевича, В. Ярошенка, О. Кисіля, В. Ганцова та ін. керували відомі професори – академіки Ф. Вовк, Я. Бодуен-де-Куртене й О. Шахматов. Завдяки їх плідній співпраці гурток став своєрідною науковою інституцією для виховання майбутніх українських науковців і громадських діячів. Зокрема, академік О. Шахматов підтримував студентів своїми порадами і друкував їх праці у редактованих ним наукових записках Академії наук [62, с. 354]. Протягом 1907 р. Кость Віталійович та інші члени товариства слухали лекції про „головні течії в українській літературі”, „землеволодіння на Україні”, „історію, теорію й філологію української мови”, „українську антропологію й етнографію”. Професор Я. Бодуен-де-Куртене читав курс „права української мови на існування”, а професор Ф. Вовк – „українську етнологію” і створив спеціальну програму для студентів стосовно збирання антропологічного й етнографічного матеріалу в Україні. За спогадами К. Широцького, 1908 навчальний рік розпочався значно пізніше, ніж за звичай, у зв’язку із студентським страйком проти позбавлення університету автономії, що негативно позначилося і на національних змаганнях українських студентів. Російське студентство, рятуючи університетську автономію, забувало або неприхильно ставилось до всього, що відволікало увагу від головної проблеми більшості студентів. Враховуючи те, що чисельність українців в університеті була невелика, не дивно що їм не вдавалося відстояти свої національні потреби в акаде-

мічному плані. Зокрема, коли під час страйку українські студенти – члени товариства збирали підписи на підтвердження внесення питання щодо створення в університеті українських кафедр до загальних вимог на студентському страйку, із 12 тисяч усіх студентів університету підписалось лише 300 осіб – переважно самі українці та поляки [85]. Наприкінці осені 1908 р. у товаристві читалися етнографічні, історичні, літературні, мистецтвознавчі й економічні реферати, а також – лекції академіка О. Шахматова про науковий запис народної мови, професора А. Преснякова [70, с. 126-127] і професора Д. Айналова про українське мистецтво.

Кость Широцький був не лише одним із засновників гуртка, але й членом його правління протягом 1908-1909 рр., постійно виступаючи на його засіданнях із науковими рефератами. Матеріали для своїх досліджень він також віднаходив у власній бібліотеці товариства, кількість книг якої становила більше 3000 примірників [70, с. 127], серед них усі українські періодичні видання Росії та найбільш відомі закордонні, зокрема, видання „Наукового товариства ім. Т. Шевченка” у Львові, отримані за сприяння професора М. Грушевського [73]. Членами товариства крім професорів були на той час 104 особи, які брали участь не лише в просвітницькій, але й громадській діяльності. Так, у 1907 р. – стали учасниками з’їзду слов’янської молоді у Празі [85], в 1909 р. – побували на з’їзді українських студентів у Львові, зокрема і К. Широцький [3, с. 3] та проводили збирання коштів на пам’ятник Т.Г. Шевченкові [73]. Наприкінці 1910 р. члени товариства заснували в університеті українську студентську касу взаємної допомоги для обслуговування матеріальних потреб і ознайомлення українських студентів з економічними питаннями [84], що стало „добрим способом для поширення світогляду товариського, а також для приваблювання в товариство нових людей”, підкреслював К. Широцький [86].

Різномірність тем, прочитаних на зібраннях товариства рефератів, приваблювала слухачів і викликала цікаві дискусії під умілою організацією професора Е. Вольтера. Зокрема, Кость Віталійович відзначав негативне ставлення українських студентів до агітаційних лекцій польського народовця І. Свенціцького про польсько-українські відносини в Галичині з метою обмеження українського національного руху, проведених ним у петербурзькому клубі „Общественных деятелей” [81]. Не дістала підтримки у членів гуртка й пропозиція щодо можливості його приєднання до „Слов’янського товариства”, зазначав К. Широцький, тому що „туди не з охотою просили й просили вже тоді, як зроблені були вибори до ради товариства” і „там панував принцип перемоги одної нації над другими й значить нема що українцям йти туди запаморочувати собі голови й бути матеріалом до чіхось експериментів” [85]. Обговорювались на засіданнях товариства й питання, що торкалися громадської діяльності та на-

прямків політичного курсу. Про це свідчать викладені К. Широцьким у газеті „Рада” від імені студентства застереження про наміри петербурзьких москвофілів з „Галицько-руського товариства” втілювати у життя „руське діло”, які з цією метою відправили до Петербурзького університету свого агітатора [84].

Лекції відомих професорів, прочитані на засіданнях окремих відділів гуртка – історії, літератури, педагогіки, права й етнографії давали поштовх К. Широцькому та іншим студентам-випускникам до створення рефератів громадсько-просвітнього змісту, розкривали їм очі на оточуючу дійсність, підбадьорювали їх патріотичний дух у той складний час, допомагали визначитись у майбутніх планах і підготуватись до праці після закінчення університету [86]. Діяльність „Гуртка Українознавства” сприяла університету в стадії приготування молоді на корисну роботу суспільству, в якій він не відповідав вимогам життя, тому гурток і став своєрідним „просемінаром для справжнього семінару – життя” [77]. На засіданнях гуртка Кость Віталійович мав чудову нагоду виступати із власними науковими рефератами з історії української культури і можливість прослухати серію цікавих рефератів з української історії, літератури, мистецтва, статистики й економіки [70, с. 127; 81]. „Гурток Українознавства” був для Костя Широцького своєрідною лабораторією, де народжувались і виростали його майбутні наукові дослідження.

Маючи за плечима певний досвід громадсько-суспільної роботи, набутий ученим ще в семінарській українській Громаді, К. Широцький з перших днів свого студентського життя став постійним відвідувачем створеної в 1899 р. Д. Дорошенком, В. Мазуренком, Є. Нероновичем та О. Назарієвим нелегальної Української студентської громади і членом „Науково-Просвітнього Товариства”, що об’єднало всі українські гуртки вищих навчальних закладів Петербурга в плані національно-просвітньої роботи серед студентів [70, с. 127].

Активну участь у просвітницькому русі студента К. Широцького підтверджує його епістолярна спадщина. Зокрема, в своєму листі від 29.11.1907 р. до українського поета, фольклориста, філолога й історика В. Доманицького вчений писав, що „серед професури об’явилися наші прихильники – П. Лавров, В. Ястребов, І. Гревс, О. Ковалевський та інші. Як пощастить, то матимемо кафедру української мови, історії, літератури, статистики й етнографії. В університеті йде збирання підписів (студентських)... „Громада” – клуб став вже на ноги” [40]. „Іспити через лиху годину в університеті цього року відкладаються, тому думаю в березні виїхати на Україну, коли закінчу тему з мистецтва раннього ренесансу взяту у професора Айналова... Після іспитів думаю залишитися в Петербурзі, бо тут і до науки ближче і українська справа потребує більше робітни-

ків” – повідомляв він у листі до видатного історика та громадського діяча М. Грушевського від 10.02.1911 р. [59, арк. 9]. А відомому українському критику, громадському та політичному діячу О. Назарієву вчений у листі від 01.12.1913 р. розповідав, що в Петербурзі утворився „добрий гурток молодих українців, що цими роками позакінчували школи. Багато всяких планів” [46].

Навчання в Петербурзькому університеті К. Широцький вдало поєднував із навчанням в іншому вищому навчальному закладі – Петербурзькому археологічному інституті протягом 1910-1911 рр. Після успішного закінчення університету в 1912 р. з дипломом I-го ступеня, Кость Широцького залишили як професорського стипендіата для приготування до складання екзаменів на вчений ступінь магістра [1, арк. 81-83; 72].

Не полишав Кость Широцький після завершення навчання в 1912 р. й громадську роботу. Так, беручи участь у політичній роботі петербурзької філії Товариства українських поступовців, він часто як делегат виступав на її з’їздах і продовжував співпрацю з членами Товариства допомоги студентам-українцям ім. Т. Шевченка. Крім цього, молодий науковець став членом Ради старшин в Українському клубі „Громада” [20, с. 1783]. Український клуб, починаючи з 1913 р., опинився в руках молоді Громади, що зробила його фактичним притулком для студентських організацій. Про участь Костя Віталійовича в молодій Громаді згадував відомий громадський діяч О. Лотоцький. Зокрема він зазначав, що в „Матеріалах до історії українського руху за світової війни (1914-1916 роки)” Департаменту петербурзької поліції про громадсько-політичну діяльність студентів говорилось про зв’язки К. Широцького з членами центральної нелегальної організації „Інформаційне бюро”, яка об’єднала усі студентські українські Громади під керівництвом Є. Нероновича, та її основним органом „Головною Радою” на чолі з Л. Чикаленком. Саме ця організація регулювала діяльність усіх студентських українських об’єднань у Петербурзі, на зібраннях якої виносились конкретні резолюції щодо напрямку їх подальших дій, котрі потім роздруковували для загального поширення. Крім цього, її керівний орган „Головна Рада” допомагала засновувати нові Громади в тих вищих навчальних закладах, де їх не було [62, с. 122]. Усі намагання „Інформаційного бюро” щодо створення Громади у Петербурзькій академії мистецтв були марними та лише за допомогою Костя Широцького, котрий поступово залучав українських студентів до спільної громадської праці, її незабаром було створено. Тихий, спокійний і делікатний у поведженні й спілкуванні з людьми, як згадував В. Січинський, Кость Віталійович одночасно відзначався сміливістю та рішучістю в своїх намірах щодо наукової й громадської діяльності, був переконаним українським самостійником і радикальним у соціальних питаннях, не визнавав компромісів із росій-

ською владою та вірив лише в революційний шлях української боротьби за свою незалежність [71, с. 158].

Кость Широцький не забував і про рідний Подільський край та посприяв отриманню дозволу на діяльність українського видавничого товариства на Поділлі. Зокрема він звернувся у серпні 1912 р. від імені гурту подільських священників до керівника Петербурзького „Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок” П. Стебницького з проханням допомогти легалізувати їх товариство для видання релігійної популярної літератури, яке вже зібрало капітал і людей, що зможуть писати. Самостійно „легалізуватися в державному уряді духовенство не мало права” через архієрея, котрому воно підлягало та який негативно ставився до української мови. Невдовзі Рада Благодійного товариства прийняла українське священницьке видавниче товариство, як свій відділ, тим самим узаконивши роботу українських колег – людей „цілком певних і добре свідомих в українській справі” [50, арк. 2] на чолі з О. Яструбецьким. Членами товариства стали відомі громадські діячі – його колишні колеги зі старої української Громади В. Чехівський, К. Солуха, О. Прусевич, А. Гриневич та інші. К. Широцький ввійшов до правління Благодійного товариства, став його секретарем і писарем [50, арк. 1-4]. Саме ж „Благодійне товариство видання загально-корисних та дешевих книжок” було засноване ще 19 листопада 1898 р. за ініціативою членів Громади письменників В. Лесевичем і громадським діячем М. Федоровським у Петербурзі з метою видання корисних та доступних за ціною книг для народу українською мовою з різних наукових галузей, тобто на зразок „Просвіти” в Україні. Протягом перших років вдалої видавничої й організаційної діяльності та за рахунок членських внесків і пожертв товариство збільшило свій прибуток, що дало йому можливість заснувати власні книгозбірні зі своїх видань в українських селах. Так, у 1909 р. було створено 13 таких книгозбірень, серед них 2 – на Поділлі. Крім цього, члени товариства давали свої книги на комісію різноманітним книгарням, кооперативам і приватним особам у найбільших містах України, а також дарували видання окремим закладам, товариствам, сільським книгозбірням, приватним особам – передплатникам газети „Рідна справа”, студентам, котрі їхали на Україну та ін. З метою реклами своїх видань товариство брало активну участь у шкільних, сільськогосподарських і промислових виставках. У 1916 р. товариство розпочало серію видань „Календар на рік звичайний”, перше видання якого вийшло в Петрограді, а інші, у зв’язку з переїздом 1917 р. після революції на Україну, – у Києві. К. Широцький як член правління „Благодійного товариства” видрукував п’ять своїх праць і декілька розвідок у виданнях „Календаря на рік звичайний” [64, с. 126-131]. Від початку своєї діяльності до 1917 р. товариство видало понад

мільйон примірників 80-ти популярних українських книг із медицини та гігієни, сільського господарства, природознавства й географії, економіки і громадських питань, історії та біографії видатних осіб, історії української мови і літератури, а також календарі та шкільні підручники. Про свою діяльність у „Благодійному товаристві” вчений писав у листі до М. Федоровського, зокрема, про необхідність термінового зібрання „правління для обговорення важливих і невідкладних питань про майбутні матеріали товариства” [54]. Про участь Костя Віталійовича в товаристві свідчать його лист до І. Штешенка [51] та запрошення на засідання правління товариства [30]. Крім того, К. Широцькому, як писареві товариства, було доручено в 1917 р. перевезти до Києва кошти, ділові документи, архів, книги і кліпи „Благодійного товариства” [67, арк. 7].

Крім цього восени 1914 р. головний орган центральної нелегальної організації, яка об’єднала всі студентські українські Громади у Петрограді – „Головна Рада” стала ініціатором заснування нелегального вільного українського університету „Наша школа”, помешкання для діяльності якого надала громадсько-політична організація Український клуб. Лекції в новому університеті викладали переважно молоді вчені, зокрема: К. Широцький – історію українського мистецтва (1914-1915), Ф. Слюсаренко – історію України, Г. Голоскевич, а пізніше й В. Ганцов – мову, О. Кисіль – історію українського театру, О. Ковалевський – історію українського руху, П. Зайцев – літературу. Слухачами цього закладу були здебільшого українські студенти, військові та робітники-українці, в загальній кількості біля двохсот чоловік [62, с. 325], за рахунок платні яких й існував університет. К. Широцький одним із перших почав викладати на добровільних засадах. Про викладацьку діяльність Костя Віталійовича у підпільному університеті „Наша школа” в клубі старої української Громади згадувала у своїх спогадах секретар шкільної управи цієї неофіційної організації вітчизняна громадсько-політична діячка Надія Суровцова [17, с. 446-447, 450].

Вдало склавши магістерський іспит восени 1915 р., Кость Віталійович став приват-доцентом на кафедрі історії та теорії мистецтва історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Він читав курс лекцій з історії стародавнього київського (давньоруського) і галицького мистецтва протягом 1915-1917 рр. [70, с. 128], популяризуючи неповторну й оригінальну культурну спадщину українського народу та висвітлюючи новітні здобутки національного мистецтва підрастаючому поколінню.

Буремний 1917 р. став важливою історичною подією в житті нашої держави. Значний внесок у становлення України в період розпаду Російської імперії здійснив своєю державно-просвітницькою та культурно-громадською діяльністю дослідник історії та культури українського народу К.В. Широцький.

Так, навесні 1917 р. О. Лотоцький і Д. Дорошенко, будучи на чолі української Громади й як керівники адміністративної влади Тимчасового уряду О. Керенського в Галичині та на Буковині, для заміни місцевих адміністраторів від російського окупаційного уряду запросили К. Широцького очолити Городенківський повітовий комісаріат, а його однодумців – інші комісаріати. Це свідчить про визнання вченого як відповідального громадсько-політичного діяча та здібного керівника й організатора відомими державними діячами. За їх твердженням, ці люди – „цвіт молоді української громади в Петербурзі, всі... з вищою освітою, наполовину-правники” [13, с. 106]. 11 травня 1917 р. К. Широцький, прийнявши цю пропозицію на нелегку працю на користь українському рухові в той складний час, відбув на Галицьке Покуття в якості Городенківського повітового комісара Тимчасового уряду [12]. Співпрацюючи з Костем Широцьким ще з петербурзьких Громад, О. Лотоцький став його другом і колегою. Пізніше він у своїх спогадах написав, що „мало мені доводилось зустрічати людей, що визначалися б такою працьовитістю та роботоздібністю... обравши за фах історію українського мистецтва, працював він так запопадливо, що здавалося, й хвилині часу у нього не пропадало, – наче відчував він, що недовго йому працювати на світі, та поспішав скоріше свій план обробити...” [62, с. 68].

Детальніше висвітлити комісарське життя вченого нам допомогла його епістолярна спадщина. Зокрема, перебуваючи на Буковині, Кость Віталійович також підтримував листування зі своїми друзями й однодумцями. Так, у листі до археолога та співробітника Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві В. Козловської науковець зазначав, що йому важко пристосуватись до військового становища, постійних розбоїв, насильства, масового знищення людей та українських інституцій, до гуркоту гармат і зойків поранених австрійців, яких щодня сотнями відправляли через Городенку до Заліщиків і далі. Він висловлював своє занепокоєння тим, що влада оголосила новий урожай власністю держави без будь-яких санкцій і контрибуцій, а Міністерство продовольства мало намір забрати весь хліб, скотину, кооперації та торгівлю в свої руки. „Біда! Загрожує також німець, котрий теж не милує. Коли їдеш по Галичині то на дорогах всюди бачиш фігури ридаючої Божої матері та Христа... Я написав про все в „Раду”, але не певен, що надрукують, бо там багато гіркої й дуже неприємної декому правди”, – підкреслював Кость Широцький [57].

За нововіднайденими документами нам стало відомо, що у липні 1917 р. Городенківське повітове управління було евакуйоване до м. Константиноград Полтавської губернії (тепер Харківська обл.) [12], де дослідник і продовжив свою громадсько-політичну роботу. Підтвердженням цього служать також листи рідного брата К. Широцького Павла до Константино-

града. Проте через хворобу Кость Віталійович змушений був повернутися до батьків у Білоусівку [47]. Після деякого покращення стану здоров'я він поїхав до Києва [53].

Після падіння російського самодержавства, в Україні склалася нова політична ситуація, домінуючим процесом якої стало національне державотворення. Це в свою чергу стимулювало розвиток широких культурних процесів, створення та відкриття українських шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Так, восени 1917 р. розпочалася підготовка до заснування Українського народного університету в Києві та залучення до роботи в ньому кращих професорів України. Добре знаючи працьовитість і наукові надбання К. Широцького, М. Грушевський запросив його прочитати курс лекцій в Українському народному університеті, на що вчений відразу ж погодився. 5 жовтня 1917 р. К. Широцький узяв участь в урочистому відкритті університету у приміщенні Педагогічного музею [19, с. 162]. Згодом він на деякий час навідався до Петрограду у справах, але вже в середині жовтня того ж року повернувся до Києва із відрядженням від Петроградської археологічної комісії, як свідчать опрацьовані нами архівні матеріали [61, арк. 46; 70, с. 129]. У цей час подільський науковець подав письмову згоду до ради професорів Українського народного університету, повідомивши генерального секретаря в справах освіти І. Стешенка про те, що професор Д. Айналов погодився відпустити його на цей і наступний семестр до Києва, а „там же мабуть справа поладиться сама собою” [43]. Ставши приват-доцентом кафедри історії мистецтва історико-філологічного факультету університету, Кость Віталійович викладав історію українського мистецтва XIII – XV ст. протягом весняного півріччя 1918 р., намагаючись під час своїх лекцій прищепити студентам любов до історії та культури рідного народу [1, арк. 81]. Поряд з викладацькою роботою не залишились поза увагою Костя Широцького й культурне і наукове життя університету, що підтверджує запрошення К. Широцькому на збори історико-філологічного факультету Українського народного університету [34].

Внаслідок більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. адміністративний апарат на Україні, призначений Тимчасовим урядом повністю перестав діяти і вся влада перейшла до Центральної Ради та її адміністрації. Тому, перебуваючи у Києві, науковець взяв безпосередню участь у роботі уряду Центральної Ради і Генерального секретаріату народної освіти. Так, уже в грудні 1917 р. за дорученням Генерального секретаріату Кость Широцький відвідав у службових справах Полтаву та Константиноград [11].

Повернувшись до Києва, вчений, не зважаючи на погіршення стану свого здоров'я, цілком поринув у громадську і наукову роботу. Сприяв організації Міністерства народної освіти, зокрема, його художньо-промислового відділу та секції охорони пам'яток старовини й мистецтва [15,

с. 62; 70, с. 130; 71, с. 159]. Поруч із викладацькою роботою, не залишилися поза увагою молодого дослідника й різноманітні заходи Секретаріату справ освітніх. К. Широцький брав безпосередню участь, як представник відділу пластичних мистецтв і член комісії від цього відділу в організації Інституту історії мистецтв [27]. Проявив активність на засіданнях: об'єднаної комісії від відділу художньої промисловості Секретаріату справ освітніх щодо розгляду закону про заснування Центрального кустарного музею та проекту Художньо-промислової школи [28], Педагогічної академії від Департаменту вищої і середньої освіти Міністерства народної освіти УНР [23; 25] та Ради Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні [32]. Свого часу Кость Віталійович був присутнім на загальних зборах Ради Товариства архітекторів, сприяючи вирішенню справи створення Архітектурного інституту [26] та на XXV відкритому зібранні Товариства дослідження мистецтва [33]. Окрім цього, вчений тимчасово виконував обов'язки голови відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва [16], був делегатом від культурної комісії при Українській мировій делегації [29], ввійшов до складу комісії для розгляду й оцінки проектів державних паперів на засіданні мистецько-технічної наради від художнього відділу експедиції заготовок державних паперів [9] і комісії для розгляду проекту стяга Галицького полку від військово-наукового відділу Генерального штабу Української Народної Республіки у квітні 1918 р. [24].

Проживаючи в Києві, К. Широцький і надалі підтримував дружні зв'язки з науковцями та громадсько-політичними діячами з Петрограда й різних регіонів України, що підтверджують листи з його епістолярної спадщини до українського громадсько-політичного діяча та літературознавця П. Зайцева [48], до археолога та співробітника Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві В. Козловської [56] та від його петербурзького вчителя – професора Д. Айналова [60], українського письменника, публіциста і громадсько-політичного діяча П. Стебницького [55] й українського маляра і графіка Г. Золотова [52].

Важливу роль у науковій та освітянській діяльності вченого відіграла його участь в Українському науковому товаристві у Києві (УНТ), заснованому в 1907 р. на чолі з М. Грушевським з метою організації наукової праці та її популяризації українською мовою. При товаристві діяли історична, філологічна і природничо-технічна секції, медична й статистична комісії, причому наукові праці перших двох секцій виходили у „Записках Українського Наукового Товариства”, а останньої секції та комісії у „Збірнику”. Крім того у 1914 і 1917 рр. товариство видавало тримісячний журнал „Україна”. Членство в УНТ надало молодому досліднику змогу друкувати свої рецензії та праці „Гуречина в картинах Шевченка” (1914)

і „Хто був автором пляну Києва 1638 р.” (1918) в „Записках УНТ” [36, с. 271-291]. Про його участь в УНТ свідчать віднайдені нами запрошення на засідання Ради товариства 23.06.1918 та 11.08.1918 р., де розглядалися питання обрання нових членів і вирішення справи щодо утворення Академії наук у Києві [31].

Окрім того, при Українському науковому товаристві 15 вересня 1918 р. була створена за ініціативою М. Біляшівського, В. Модзалевського, Г. Павлуцького та Д. Щербаківського секція мистецтв з метою „...видавати студії по історії українського мистецтва і, особливо – матеріали, систематично підібрані по архівах, музеях і різних збірках старовини” [90, с. 49]. Через 5 днів після ухвали Ради УНТ, відбулись організаційні збори секції, на яких головуєчий Дмитро Антонович запропонував вважати членами секції всіх мистецтвознавців – членів Українського наукового товариства, як киян, так і тих, що працювали в інших містах України, зокрема: І. Свенціцького зі Львова, Є. Сіцінського та К. Широцького з Кам’янка-Подільського, В. Щербаківського з Полтави, С. Таранушенка з Харкова, О. Новицького, який тоді проживав у Криму. Таким чином секція уявлялась як загальноукраїнська мистецтвознавча структура, що мала обіймати всіх активно діючих мистецтвознавців України. При секції мистецтв було створено музей старовини й мистецтва на чолі з Г. Красицьким, до якого дослідники передавали власні колекції, зібрані не лише на території України, але й за її межами. Також члени секції заснували бібліотеку, що містила як новітні видання з різних галузей мистецтва, так і раритетні стародруки. Важливе наукове значення мав створений зусиллями секції фотографічний архів, у якому накопичувалися в оригіналах і копіях матеріали з історії українського мистецтва, неопубліковані рукописи праць померлих мистецтвознавців, фотографії та малюнки пам’яток старовини тощо [90, с. 50].

Щодо форми науково-творчої роботи секції мистецтв, то за пропозицією Д. Антоновича було вирішено на кожному засіданні заслуховувати й обговорювати реферати, а потім друкувати їх у Записках і Збірниках секції. Секція регулярно проводила засідання: протягом 1918 р. відбулося 6 засідань, у 1919 р. – 7, у 1920 р. – 13. У першому та останньому „Збірнику Секції мистецтв” 1921 року видруковано Протоколи усіх засідань секції мистецтв, останнє з яких відбулось 25 грудня 1920 року. Влітку 1921 р. секція мистецтв стала частиною реорганізованої археологічної комісії Української академії наук. Матеріали „Збірника” мають меморіальний характер, адже у ньому посмертно надруковані реферати В. Модзалевського, а також вміщено виключної джерельної ваги некролог „Кость Віталевич Щироцький (1886-1919)”, укладений Антоном Середою та ґрунтовна „Бібліографія К. В. Широцького” – результат дворічної праці відомого книгознавця і бібліографа Л. Биковського [2, с. 4].

Перебуваючи проїздом у січні 1918 р. в Білоусівці, К. Широцький затримався в селі і не мав деякий час змоги повернутися до столиці через навколишні події, про що дізнаємося з його епістолярної спадщини. „Навкруги Пугачовщина, людська ненависть, здичавіння... горять економії, соломи, гуральні, а то й сільські хати, тому що „більшовики” не можуть поділитися награвованим і палять один другого... Я тут без книжок і без всякої роботи дуже знудився”, – повідомляв науковець у листі своїй хорошій знайомій, члену Всеукраїнського археологічного комітету В. Козловській [56, арк. 1-2]. А в листі до П. Зайцева зазначав, що знаходиться в зоні артилерійського вогню, де люди воюють одні з другими за землю, а його родина пограбована і що „розбишацькі... (більшовиками іменуються), банди зо всіх боків обступають сусіднє містечко Тульчин, де стоїть український полк і ми опинилися в повній атмосфері анархії... Повірте мені, то що ми бачили в Галичині літом, не може конкурувати з тим, що тут діється... до Києва зовсім не добратися...” [48, арк. 2-3].

У зв’язку з падінням Центральної Ради та станом здоров’я Кость Широцький зосередився лише на викладацькій і дослідницькій роботі, про що й писав у листі до Івана Огієнка: „Свою посаду в Міністерстві освіти я залишив через недугу і тепер хотів би взятися лиш за науку” [58, арк. 84]. Свої наміри залишити міністерство К. Широцький підтвердив у листі від 20 червня 1918 року до свого друга та однодумця, графіка й майстра прикладного мистецтва А. Середи, перебуваючи на лікуванні вдома в с. Білоусівка [56, лист №1]. І коли влітку 1918 р. проводилися підготовчі заходи щодо відкриття державного університету в Кам’янці-Подільському, Кость Віталійович вирішив взяти безпосередню участь у цій важливій справі для розвитку освіти в Україні та на Поділлі зокрема. Так, у червні 1918 р. професорською Радою Українського народного університету в Києві ректором новоствореного Кам’янець-Подільського державного українського університету було обрано І. Огієнка. А згодом, 1 липня 1918 р. Гетьманом Української держави П. Скоропадським було підписано Закон про заснування університету [19, с. 162]. Тому Кость Широцький вже 15 серпня 1918 р. надіслав до Ради професорів Українського народного університету в Києві прохання призначити його на відповідну посаду в новоствореному університеті у Кам’янці-Подільському, висловивши величезне бажання викладати в ньому історію мистецтва України [68], визнаним фахівцем якої він вважався. 12 жовтня 1918 р. міністр освіти та мистецтва професор М. Василенко призначив наказом Міністерства народної освіти й мистецтва № 166 К. Широцького на посаду виконувача обов’язків екстраординарного професора на кафедрі історії українського мистецтва [19, с. 162].

З Білоусівки до Кам’янця-Подільського К. Широцький приїхав на початку вересня 1918 р., але, будучи хворим, за згодою ректора, поїхав

на 2 тижні в Ладижин до батьків у відпустку [75]. А вже 18 вересня він отримав від І. Огієнка через директора Департаменту вищої школи Міністерства освіти Ф. Сушицького телеграму з проханням швидше прибути до університету, щоб узяти участь в урочистостях із приводу відкриття університету [18, с. 312; 19, с. 163]. До викладання в університеті ректор І. Огієнко зумів залучити таких знаних учених, як: Л. Білецького, В. Біднова, М. Драй-Хмару, П. Бучинського, К. Широцького, Є. Сіцінського та ін. [4, с. 8]. На честь відкриття університету 22 жовтня 1918 р., на якому було проголошено вірність кращим традиціям європейських університетів, місцева „Просвіта” випустила одноденну газету „Свято Поділля”, де було вміщено короткий біографічний нарис і наукові досягнення молодого професора Костя Широцького [37]. За свідченнями історика української літератури Л. Білецького, професор К. Широцький був присутній на святі відкриття університету [5]. Про своє перебування на святі згадує й К. Широцький у листі до А. Середи від 26 жовтня 1918 року [56, лист №2]. Але його хвороба не дозволила довго залишатися у Кам’янці-Подільському, тому він змушений був взяти невелику відпустку [35]. Канцелярія історико-філологічного факультету університету через те, що відпустка К. Широцького завершувалася наприкінці січня 1919 р., склала розклад його лекцій і семінарів на другий семестр 1918-1919 рр. [66]. Та й сам учений планував наступного року викладати два окремих курси – історію класичного мистецтва та українське мистецтво великокнязівської доби з метою популяризації національних культурних надбань, про що повідомляв у листі до І. Огієнка 27.10.1918 р. [58, арк. 90-91]. А ще подільський професор планував організувати в університеті кабінет мистецтв, про що зауважив у листі до А. Середи: „По Різдві, як здоровля мені дозволить, я теж туди поїду на роботу, а поки що заочно взявся організувати там Кабінет мистецтв. Нагадую Вам і Вашим знайомим (через Вас), що до Кабінету потребуються і завдячне приймаються різні офіри у вигляді книжок по мистецтву, фотографій (з пам’яток українського та світового мистецтва), гравюр, картин та інших артистичних предметів. Надіслати можна просто в Кам’янець-Под[ільський] університет, для Кабінету мистецтв...” [56, лист №2].

Проте університетський лікар К. Солуха після огляду хворого професора поставив 32-річному К. Широцькому безутішний діагноз – туберкульоз кишково-шлункового тракту, а це значить повна втрата можливості працювати [69]. Відповідно до діючого у всіх українських державних університетах російського університетського статуту 1884 р. викладач, що пропустив один навчальний семестр, автоматично виключався з педагогічного складу університету. Щоб цього не сталося І. Огієнко, перебуваючи на посаді міністра, перепризначив цілий ряд приват-доцентів й

професорів Кам'янець-Подільського університету, зокрема, і Костя Віталійовича, після чого вважалось, що всі вони продовжували займати колишні посади. Тому в списку викладачів історико-філологічного факультету, опублікованому газетою „Україна” з нагоди першої річниці існування вищого навчального закладу, числився й виконувач обов'язків екстраординарного професора Кость Віталійович Широцький [19, с. 164]. Хоча насправді йому так і не вдалося, на превеликий жаль, приступити до очікуваної та бажаної праці на просвітянській ниві й прочитати жодної лекції у Кам'янець-Подільському державному українському університеті.

Не зважаючи на хворобу, що його не відпускала, Кость Широцький, який проживав у батька в Білоусівці, намагався всіляко підтримувати стосунки з університетом. Про це свідчить низка його листів, адресованих до Леоніда Білецького, його доброго знайомого та співробітника. У цих листах він підкреслював, що Кам'янець-Подільський університет є для нього цілим життям, а викладацька праця в цьому закладі – виплекана ним давня мрія. „До останніх днів наукова праця на рідній для нього українській ниві не покидала достойного вченого”, – підкреслював Л. Білецький [5]. Зокрема, вчений мав на меті завершити свою тривалу роботу над фундаментальним дослідженням історії культури та мистецтва України. На превеликий жаль подальша доля готового до друку двотомного рукопису не відома [49, арк. 7]. Хоча у листі до Антіна Середи (друга половина січня 1919 року) Кость Широцький зазначав, що продав товариству “Друкар” свою “Історію українського мистецтва” [56, лист №6]. Також у листі від 24 січня 1919 р. до А. Середи вчений запропонував для міністерських видань свої написані праці “Словничок”, “Начерки з історії декоративного мистецтва” та брошури “Дукарство”, “Ткацтво й шитво”, “Гончарство”, “Скло”, “Метальові вироби”, “Різьбарство”, “Сніцарство”, “Сучасне народне мистецтво”, зауважуючи: “...Кожну з цих брошур (не всі, а котрусь одну або дві) я міг би зладити досить скоро, бо потребую грошей так, як ніколи. Там десь “Друкар” заробляє собі на моїх матеріялах (ще й брешуть, що я їх редагував – а просто взяли малюнки з історії й продають) та на писаннях, а я тут, якби не у батьків жив, то, певно б, вже з голоду пропав. Ще мав пару сотень на дорогу до Київа, та напередодні виїзду мого на минулому тижні несподівано так був захорував, що пролічив і останні шаги. Діялося зо мною дуже зле – я мало не вмер, а тепер такий безсилий після півтора тиждневого лежання, що робити прямо-таки нічого не можу. Проте сили потроху прибувають, і я сяду знов за працю. Жиєш – то працюй...” [56, лист №7].

Впродовж уже лічених годин життя Костя Віталійовича підтримував його відданий товариш Антін Середа. Він був відряджений у с. Білоусівку

9 вересня 1919 р. у справах Головного управління мистецтв і національної культури згідно з наказом Міністерства народної освіти УНР [10].

Серце професора зупинилося 13 вересня 1919 р. у будинку батька в Білоусівці. Християнський обряд за спокій душі К. Широцького відправили в Білоусівській церкві, священиком якої був його батько – Віталій Шероцький. І саме цю церкву Кость Віталійович разом з відомим художником Г. Золотовим та іншими талановитими майстрами свого часу розмалювали в самобутньому українському народному стилі [3].

Про смерть ученого 13 вересня 1919 р. відразу ж повідомила ректора вищого навчального закладу І. Огієнка родина Широцького [45] і незабаром отримала у відповідь від нього та колективу університету телеграму зі співчуттям [76]. У свою чергу ректор одержав послання від керівника держави Симона Петлюри з висловленням свого глибокого сердечного співчуття „від незамінної втрати в особі любого сина України проф. Широцького – славетного вченого та захватного дослідника старовини нашого розкішного Рідного краю” [74]. Голова уряду Ісаак Мазепа з приводу цієї сумної звістки зазначав, що вважав професора К. Широцького високоосвіченою, культурною і патріотичною людиною [39]. Один з викладачів університету історик та публіцист Д. Дорошенко, пізніше перебуваючи в еміграції за кордоном, наголосив, що українська наука зазнала великої шкоди зі смертю К. Широцького [13, с. 12]. Підтвердженням цим словам стали також спогади колишнього викладача цього університету В. Біднова [4, с. 68]. Рада професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету зі свого боку провела 28 вересня 1919 р. „прилюдне урочисте засідання, присвячене пам'яті К. Широцького”, де з доповідями виступили професор І. Огієнко, приват-доценти Є. Сіцінський і Л. Білецький [80].

У столичній газеті „Нова Рада” своє співчуття з приводу смерті вченого висловили сама редакція часопису, відоме видавниче товариство „Друкар”, головний комітет партії соціалістів-федералістів, Українське наукове товариство (Київ), „Товариство Українських Поступовців” і „Благодійне товариство видання загально-корисних та дешевих книжок” (СПб), як свого видатного фундатора й засновника, активного члена і прибічника та постійного співробітника [79]. Український літературознавець, редактор видавництва „Друкар” і директор Департаменту загальних справ Міністерства освіти УНР П. Зайцев у своєму некролозі назвав Костя Віталійовича найчистішим серцем чоловіком, людиною-дитиною в особистому житті та найширшим патріотом своєї країни і народу, „безмежна духовна глибінь була в серці цього скромного подільського бурсака, який всіма фібрами душі всисав в себе подихи й соки краси життя українського минулого й сучасного” [21].

Кость Широцький був відданим виразником національної ідеї, вболівав усім серцем за її становлення, наголошував у своїх працях, що „українська мова має всі дані на самостійний літературний і науковий розвиток, має повне право і рацію на уживання її в урядових інституціях і в церкві” [87], а „воля – найбільше благо в світі... Воля дасть нам дістати незліченно більші дари і своєї власної землі і хисту нашого народу” [88], й закликав український народ відстоювати своє право на самовизначення, тобто право на створення власної незалежної соборної держави та щасливе життя у ній. А своєю активною участю у тогочасних подіях він намагався виконати свій обов’язок як громадянина країни та за допомогою самовідданої і плідної просвітянської й наукової роботи, значної дослідницької спадщини внести власну частку у важливу справу українізації й відродження національної свідомості свого народу та в процес державотворення майбутньої незалежної України.

Таким чином, епістолярна та творча спадщина К. Широцького та його кореспондентів є цінним джерелом для вивчення невідомих фактів біографії, формування державницьких і громадсько-політичних поглядів ученого та його однодумців, науковців, державотворців, громадсько-політичних діячів. Зосереджена в листах Костя Широцького чи листах до нього інформація також дає можливість глибше розкрити й проаналізувати маловідомі аспекти історичних подій 1906-1919 рр.

Джерела та література:

1. Автобіографія та список друкованих праць К. Широцького // Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81-83.
2. Афанасьєв В. Секція мистецтв Українського наукового товариства в Києві / В. Афанасьєв // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – Харків, 2002. – № 1. – С. 3-8.
3. Афанасьєв В. Фанатична відданість справі // Культура і життя (Київ). – 1999. – № 1. – 6 січня. – С. 3; № 13. – 13 листопада. – С. 3; № 14-15. – 20 листопада. – С. 5.
4. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам’янець-Подільському // Кур’єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1997. – № 69-70. – С. 64-74.
5. Білецький Л. Професор Кость Широцький. (Некролог) // Україна (Кам’янець-Подільський). – 1919. – № 29. – 16 вересня. – С. 2.
6. Білокін С. Листи Костянтина Широцького до Антона Середи / Сергій Білокін // Артанія (Київ). – 2010. – С. 8-21.
7. Біобібліографічні відомості про Є. Сіцинського. 1930-і рр. Проф[есор] Євфим Сіцинський (1859-1937) // Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України (ВР ЛННБ НАНУ). – Ф. 9. – № 4650. – Арк. 1-10.

8. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам'яті д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадсько-го і літературного життя України XIX і початків XX століття. / За ред. М. Грушевського. Записки історичної секції Українського Наукового Товариства. – К., 1930. – Т. XXXI. – Кн. 5. – С. 305-313.
9. Два запрошення К. Широцькому на засідання мистецько-технічної наради від художнього відділу експедиції заготовок державних паперів від 29 червня і 4 липня 1918 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (ІР НБУ НАНУ). – Ф. 152. – Од. 61-62.
10. Документ про відрядження голови художньо-промислового відділу Головного управління мистецтв і національної культури УНР А.Середі // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.
11. Документ про відрядження співробітника Генерального секретарства справ освітніх К. Широцького у Полтаву і Костантиноград // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 10. – Арк. 1.
12. Документ про призначення комісаром Городенківського повіту К. Широцького // Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф. 15. – Спр. 99. – Од. 1. – Арк. 6.
13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Під Директорією. – 2-е вид. – Мюнхен: Українське видавництво, 1969. – 543 с.
14. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Під Директорією. На чужині (1919-1920). – Львів: Червона калина, 1924. – Ч. 4. – 100 с.
15. Дорошкевич О. Професор Кость Широцький // Вільна українська школа. – К., 1919-1920. – Ч. 1-3. – С. 62-63.
16. Доручення голові секції охорони пам'яток К. Широцькому від голови відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва М. Біляшівського тимчасово взяти на себе виконання обов'язків голови відділу // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 56. – Арк. 1.
17. Життя Надії Суровцової // Наука і культура України. – Київ, 1990. – Вип. 24. – С. 411-560.
18. Завальнюк О. Вихідці з Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського державного Українського університету (1918-1921) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 6. – С. 300-318.
19. Завальнюк О. К. В. Широцький і університетське будівництво в Україні (1917-1919 рр.) // Поділля у контексті української історії. / Ред. кол.: Лойко О.Г., Григорчук П.С., Давидюк А.Т. та ін. – Вінниця: Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 2001. – С. 161-165.
20. Зайцев П. Некролог. – К.В. Широцький // Книгар. – К., 1919. – Ч. 25-26. – С. 1783-1785.
21. Зайцев П. Пам'яті друга // Нова Рада (Київ). – 1919. – № 7. – 10 вересня. – С. 2.

22. Зайцев П. Проф. К.В. Широцький // Слово (Київ). – 1919. – № 3. – С. 1.
23. Запрошення К. Широцькому від відділу вищої освіти на засідання Педагогічної академії // ІР НБУ НАНУ. – Од. 57. – Арк. 1-2.
24. Запрошення К. Широцькому від військово-наукового відділу Генерального штабу УНР // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 50. – Арк. 1.
25. Запрошення К. Широцькому від Міністерства народної освіти на засідання лекторської Ради Педагогічної академії // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 51. – Арк. 1.
26. Запрошення К. Широцькому на загальні збори Ради Товариства архітекторів // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 14. – Арк. 63-65.
27. Запрошення К. Широцькому на засідання відділу пластичних мистецтв секретарства справ освітніх // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 55. – Арк. 1.
28. Запрошення К. Широцькому на засідання відділу художньої промисловості Секретаріату справ освітніх // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 54. – Арк. 1.
29. Запрошення К. Широцькому на засідання культурної комісії при Українській мировій делегації // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 58. – Арк. 1.
30. Запрошення К. Широцькому на засідання правління Петербурзького „Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок” // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 18-19.
31. Запрошення К. Широцькому на засідання Ради Українського наукового товариства у Києві // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 59-60.
32. Запрошення К. Широцькому на засідання Ради Центрального комітету охорони пам’яток старовини й мистецтва Міністерства освіти // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 49. – Арк. 1.
33. Запрошення К. Широцькому на засідання XXV відкритого зібрання Товариства дослідження мистецтва // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 53. – Арк. 1.
34. Запрошення К. Широцькому на збори історико-філологічного факультету Українського народного університету в Києві // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 52. – Арк. 1.
35. Заява К. Широцького // ДАХМО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 100.
36. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог: монографія / Л. А. Іваневич. 3–є вид., допов. – Хмельницький: ІРД, 2016. – 392 с.; 96 с. дод.
37. Кость Широцький // Свято Поділля (Кам’янець-Подільський). – 1918. – 22 жовтня. – С. 4.
38. Ладиженко К. Показчики росту // Рада (Київ). – 1913. – № 36. – 12 лютого. – С. 1-2.
39. Лист голови Ради народних міністрів І. Мазепи з приводу смерті К. Широцького // ДАХМО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 105.
40. Лист К. Широцького до В. Доманицького // Відділ рукописних фондів та текстології інституту літератури ім. Т. Шевченка (ВРФТ ІЛ). – Ф. 47. – Спр. 922. – Арк. 1.

41. Листи К. Широцького до Д. Щербаківського // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Ф. 168/Ш 788–790. – Арк. 1-8.
42. Лист К. Широцького до Є. Сіцинського // ДАХМО. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 13–14.
43. Лист К. Широцького до І. Стешенка // ІР НБУ НАНУ. – Ф. III. – Од. 63928. – Арк. 1.
44. Лист К. Широцького до І. Франка // ВРФТ ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1631. – Арк. 321–323.
45. Лист К. Широцького до НТШ // Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАУЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 964. – Арк. 63.
46. Лист К. Широцького до О. Назарієва // ВРФТ ІЛ. – Ф. 131. – Спр. 467. – Арк. 1.
47. Лист К. Широцького до обласного комісара Галичини і Буковини // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 17. – Арк. 1.
48. Лист К. Широцького до П. Зайцева // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 69. – Арк. 1-3.
49. Лист К. Широцького до П. Зайцева // ІР НБУ НАНУ. – Ф. I. – Од. 12744. – Арк. 7-8.
50. Лист К. Широцького до П. Стебницького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. III. – Од. 53090. – Арк. 1-4.
51. Лист К. Широцького до співробітника „Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок” І. Стешенка // ІР НБУ НАНУ. – Ф. III. – Од. 63931. – Арк. 1-4.
52. Лист К. Широцькому від Г. Золотова // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 93. – Арк. 1.
53. Лист К. Широцькому від М. Руденка // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 121. – Арк. 1.
54. Лист К. Широцькому від М. Федоровського // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 142. – Арк. 1.
55. Лист К. Широцькому від П. Стебницького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 132-134.
56. Листи К. Широцького до А. Середи // ЦДАМЛМУ. – Ф. 375. – Оп. 1. – № 298.
57. Листи К. Широцького до В. Козловської // ІР НБУ НАНУ. – Ф. I. – Од. 12737-12740.
58. Листи К. Широцького до І. Огієнка // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 84-95.
59. Листи К. Широцького до М. Грушевського // ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Спр. 835. – Арк. 1-21.
60. Листи К. Широцькому від Д. Айналова // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 74-78.
61. Листи К. Широцькому від Н. Суровцевої // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 138-139.
62. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XII. – 475 с.

63. Нестеренко П. Він торував дорогу мистецтвознавцям // Слово Просвіти. – К., 2008. – № 3 (432). – 17-23 січня. – С. 12.
64. О. К. Благодійне товариство видання загально-корисних та дешевих книжок. (1898-1918 рр.) // Календар на рік звичайний 1919. Вид. „Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок”. – СПб., 1919. – С. 126-131.
65. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. – 4-те вид. – Нью-Йорк – Мюнхен: Криниця, 1967. – Ч. 1. – 184 с.
66. Протокол засідання Комісії про віднесення до професорів 2-го розряду, виконуючого обов'язки екстраординарного професора на кафедрі історії мистецтва К. Широцького // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15.
67. Протоколи засідань правління Благодійного товариства // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 169. – Арк. 4-24.
68. Прохання К. Широцького до Ради Професорів Українського народного університету в Києві // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 80.
69. Свідectво про хворобу К. Широцького // ДАХМО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 97-98.
70. Середа А. Кость Віталійович Широцький / А. Середа // Збірник секції мистецтва Українського Наукового Товариства. – Київ, 1921. – С. 126-130.
71. Січинський В. Кость Широцький. (Спомини з нагоди шестих роковин смерті) / В. Січинський // Стара Україна. – Львів, 1925. – № 25. – С. 157-159.
72. Справка історико-філологічного факультету Петроградського університету, видана К. Широцькому // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 8. – Арк. 1.
73. „Т.” В товаристві українознавства. (Лист з Петербургу) // Рада (Київ). – 1909. – № 213. – 22 вересня. – С. 1.
74. Телеграма головного отамана війська УНР С. Петлюри // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 106.
75. Телеграма К. Широцького І. Огієнкові // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 101.
76. Телеграма ректора КПДУУ І. Огієнка до родини К. Широцького // ДАХО. – Ф. Р-582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 103.
77. „Ф. С-о.”. В Петербурзькому університеті // Рада (Київ). – 1910. – № 261. – 17 листопада. – С. 3.
78. Формулярний список священика с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії В. Широцького // ІР НБУ НАНУ. – Ф. 152. – Од. 13. – Арк. 1.
79. Хроніка // Нова Рада (Київ). – 1919. – № 7. – 10 вересня. – С. 1.
80. Хроніка // Україна (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 7 жовтня. – С. 4.
81. Широцький К. З Петербурзької Академічної Громади // Рада (Київ). – 1908. – № 260. – 13 листопада. – С. 1.
82. Широцький К. З Петербурзької Української Колонії // Рада (Київ). – 1908. – № 257. – 9 листопада. – С. 1-2.

83. Широцький К. З життя українських студентів петербурзького університету // Рада (Київ). – 1909. – № 51. – 4 березня. – С. 2.
84. Широцький К. Лист з Петербургу // Рада (Київ). – 1910. – № 98. – 1 травня. – С. 1.
85. Широцький К. Наукові змагання нашої академічної молоді в Петербурзі // Рада (Київ). – 1909. – № 63. – 18 березня. – С. 1.
86. Широцький К. Петербурзький Університет // Рада (Київ). – 1910. – № 250. – 4 листопада. – С. 2.
87. Широцький К. Про церковну мову на Україні // Рада (Київ). – 1911. – № 118. – 26 травня. – С. 1.
88. Широцький К. Різдвяні дари / К. Широцький // Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). – 1919. – № 23. – 16 січня. – С. 2.
89. Широцький К. Український національний колір // Рада (Київ). – 1911. – № 179. – 10 серпня. – С. 1.
90. Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їхній внесок у науку, освіту, культуру // Вісник НАН України. – К., 2009. – № 11. – С. 45-55.
91. Разрядные списки воспитанников Подольской духовной семинарии, составленные в педагогическом собрании Правления от 12-13 июня 1901 г. // ПЕВ. – Кам'янець-Подільський, 1901. – № 27. – С. 462-471.
92. Широцький К. Гравюры Т. Шевченка // Украинская жизнь. – М., 1914. – № 2. – С. 49-57.

Додатки

Кость Широцький. Петербург, початок 1900-х рр. [6, с. 11]

*Петербурзька студентська громада, поч. 1900-х рр. [6, с. 13].
К. Широцький у першому ряду справа-наліво четвертий*

Високошановний Пане!

Мало за честь навідувати Вас, що
до самої осені, власне до Серпня,
буду перебувати на Україні. До
сього спричиняється не лише моя сла-
бість і якоїсь фізичної Вашої ласці,
і вкрай необхідні потреби, а також і
інші рахунки. Приїждю з Києва
на Чинберасті скінчився вже викла-
данні лекцій, і іспити можна скла-
дати буде в осені. Се я до того про-
вадив свою мову, що першою на літні
місяці бути Вам у пригоді; зате з
осені я Ваш покірний слуга. Не
знаю навіть кого б з українців міг би

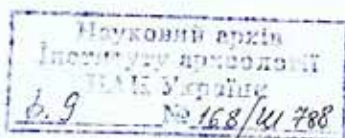
- слухити. Дякую за вашу співучість
у моїй слабості.

Ваш милостивий і щиро прихильний
Костя Широткин.

С. Гілуцький.
м. Ладижин.

11. IV. 1968.

Листи Костя Віталійовича Широцького
до Данила Михайловича Щербаківського (3 листи) [41]

М

Дорогий
Даниле Михайловичу!

Наші мети розширилися,
але одержав я Вашого листа
настроєно значно ніжніше крім
мого, бо як Вам вродило і си-
чує який не вродило, а в с. Ка-
менці на Под. Тоснішалося
кадімати Вам відповідь. Все того
Ви надаєте вчу мене і цілком не-
мовиме через те, що при мені
нема нікого з моїх писань; до
того ж то справді, як і мав виго-
ловити перед з'їздом, ще не на-
самі, а мимма малотро в інших
матеріялах. Взагалі, хотілося

готовили і не мало окрім кінця
їхні реферату (пораєти переви-
сають вже) „Про Діва Коно Прв.
Богородиці“, якого я читав в Кау-
квському М-ві, але не добув її
і скрупулозно пошукав. Тамтими лю-
дями спитав про діву і мав би їй
лише через місяць або її відшукати.
(Уважайте на мій переїзд до Ка-
м'янка, Львівська і т. в.). Мамон-
ків там при собі не мало, а
Буковинської шкільної не хотів би
наслідити. Дріткою замітного - кадр
вони ~~то~~ цікаві. Отода давайте
поводилося, Коно це Вам зручно
на тому, що через місяць-півтора
і дам Вам пару рефератів обі-
чених з'являти, а що саме ~~з~~ ~~мою~~

хот Милонига, хот про Іванко
Колодицьку, хот про ^{кодвіомі} ~~Іванко~~
церковні спікання, хот про
мнея діти по „Колодці і Київ“,
бо по їде одрешити голову до
моєї, так зв., історії українсь-
кого самознива, яка рани вано
за тією загнєвасе друковане.
Мені незвичайно прикро засинає
Вам таку відповідь на наслідку
подозніваю, але в ші роліях, хот
я нікі є видіти з коїї і сав.
про Іванко. По крайній мірі
міні багровий наєрний, що бу
у перші чні моего приїзду до Ка-
мєнки, нікі знов пропов і є
знов кодуо своїм шлєнком, уш
вано у сєлєк лікіє, тєрємє дієду
її до того вєлєт редєз бої не
єтєлє по мєлєд. Знаєдє при

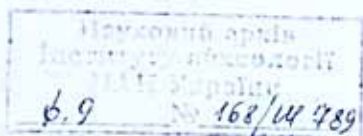
закому стани велика садка и до ро-
боту ти не ступає мене, бо куди
здається, що розпорядок воя некому
і не виконує. Того я найбільше бо-
юся, працювати ти через силу не можеш
зв'язатися. Пиши Вам цього листа
а крім мене аж мислять боїв.
Кудись не поїдуть! Коли Ви,
писати про (реферати, нічого не пи-
сати про себе? Кожоросси!
Гамлетка і Кома. Неудь.

Дур. і дурості. Вони не зрозумівають
і завжди готові до злочинних поспр
К Ширинцеву

12. IX. 1898

Каміанка на Подолі.

Покиди Валерій Євгенівич!

Дорогий
Данило Миколовиче!

Я зробив Вам клопоту
своїми справами: Дуже
Вам прошу видати "Канони
Костроловича", "Древнясть Укра-
ина" "Паллуцького" і "покроїть
їх", аді він переживе збудити
імені "Суржковецької" і "Зін-
ківської" (церкви), а також і
переписати обидва цих церков, а
коли маю "Пам. Справ"

c.1

в западн. Край "Дарошкова
в. VI, в жидк-переметъ
надродох Тшикевире.
(Виде др. део в "Холмски Ву-
си" (?) Дарошкова). Я цду
Ваме Сурмиско Вуремин за Наму
ласкавств. Саме я рвчен в
Киева, але не могу пуреду-
жт, в орачъ поуде. Урае
зам у Васе родетри, але че
ми не знаеме. Туче ми,
че везди родитаврсе пак
за Украинска администрива
део зидна... Перед Ваном

Киндгатовичи мени дуже
совісно. Вони певно по-
рідки проши, а я не їду.
Прому вам заспокоїти. І
з'явилася при першій мого
милості: І вимушений че
здобити (через) багачу прироста,
а готова беру те що укаїє
Якимі має моя земля
адина, Доки що ікано
бу неї погрозю часу" і
вранні" маме же. Дону-
чимо снес, когедне пра-
ці, а залю когедне втєра
бу зно кудаді, що ту

с. 2

директор. Рубањот ми, гра-
дњот, брбарањот, мурпо-
дјот и кам (кои се венер
поврќама } вајнањот). За
завршени се две кизр не
ревен. Дубање дојави:
Брбарање за кивонот.

Ваша извештајна

К. Шопројевиќ

25. 1918
м. Лажанци. с. Билујева

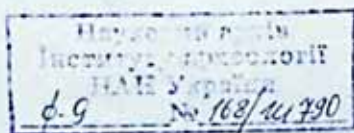
Трупа Ваљевци 28. 11. 1918
и. Окашковиќ.

М

Щирої привітання Валерію Євген.
івичу, підполковнику, Іванову Конду,
завісному мадамівській, а як і Ка.
Зерка і т. ін., і т. ін.

Вашим Товаришем
Данило Михайловичем!

Множко сьогодні мені відбува-
тися до Вас навіть такої довгої
поблизу, та ще родити нести
раніше то було вельми зручним,
до того ж і приведу не було, а мені
я зробив як раз подорож поперед
Коржівку від Балу до Дніпрова через Бору
Лавинський, Імператорський та Олого-
нітський повіти і багато так
одна злище, якого не можу Вам
не закореспондентувати. Саме

с. 5

В с. Мелово, здарився ме Мем-
подошоро полму, але на месар
з Охорнитоскум, з барул офи-
кал (медокум і гелерат) в джа-
них миме в одну сопорду, не
+ стигнуць кк лимамил (зана-
сол) мам не носиль, а рже
то аграроті сопорду, піднес-
зупомба і зберку на дуботі ка-
нускал~~ю~~ гобрелезку налуку.
так і коземь, карадуром
мі філорфу Каминит „Таб“
шо малото таке оу саме урпанит.
Шо циме го мексикою пожу Хо-
дурт в адних сопормах, то уор
в дгаме, але отагит в мадину

убогу і катру не бачив, а подістав
ми, поспонуато доктору нго по
схорографам. Памятис, що ~~в~~ раз
в смисл своій дурне ірми сарри
на чорнімке "Козачко" (Дума
Видрукована в Галичині) Нго Талу
моду: градував Кудис, амітис
з Козачко, нго вона надирален
з "Безиренко" вразних в адні
сарри, амітис і бачив не без
штанкис а безштанкис.

Е, ми у нас переня, нго папачи-
знакит нас, нго моді нго вель-
ко дібни і в доросі нго роби ко-
рми мисл в дурні. Івонка,
вн адні ів, приймивши з не-
кожосркі, на івонка на папачку,

але ти це не має бути в Левинстві,
бо там ходять в цілком зручній
молодих і бабусь, які ніколи не
код пам'яті не відбувають...
Отже सबу собі і щиро уряд
справади про Колумні адже
та про перебування і в сурах
книг подуми; градується ак-
тивність життя чи музики,
пора електричної сраховки, скільки
ка давання, мандрівки науковці
і т. д., однак нічого ти не
задоволення і через те відразу
це не уяви молодий спокій.
Спитаєш мене чи не запо-
ганим таким адже? Відпо-

- 5 -

Вісім уся ми; Главнаки, Вісім
кавіток в своїй проєкції
має усеє гарного, добре віду-
совраги округлистіт міла.
Прислав Ви Ваша фотомграфія,
але я їй каробив, бо перездил
тут владково в ітхей мкарес-
ких і фотомграфії з. солов не
мав, ~~не отримавши~~ отримав
перез переїзду своїй я в се
сподіваєн, що в усну закрятку
можна усеє цроче баритан.
На годі я поамбуєн, бо в
розосі здібал думи добрай: усеє
мемієн Кат, Коєн, Готтєн

с. 7

та мими, тарв димежен
мими магуи, аџави крив
дегоруд крест, кривини и
дуче тараво кривини; кривини
леи и газав, кривини все тарв,
в кривини и кривини и кривини. Не
м. кривини кривини кривини
кривини — кривини кривини кривини,
де кривини кривини кривини ма ва
кривини. Мисе кривини кривини
кривини кривини кривини, кривини
ма кривини кривини кривини
во кривини кривини кривини,
де кривини кривини кривини кривини
кривини кривини кривини кривини

заслуженны буд востанови ку-
сокими рогами. Мило а
сироту мене, а не до свѣта
без могого і без дѣла, некако,
како же могогого в Кармине,
Кудм мене, не маю не без
срѣзане тѣх, кому а дѣла казана
до у Кудво, переведено. До
Кудво все у тѣх оруддѣрен
тѣх до і з Камьяне.
Чи все дѣла у Вас какому
окога немогат мене з нагу
сѣв про то, що там у Вас
дѣла, а мене дѣла все
немогат, а з накомне дѣла

не буратами. Убо у Кав. б
 Муски. в се иде ержава
 з будамен „Масферва“ Кавас
^{уво} з неерегнмердов. Мога ремогуа
 ержал хура „Дуука“ и подол зхура
 мо бона дууку ерва. Я хвожу и
 до мого не маю под вукама по-
 ридних мадегунис, неост ре неге
 водита. Дав пока мо адри дну
 двостранит аки вношени делта
 кома ерјама „отокрудок“. Пори-
 уре мене Яков додрго зводжоне
 Делности зводжона та неаени?
 Вам инедофренивита и јавине
 воншени го прелир
 КМировичев
 адреса: м. Каменика на Кору
 мени.

Костя Широцький

Високоповажений о Євфимій!

Мав за несею щирою побігливатою
Зас новина фронтом и засясти накраїні
Забавляв Вам і Країні Радичі, а в тім про-
сити Вам сподіваюсь мене хор картикою про-
здаєть мене фронтову про діври з священником
Кому в с. Луці Меленківській. Як що він під-
де Труку, то буде проща в відповідній місті про-
сформи. До того котре подає: не мав виставити, бо
як відомо, що про Задрієта фудрала жовт
в Єст манді, а факор наші «революція і факор і
Головний Висетель» Григорій Сковорода.

Т. Скаворода российский синагогостранник
 (XVIII) говорит о себе: „мелкого роста
 безпрятно во висоту, во губу во ширину...
 нос ка губы широки, кресте оринане, проводити
 носы, держити ~~лбы~~... двостроне ~~свои~~,
держити ~~рука~~“. (Сочин. Т.С. Скаворода, СПб.
 1961, стр. 290)

Грб Дотландии герба Аренбургскаго замка
 (XVIII) ^{изображение} предвывает сабы ~~дрова~~ уральскаго
 на ~~ини~~ се подпозой ~~касы~~ во ~~высидител~~-
 кой позе. Такой герб ~~взамен~~ ~~тама~~ в
 дворах ~~франции~~ 1670г. Ост же сии позе ~~упо-~~
 мредителю Аренбургскому ландсгеру
 герб се ~~изобразити~~ ~~дрова~~ ~~попаду~~
 ест на монетах герца ~~Матвея~~ (Лу-
 воиска).

З товаканни К. Шаронин

адрес:
 С.-П., Василь. остров, Замки, д. 42, кв. 7.
 яб: Оп. Университетя.

^{изображение}
 Дил Штаруака код ~~сво~~ ~~прежний~~ ~~анатоин~~
 в ~~средневеков~~ ~~Вост.~~ ~~Мона. Лом~~ в ~~деканат~~ ~~Мит.~~
 15 ~~восточна~~ „~~дрова~~“ ~~Епископ~~ ~~Св. Орежа~~ (1717г.
 д. п. в 1613) ~~ист.~~ ~~Вестни~~. Storia dell' ~~italiana~~
 т. II f. 318.

Листи Костянтина Широцького до Антона Середи (7 листів)
[56]

Лист № 1 від 20 червня 1918 року

Дорогий Антоне Фомичу!

Прокидаюся я часами від своєї сплячки та й таки згадую Вас, таки сумно мені за Вами. Кажу про сплячку, бо, дійсне, увесь вільний час, с[е]бто час, вільний від їжі, я сплю – остільки я слабим почуваюся; а все ж таки починаю вже вчувати й деяку бадьорість, хоча до правдивого одужання ще, видко, далеко, бо з шлунком таки зле.

Цей місяць і липень я гадаю пробути на селі у матері, а далі виїду де тепліше; куди саме – не знаю, то буде залежати від лікарів, куди вони мене пошлють. Роботи я не роблю ніякої і не взяв з собою жадних матеріалів – вже нудюся. Видко, прийдеться від нічого робити писати статті у «Нову Раду» та в «Молоду Україну». Маю, між иншим, охоту торкнутися й Вашого міністерського фаху (нехай Вас Господь визволить з тої Египти!). Тем, взагалі, багато, а матеріалів жадних під руками немає. З Міністерством порву, і рішуче; п. Біляшевський у мою відсутність почав розганяти моїх співробітників; це мене гризе й не дає права піти з Міністерства негайно, не ставши в оборону звільнених ні защо, ні про що: чудні діла у нас діються «демократами» й з демократами! Дійсне, що то якесь брудне болото, а не Міністерство... Ну як же справа з типами Рігельмана? «Друкар» має тепер гроші – використовуйте.

Беріт[ь] відпустку, спочивайте і налагоджуйте справу – дуже потрібна; видавали наші т[оварист]ва до сеї пори багато дечого – тільки все для народу, а для культури, для інтелігенції ні-ні. Пора вже й про тих, що нестинуть культуру до народу, подумати... Сумно мені тут самому про всі такі болячки думати. Не забувайте там за мене, пишіть хоч інколи, а я буду Вам далі кореспондувати про селянські настрої. Бувайте здорові та щасливі, беріть відпустку.

Вклоніться Юхимові Спиридоновичову та петербуржанам.

Ваш щирожичливий К. Широцький

20.VI (sic) – [19]18

м. Ладижин на Под[ілля]

п. ящ. № 3 (с. Білоусівка)

Лист № 2 від 26 жовтня 1918 року

Дорогий Антоне Фомичу!

Отсе я вернувся з відкриття Кам'янецького університету додому і перебираю в своїй пам'яті вражіння від свята. Свято вийшло справді незвичайно okazaлим і до того дуже теплим, бо пройшло без жадних офіційностей. Зазнайомився я там з багатьома людьми й між инш[ими] – з тамошніми професорами. Є дуже хороші – переважно галичане. Людей на святі була сила, привітань й т. и[н], ще більше, аж втимило всіх, але красоти кам'янецькі втому проганяли, й так замешкав я у Кам'янці цілих три дні. Нині я вдома ще стою під тими вражіннями. Кам'янецький університет є фактом, а не фікцією, і він має своїх численних прихильників, мусить мати будучину, і йому треба допомагати. По Різдві, як здоровля мені дозволить, я теж туди поїду на роботу, а поки що заочно взявся організувати там Кабінет мистецтв. Нагадую Вам і Вашим знайомим (через Вас), що до Кабінету потрібуються і завдячне приймаються різні офіри у вигляді книжок по мистецтву, фотографій (з пам'яток українського та світового мистецтва), гравюр, картин та інших артистичних предметів. Надіслати можна просто в Кам'янець-Под[ільський] університет, для Кабінету мистецтв... Ще маю до Вас, дорогий мій, і другу просьбу – мене в Міністерстві записано на чоботи й черевики, але я забувся внести гроші. Чи не зробили б Ви мені цеї послуги? Я днів через 10–15 буду у Києві, то Вам поверну. Вибачте, що турбую Вас такою «прозою». Пишіть у Ладжин, скр[инька] № 3.

Ваш широчичливий К. Широцький

26.Х. [19]18

с. Білоусівка

Лист № 3 [без дати, липень-серпень 1918 р.]

Дорогий Антоне Фомичу!

Вашого листа я дістав, повернувшись з дороги до Одеси, не з самої Одеси, а лиш з дороги; бо настав залізничний страйк, і я був би туди не доїхав. Тепер чекаю кінця страйку, але щось не можна дочекатися, – через те я затримався і з відповіддю на Вашого коштовного листа. З часописів я не знав про страйк і його причини. Маю тут «Раду», «Відродження» та «К[иевскую] мысль», і нігде нічого там не було. Дякуючи страйкови, часописи не доходять, і дуже нудно без вістей пробувати. Місцем мого пробування, як і раніш, є пасіка – скоро й сам бджільництву навчуся, а з виду й дійсне пасічник – в білому і заріс. Почуваю себе бадьоріще тепер. Це тому, що стоїть добра погода. Кругом мене в садку багато вишень, малин, порічок, яблук, грушок – усе те мене спокушає, але я кріплюся, хоч і нелегко

то мені. Бджоли часами кусаються, і то мені добре на ревматизм. Дуже прикро мені, що не можна купатися, а вода ж прямо-таки під носом – садиба припирає до самого ставу. Нема що казати – жорстокий нарід лікарі!

Жнива у нас розпочалися давно. Хліб дуже добрий, тільки не ярина. Панські ниви селяне збирають за сніп під доглядом австріяків, які тут геть усе забрали в свої руки, хазяйнуючи, наче вдома, і нахваляючись скорою окупацією. Взагалі ж лихо не від них, а від нашої кволості. От повітовий староста скасував волосне й сільське самоврядування, і ніхто навіть не протестує, а між тим закон про це Гетьманським урядом не скасований. Ще два місяці тому назад повіт кишів [e]c[e]рами, що збиралися світ перевернути, а тепер де їх і шукати? – вищезли! Селяне скаламучені, не знають, що їм робити. Ви знаєте, загубленість остільки велика, що коли в нашому селі було приказано вернути мільоновий збиток за погромлену економію, то колишні «революціонери й бутовики» (c[e]б[то] большевики) послали до пана делегацію пропонувати йому панщини на 15 років, але пан не згодився. Соромно мені було слухати це, коли я приїхав додому. Де ж тут обстоювати самоврядування! Повторюю, що у нас у селі є душ 10 свідомих українських «інтелігентів» ([e]c[e]p[iv]), котрі підбивали на погром, а тепер не спинили від панщини, лиш сам пан – з глумом, розуміється, від неї відмовився. Нема освіти, виховання, культури – а ми, сидячи в столиці, уявляємо собі все в такому благонадійному стані...

Лежить сей лист вже тиждень, і не посилаю його, бо залізнич[н]ий рух спинився. Жиємо самими фантастичними чутками, бо правдивих не знаємо. Кажуть, ніби італійці б'ють австріяків і що вже підійшли до Черновець, що англійки та французи з американцями під Черніговом й т. и[н]. Бог зна що. Видко, якісь вороги наші пускають сі чутки, бо все це прикрашене до того українофобщиною, якої на провінції ой як багато з боку ляшків, поліції, учительства, духовенства...

Страшенно мене роздратували звістки про московську політику укр[аїнського] (!) собору. Пишу з цього поводу полемічну антиправославну статтю, котру не знаю тільки, чи «Рада» вмістить.

Користаюся Вашим дозволом Вас експльоатувати відносно одержання моєї пенсії. Засилаю довіреність. Таку ж саму я послав раніше Зайцеву.

Вибачте за турбування. Пишіть, коли їдете й де Вас побачити в Одесі. А може, до мене завітаєте? Ст. Демківка – друга від Вапнярки по дорозі в Одесу. Коні вишлю – лиш дайте знати.

Був[айте] здорові – Ваш К. Широцький

Лист № 4 [кінець серпня 1918 р.]

Дорогий Антоне Фомичу!

«Не унивайте!»! Це з приводу реформ та змін, що передбачаються в міністерстві. Може, це й ліпше для Вас, адже міністерство лише виснажить Ваші сили, а путя все одно нема. Я не хочу цим сказати, що Ви не стоїте на добрій дорозі, а то, що обставини все одно не давали Вам можливість тою дорогою йти, а у Вас же є свій фах помимо чиновництва, вільний, не залежний ні від Василенків, ні Павлуцьких, ні Дорошенків. Хіба лиш що дорожнеча життя змушує оглядатися на всі боки, в тім разі й на чиновництво. Щодо мене, то я, здається, з Київом поквітаю і переберуся в Кам'янець; по крайній мірі, я мав необережність подати свою заяву на катедру штук при Кам'янецькому університеті, де можу справу виграти. Правда, що я шукаю тої посади умовно, бо з Київом зовсім розривати не хочеться, особливо після 12-літнього пробування не в такій столиці, а в кращій, де всього було до послуг у науковій праці. Ви знаєте, що нам, «петербуржцям», дуже важко пристосуватися до Києва, – це скаже кожен. І з київськими людьми також жити і працювати, а все ж це столиця, та й де будь-яка, а наша, своя. На селі це почуваш навіть дужче ніж в Києві; надто ж начитавшись газет. Все-таки Ви нехороший, що не хочете завітати до мене (ст. Демковка по Уманській зал. з пересадкою у Вапнярці). Чи довго я тут буду, ще не знаю, бо місцевий лікар посилає в Кам'янку на виноград – це порівнюючи недалеко від мене, верстов із 60, біля ст. Кодими, так що зможу виїхати десь після Спаса з дому. Це замість Одеси, в якій лякає мене відсутність помешкань і продовольча справа. Почуваю себе нині не зовсім зле, але поправляюся дуже поволі, нема доброї погоди, а все дощі, які гноять хліб, городину і настрій. Потрохи сідаю за роботу. Тепер сів за редакцію своєї «Історії мистецтва». Коли то вона вийде?

Пишіть, що робите і де їдете. Бувайте здорові.

Ваш щирожичливий К. Широцький

Дуже Вам вдячний за підрамки до картин («натягачі» по стародавній термінології). Як Вам повернути борг? Прикладаю «безплатную премію» 2–3-х витинанок, що були на стіні.

Лист № 5 від 12 січня 1919 р.

Дорогий Антоне Фомичу!

Вашу телеграму і лист я дістав учора (11 січня) разом. Якби республіканська почта так служила добре, як не служить, то, напевно, того, що сталося, не було б. Боже мій, яка шкода, що Ви не попали до мене. Ви, певно, забули, що до мене з Вапнярки треба було проїхати одну станцію (Демків-

ка), звідки зовсім близько до нашої Білоусівки. Були б відпочили у нас, і я б Вас не випустив скоро. У нас хата порожня – на великий дім лиш батько з мамою та я і малий брат. Ну і чом Вам було не послати срочної телеграми. А то зробили неприємність мені й собі. Проте спасибі Вам, що Ви такі добрі, що зважилися навіть на дорогу до Вапнярки. Спасибі і ще раз спасибі. Цих пару слів пишу нашвидку – йде оден дядько до міста – то не хочу його довше затримувать. Бувайте здорові. Вибачте, що так сталося. Якби телеграму було принесено завчасу, коні були б Вас чекали, а так лиш одна прикрість вийшла. На цьому тижні збираюся до Київa. До побачення.

Ваш щирожичливий К. Широцький

Лист № 6 [друга половина січня 1919 р.]

Дорогий милий Антоне Фомичу!

Я наставився так чи инакше напасти на Ваш слід й от поки що передаю цю цидулку через Міністерство освіти. Хвалити Бога, справи наші, здається, знову повернулися на краще, значить, знов закипить і культурна робота. Так мені бажається і так здається, бо в цім ведмежім кутку, де я опинився, нічого певного і путнього не видається – тим паче, це важко зробити мені самому, майже весь час прив'язаному до постелі. Спіткало мене таке велике лихо, що відійняло у мене всі сили, й хоча потрохи я ще борюся, та нічого з того не виходить. Не маю під руками ні матеріалів, ні книжок, ні живих людей. Були б крила – зірвав би ся десь, полетів, хоч би дивився на працю інших.

Напишіть мені, дорогий, про всіх наших працьовників. Як їх милував Бог, чи дуже знеслились в праці і в борні та які у нас відкриваються виднокруги надалі. Під час «советскаго завоювання» я намагався деякі відомости про своїх товаришів і приятелів здобути у Києві, але там нікого не було. Не міг добитися навіть толком, що робиться у музеї й других близьких нам інституціях. Між иншим, що з Т-вом «Друкаря»? Я продав їм «Історію укра[їнського] мистецтва» і дуже велику потребу маю якось цю справу розв'язати, бо сижу без грошей і прямо-таки бідую ще від Нового року. До Кам'янця я не їздив – не було проїзду, а тепер думаю зібрати останні свої сили й при першій можливості поїхати туди і в Київ, де залишилося все моє добро. Між инш[им], свою так звану збірку старовини я подарував Кам'янецькому університетові, а тепер треба ще її перевезти. Все-таки там дещо є такого, на чому можна поучитися молоді. Отож я чекаю спідручного моменту для виїзду. А може б вже на цей раз і Ви до мене завітали та й мене звідци «вивезли».

У нас дуже гарно з фізичного боку – прямо рай. Спочилибсьте. Єй Богу, приїздіть. Найближча станція – Демківка (за Вапняркою по Уман-

ській колії), від неї до села 12 верстов. Якби списатися, то можна було б і з Вапнярки їхати балагулою в м. Тульчин, а там би були наші конята. Ще можна достатися через Гайсин – Вам би напевно дали там земські коні. Село наше зоветься Білоусівка (Ладижинська або Велика, у відміну од другої Білоусівки, що під Вапняркою).

Одначе я таки добре утомився, пишучи цього листа, продовжувати далі рішучо не можу. Не сердіться на хвору людину. Бувайте здорові, веселі, щасливі, повні сил. Не забувайте за мене, приїзжайте або пишіть (Ладижин, скринька № 3).

Цілую Вас щиро – К. Широцький.

Кланяйтеся усім, хто мене ще не забув.

Лист № 7 від 24 січня 1919 р.

24 січня 1919 р.

Дорогий Антоне Фомичу!

Подаю Вам негайно відомости про то, що саме я міг би запропонувати Вам для міністерських видань. По-перше «словничок» (хоча він, власне обіцяний видавництву «Час»), а коли його лишити під сумнівом, то «Начерки з іст[орії] декоративного мистецтва», а також на вибір котрусь з цих брошур – Друкарство, ткацтво й шитво, гончарство, скло, металеві виробы, різьбарство, (сніцарство), сучасне народне мистецтво – кожна розміром в аркуш. Кожну з цих брошур (не всі, а котрусь одну або дві) я міг би зладити досить скоро, бо потребую гроший так, як ніколи. Там десь «Друкар» заробляє собі на моїх матеріялах (ще й брешуть, що я їх редакував – а просто взяли малюнки з історії й продають) та на писаннях, а я тут, якби не у батьків жив, то, певно б, вже з голоду пропав. Ще мав пару сотень на дорогу до Києва, та напередодні виїзду мого на минулому тижні несподівано так був захорував, що пролічив і останні шаги. Діялося зо мною дуже зле – я мало не вмер, а тепер такий безсилий після півторатижневого лежання, що робити прямо-таки нічого не можу. Проте сили потроху прибувають, і я сяду знов за працю. Жиєш – то працюй, дарма що про тебе забули всі, й нікому ти не потрібний. А я ж, їй – Богу, не для себе жию, особистого жит[т]я я не мав зовсім і не знаю. Часом оглядаюся навкруги й нічого втішного для себе не бачу. Заїдає хвороба та гірке окруження.

На селі дуже тепер моторошно, гуляють дезертири та всякі пройдисвіти, сливе гуляє вся чернь чи, як її зовуть тепер помилково, «народ». Цій наволочі треба panem et circenses (хліба та видовищ – авт.), а їй дали ще свободу та зброю в руки, й ось вона стріляє людей, неначе куропаток, та не може нічим вдоволити своїх апетитів. Наші правителі хотять запхати їй очі землю – не дуже! Ви поділіться з нею владою та поскочіть під її

п'яну музику! З якогось часу наші селяне мене дуже дивують: я, як і раніше, вмю знайти в тім осередку здорове зерно і добрий ґрунт для доброго сіяння, то все добро наслідуване від старих часів, спадок старої культури, котрій немилосердно нищиться якимось новим тліном. Було з нашого села, наприклад, душ 30 в німецькому полоні, вернулися всі цілі один за другим і всі зараз же переженилися. Та ще й як: сьогодні прийшов, а завтра вже посватався. Що це? Чи вже ці люди навіть не любляться? В полоні вони багато дечого бачили, але то не лишило в них сліду. Чи справді це нечутливість до культури? Викрили у нас в селі ватагу конокрадів і взагалі злодіїв, що крали корови, свині, кури, вичищали комори; їх ловили поодинці цілий тиждень, і при тім коли оден за другим признавався в своїх ділах і виказував під києм товаришів, то прийшлося врешті бити й тих, що самі зачали бити злодіїв: усі злодії. Характерно, що допитували й карали лиш за крадення у «мужиків», а вкрадене у бідної фершалки-вдовиці або на фільварку прощалося...

Вивів я в люде одного хлопця – нині він офіциром в Гайсинській залозі, признався недавно, що має багато грошей. Де і як взяв? – затамував чужі. Серед солдат має величезну популярність і тому не купує дров, бо для нього вночі ломлять паркани... Оце наше суспільство... Ще: в сусідньому селі хтось сказав селянам, що українська школа на те, щоби їх тримати в мужицькому тілі. Школу зачинили, а учителя вигнали, в других селах самі вчителі такі, що раді цьому і школи не відчиняють, а у волости нашій Аадижинській сидять такі пани, що якби не поч[т]мейстер, то у минулий вівторок був би жидівський погром; волость так витлумачила закон про українську валюту, що у всім винними вийшли жиди.

Багато, багато фактів маю з нашого життя – тяжких, незносимих, Куди від них втікти, де сховатися?.. Коли б весна скоріше, щоб бралися вже до сільських робіт. Тоді менше буде балачок і пиятики. На зиму нашому селянству доконче треба дати роботу, знання ремесств, кустарних промислів. Скільки пропадає даремно часу й енергії?

Велика Вам дяка, що Ви зокрема увагу свою звертаєте на Поділля й Волинь. Тут найбільша темнота й тут ще найбільше непопсованого смаку в селянстві. В справі заведення майстерень різного типу я сам почав готувати доклада до земства. Нема одначе у нас інструкторів; потрібна школа яка-неб[удь], котрої теж нема. На селі я зробив одну справу: купив вовни, згремплював, дав тонко спрясти й тепер її поручив ткачеві – буде чудове убрання; робиться звичайним способом, лиш даються деякі уваги щодо чистішого вироблення. Таким чином, можна було б одягнути всю Україну, не заглядаючи в зуби Москві чи кому там. Та не тільки одягнути... Працюйте, дорогий, це діло варте того... З великою насолодою я б зараз

побалакав з Вами на цю тему, б голові тисячі плянів і проектів. Так де до них взяти хисту і сили?

Нагадайте при случаї «Друкарям», що я ще живий. Вони вперто не хочуть відповідати на мої листи, й я до них я більше писати не буду. Спитайте їх, чи потрібні їм твори Свидницького, й, якщо потрібні, хай вдадуться в м. Голованівське на Под[іллі] до о. Олександра Бачинського.

Бувайте здорові. Пишіть. Коли приїду, не знаю, бо дуже себе маю погано й цього листа буквально писав цілий день. Виготувив одного доклада для наук[ового] то[варист]ва, але писав його мені брат під диктовку.

Щиро Вас цілую.

Ваш К. Широцький

Дуже, дуже шкодую, що ми з Вами не побачилися.

За викуплену шкіру, не бійтеся, я заплачу. У Мошка Ройзмана вдома я маю поки що необмежений кредит.

Хочу таки пустити «Київ» по-українськи. Сам не маю змогу сісти за переклад. Дав би Гуцалові або кому, тільки хочу вперед знати, що то буде коштувати. Знов турбую Вас. Аж совісно. Чим я Вам віддячу?..

Коли б фотографію при собі мав то зняв би одну сільську хату Вам – мальовану. Що за розкіш: малювала баба Явдоха Задриха. Ще б зняв йорданську арку з криги. Чудова! Бачте, є й радости жит[т]ю.

24.I.1919

с. Білоусівка

Іваневич Л.А., Трембіцький А.М.

м.Хмельницький

СКЛАДНИКИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

Після здобуття Україною статусу незалежної, суверенної та соборної держави все більше зростає інтерес нащадків до творчості науковців, які висвітлювали у своїх працях історичне минуле і культурні надбання нашого народу. Саме цій справі присвятив своє життя український учений Кость Віталійович Широцький, який займався дослідженням регіональної історії, історії культури України та Шевченкіани.

Ім'я Костя Широцького тісно пов'язане з діяльністю вітчизняних діячів, які визначили феномен національного руху, відродження культури,

науки, освіти й свідомості на початку ХХ ст. Його непересічна постать завжди привертала й привертає увагу багатьох дослідників, але водночас біографія та творчі здобутки вченого недостатньо досліджені й малодоступні широкому загалу. Визнання перед суспільством заслуг Костя Широцького як національно свідомого державотворця, громадського просвітника, педагога і науковця відбулося ще за його життя. Однак після несподіваної смерті професора пам'ять про нього серед нащадків пройшла важкий шлях самоствердження. Повернення історичній науці імені Костя Віталійовича можливе лише за рахунок ґрунтовного вивчення та глибокого аналізу всієї різноаспектної за напрямками дослідження й вагомої за кількістю видрукованих праць спадщини вченого, детального осмислення й сприйняття його науково-дослідницької, педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності. Такий підхід до справи дасть можливість відійти від ідеологізованих міфів і неупереджено оцінити вклад Костя Широцького в становлення історії та культури українського народу. Необхідність історіографічного виокремлення всієї сукупності наявних джерел, критичного перегляду й всебічного аналізу видрукованих і неопублікованих відомостей викликана не досить досконалим вивченням усього масиву існуючого матеріалу та наявністю неточностей у дослідженнях сучасників.

Розглядаючи історіографію проблеми в період початок – 30-ті рр. ХХ ст., варто зауважити, що вона складається переважно з рецензій відомих учених на праці Костя Широцького й некрологів, опублікованих його сучасниками та однодумцями. Проте вони як учасники регіональних досліджень у галузі історії, культури, краєзнавства й української історичної науки в цілому, констатуючи події, рецензуючи й даючи критичну оцінку громадській діяльності та творчим надбанням Костя Віталійовича, не завжди були здатні по-науковому дослідити відповідні явища, об'єктивно проаналізувати їх і надати їм аналітичних оцінок.

За свідченнями українських учених Олександра Лотоцького та Володимира Січинського, досить демократично поставився до наукового доробку Костя Широцького відомий український антрополог, етнограф і археолог Федір Вовк. Характеризуючи праці свого учня, професор Ф. Вовк «з найбільшою чогось уїдливістю нападався» на нього «за його таки справді часом з неохайною поспішністю виготовлені праці». Проте часто відзначав наявність у них іноді занадто сміливих гіпотез та висновків. І разом із тим, за словами названих дослідників, він високо оцінював наполегливу й віддану науково-дослідницьку роботу Костя Широцького [29, с. 51].

Літературознавець Павло Зайцев, оцінюючи наукові здобутки вченого, підкреслював, що Кость Широцький, вивчаючи й досліджуючи історичні пам'ятки культури методом археологічно-документального трактуван-

ня, часто перевантажував свої праці поданням великої кількості сирого матеріалу та порівняльних даних. Викликав гостру критику рецензента путівник Костя Віталійовича «Кієвъ» за деякі помилки й занадто сміливі твердження. Проте, попри всі похибки П. Зайцев назвав путівник монографією, яка завдяки умілому висвітленню цікавого та нового матеріалу залишила позаду всі подібні колишні видання. П. Зайцев наголосив, що глибоко помилявся б кожний, хто намагався б характеризувати науковий доробок К. Широцького як праці компілятора, адже він сам був безмежним джерелом невідомих нікому історичних фактів, тому ще не один дослідник буде використовувати його творчу спадщину [13].

З приводу несподіваної смерті професора К. Широцького в 1919^{р.} у газеті «Трудова громада» була подана звістка, в якій зазначалось, що українська громадськість зазнала величезної втрати в особі вченого, одного із кращих і серйозних знавців українського мистецтва й «людину, яку в теперішній момент нікому й замінити» [39]. Державний діяч Ісаак Мазепа також висловив своє співчуття стосовно смерті його університетського друга, високоосвіченої та культурної, з чистим немов кришталь характером людини й патріотичного громадсько-політичного та культурно-просвітницького діяча [12; 27].

Грунтовним історіографічним джерелом вивчення життєдіяльності й творчих надбань дослідника є численні некрологи, написані з приводу смерті молодого науковця. Так, П. Зайцев відзначав, що К. Широцький досліджував історію усіх галузей українського декоративного мистецтва різних століть. Особливе місце, на його думку, вчений приділяв іконографії, найкращим знавцем якої вважався, і намагався не лише теоретично, але й практично відновити занедбаний староукраїнський стиль церковного малярства, організувавши розпис в українському національному дусі церкви в с. Білоусівка. П. Зайцев підкреслив, що за досить короткий час наукової діяльності з-під пера Костя Широцького вийшло багато змістовних праць, окремих розвідок, рецензій і кореспонденцій та чимало досліджень залишилося в рукописах, серед яких двотомна «Історія українського мистецтва» [14]. Він назвав професора людиною, для якої служіння національній культурі було священним обов'язком. Тому К. Широцького в науковому осередку вважали першим істориком, котрий всі свої сили поклав на вітгар дослідження історії культури та, зокрема, історії українського мистецтва [13, с. 1784].

Професор Леонід Білецький у своєму некролозі подав коротку біографію дослідника та список із 19-ти його надрукованих праць, а також на основі власної епістолярної спадщини – інформацію про останні години життя Широцького, відомого українського вченого і активного громадсько-просвітнього діяча, члена партії соціалістів-федералістів [2].

Найширшу оцінку творчого доробку К. Широцького здійснив Євфимій Сіцінський у рукописі «Праці К. Широцького по історії українського мистецтва» [37], де проаналізував його відомі праці й подав список із 59-ти видрукованих і рукописних, зібраних ним досліджень ученого. Він зазначав, що не згадав ще багато невеликих статей і заміток, розкиданих по різних часописах, а найбільш значні праці Костя Широцького взагалі ще не були надруковані на той час, зокрема, й 2-х томні «Історія українського мистецтва» та «Начерки з історії української культури». Характеризуючи наукову спадщину К. Широцького, він назвав її великим скарбом нових і маловідомих історичних матеріалів та даних з історії українського декоративного, сакрального й церковного мистецтва, архітектури, етнографії, фольклору, малярства й історії культури України в цілому та її відродження. Є. Сіцінський вказав на помітну в деяких його працях певну поспішність, через що створювалося враження, що Кость Широцький «кудись квапився й можна додати – він ніби передбачав, що, як кажуть – *ars longa, vita brevis*. І скажемо – добре робив, що поспішав; він працював невтомно, покvapливо, навіть, коли вже він був в тяжкій довгій недужі, не покидав свої праці... І він для свого віку зробив багато, не змарнував свого, Богом даного, таланту най буде йому вічна пам'ять!» [37, арк. 97]. Вказані в списку праці Костя Віталійовича «Прояви архітектурного вандалізму» та «Дзвін Сави Чалого», раніше ще ніхто із бібліографів не включав у свої покажчики.

В 1919 р. літературознавець і критик Олександр Дорошкевич у статті-присвяті «Професор К. В. Широцький» коротко проаналізував його 8 праць і 1 рукопис. Він охарактеризував автора, як блискучого інтелектуального вченого з колосальною ерудицією, великим талантом та своєрідним науковим світоглядом, відверте й щире бажання якого допомогти ближньому цілком обеззброювало навіть людей сухої вдачі. Крізь усі дослідження К. Широцького історії декоративного мистецтва України XVII–XVIII ст., національного побуту з художнього погляду, червоною ниткою проходила ідея самобутності української культури та її найближчі взаємозв'язки із західними культурами, а також ідея самостійних основ українського мистецтва, що ставили його в один ряд із високорозвиненим мистецтвом народів Західної Європи [10].

Сучасник К. Широцького – український графік та майстер прикладного мистецтва Антін Середа, що до останньої хвилини життя професора знаходився біля нього, через два роки після його смерті у некролозі «Кость Віталійович Широцький» (1921) подав цікаві й невідомі ще сторінки його життя та короткі відомості про 12 найголовніших праць ученого і 5 рукописів, що залишились у батьків покійного, деякі з них стали відомими вперше. Аналізуючи громадсько-політичну, культурно-просвіт-

ницьку та наукову діяльність К. Широцького, дослідник зазначив, що на особисте життя у Костя Віталійовича не вистачило часу. Навіть на смертному одрі він переживав лише, щоб встигнути дописати останні рядки «Історії українського мистецтва». А. Середа вважав, що вчений, як ніхто сприяв вивченню й розвитку культури України загалом, змусивши й інших дослідників заговорити про наявність своєрідного та оригінального національного стилю в українському декоративному і сакральному мистецтві, зокрема [34].

Український історик, мистецтвознавець і бібліограф М. Голубець у розвідці «Кость Широцький. Причинок до історіографії українського мистецтва» виділив три сфери наукових зацікавлень подільського професора, зокрема, народну орнаментуку, мистецьку «обстанову» українського побуту та малярську творчість Т.°Шевченка. Крім того, він назвав Костя Широцького відомим на той час істориком мистецтва, дослідником надмогильних хрестів Поділля, українських писанок різних регіонів, історичних пам'яток Києва, інтер'єрів храмів і каплиць Галичини, Вроцлава й Кракова. Даючи в загальному позитивну оцінку науковій спадщині вченого, М. Голубець відслідкував при цьому деякі неточності та не завжди, на його думку, обґрунтовані висновки К. Широцького [35, с. 144].

Найбільш повний бібліографічний покажчик праць Костя Широцького склав у 1920–1921 рр. український бібліограф Лев Биковський, подавши 79 видрукваних праць професора (та 11 праць його батька), 18 рукописів і 28 рецензій [1].

Заборони радянської влади щодо відродження української національної культури призвели до відчутного затишшя й у справі вивчення та популяризації життєпису і творчої спадщини К. Широцького. Лише поодинокі статті представників вітчизняної наукової еліти та української еліти, котра перебувала в еміграції, нагадували, що професора пам'ятають.

В Україні короткі відомості про життєдіяльність та науковий доробок Костя Широцького подали публіцист і літературний критик Сергій Єфремов (*8 праць та рукопис*) (1924) [11], мистецтвознавець Володимир Січинський у праці «Кость Широцький (Спомини з нагоди шести років смерті)» (1925) [4], літературознавець Володимир Герасименко у праці «З українського громадського руху на Поділлі. (1905–1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи)» (1930) [5], Дмитро Дорошенко [9] та інші сучасники вченого.

Упродовж 40–80-х рр. ХХ ст., як періоду забуття та вилучення з наукового обігу творчих здобутків професора, лише зрідка зустрічаються спогади про нього. Так, у газеті «Вінницькі вісті» (1941) була подана інформація про перевезення з Тульчина до Вінницького краєзнавчого музею архіву К. В. Широцького, що містив біографічні документи, епістолярну спадщину та рукописи його праць [26]. Однак після завершення Другої

світової війни архів подільського професора зник. Частково ці матеріали були віднайдені в архівах, музеях і наукових закладах м. Києва та м. Хмельницького.

Першим проривом у довготривалому, майже десятилітньому замовчуванні стала стаття краєзнавця Мусія Кондратенка (1942), у якій подано аналіз життєдіяльності й окремих праць Костя Широцького та зазначено, що після смерті «його ім'я перестало лунати – так само, як і імена інших українських дослідників і вчених, що зазнали переслідувань та арештів або пішли в еміграцію» [23]. У 1941–1942 рр. М. Кондратенко видрукував дві рукописні праці К. Широцького «Нарис з історії художньої культури Галичини» та «Минуле Подільської землі», які віднайшов у його власному архіві.

За період незалежності України відбувся процес повернення ім'я подільського професора вітчизняній історії, науці та українському суспільству в цілому. Насамперед за цей час було надруковано більше сотні наукових статей та краєзнавчих розвідок, присвячених окремим аспектам життя й творчому здобутку вченого. Крім того, 9 листопада 1993 р. засновано Хмельницьку обласну премію імені Костя Віталійовича Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії за вагомі досягнення у вивченні й популяризації фольклору, етнографії, народних традицій і обрядів, що стала одним із шляхів повернення його постаті із небуття. Положення про премію розробив відомий поділлєзнавець, доктор історичних наук, професор Лев Васильович Баженов. Лауреатами премії імені К. В. Широцького впродовж 1994–2015 рр. стала двадцять одна особа, у тому числі автор монографії про подільського вченого – Л. Іваневич у 2013 році [18, с. 15–22].

У 2011 р. побачила світ монографія подільської дослідниці Лілії Іваневич «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» (2-е вид., 2012; 3-є вид., 2016) [16; 17], як результат захисту кандидатської дисертації на тему «Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч» (26 травня 2006 р.) під науковим керівництвом знаного на Поділлі історика, професора Івана Васильовича Рибак.

Завдяки спільним зусиллям подільських учених вийшли з друку: в 2004 р. – рукописна праця Є. Сіцінського про К. Широцького й праця В. Січинського про К. Широцького (упорядники Л. Іваневич, А. Трембіцький) [20], в 2009 – біобібліографічний покажчик праць Костя Віталійовича і його батька й покажчик праць про К. Широцького (упорядн. О. Завальнюк, Л. Іваневич, А. Трембіцький) [24], в 2016 – праці «Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею» (упорядн. Л. Іваневич) [19], «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріа-

лах, документах)» (упорядн. Л. Іваневич, А. Трембіцький) [21] та «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, газлах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах)» (упорядн. Л. Іваневич, А. Трембіцький) [22].

За роки самостійної України було перевидано ряд праць Костя Широцького, а саме: «Подільські колядки та щедрівки» (1991); «Знамениті українські артисти-співці XVII–XVIII віку» (1993); «Київ. Путівник» (1994, 1995); «Музика й співи в Україні» (1995); «Надгробні хрести на Україні» (1998); «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні» (2010, 2016).

Разом із тим, Л. Іваневич перевидала ще декілька окремих праць К. Широцького, зокрема: «З недавнього минулого» (2011); «Наш прапор» (2013); «Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ» (2013); «Білоусівська церква» (2019).

Крім цього Й. Дзензелівський (1998) та Л. Іваневич (2010) упорядкували рукописні праці К. Широцького «Бурсацький жаргон української мови на Поділлі» та «Словарець бурсацького говору»; а Л. Іваневич упорядкувала у 2016 р. праці «Изъ художественнаго прошлаго Подоліи. (Старинная расписная дверь изъ с. Луки Мелешковской Под. губ.)» та «Народныя повѣрія о буднихъ дняхъ недѣли и празднованіе этихъ дней простымъ народомъ».

Детальний аналіз листування К. Широцького з І. Огієнком, яке зберігається у фондах Державного архіву Хмельницької області подала Л. Іваневич у дисертаційній роботі (2006), а в монографії видрукувала листи Віталія Широцького до Кості Широцького у Полоцьк (19.09.1913) і Петроград (06.11.1916) [18, с. 307–313], лист Дмитра Дорошенка до К. Широцького у Петроград (26.11.1914) [18, с. 318–319], а також листи Костя Широцького до Павла Зайцева [18, с. 314–317], до Івана Стешенка з Полтави в Київ (07.09.1917) [18, с. 320], Данила Щербаківського (25.11.1918) [18, с. 321–323]. Повністю матеріали листування К. Широцького з І. Огієнком опублікували письменник В. Горбатюк і Р. Забашта (2009) [6; 7], історики В. Адамський (2014) [28] та Л. Іваневич (2016) [19]. Листування К. Широцького з А. Середою опублікував професор С. Білоконь [3].

Важливу роль у популяризації творчості Костя Широцького відіграли й численні заходи, проведені за роки незалежності України на території Поділля, зокрема, Вінниччини, Хмельниччини та Кіровоградщини.

Першим з таких заходів став музейний фестиваль етнографічних міні-експозицій з нагоди 125-річчя від дня народження Костя Віталійовича Широцького, проведений 2 червня 2011 р. за організації Вінницького обласного краєзнавчого музею (ВОКМ) на чолі з Висоцькою Катериною Іванівною в с. Вільшанка Крижопільського району Вінницької області.

Свої міні-експозиції представили 12 музеїв Вінницької області, народні майстри та власники родинних колекцій. На фестивалі кандидат історичних наук Лілія Іваневич вперше презентувала на широкий загал громадськості свою монографію «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» (2011) [33; 38].

Другим кроком у цьому напрямку став фестиваль народної творчості «Крокове колесо», присвячений Дню Святої Трійці (Зеленій неділі) та вперше життєдіяльності й науковій спадщині К. В. Широцького, який відбувся 5-го червня 2012 року в с. Білоусівка Тульчинського району Вінницької області. Організації колоритного свята завдячуємо насамперед його ідейному куратору – директору Білоусівської ЗОШ I–III ст. Валентині Михайлівні Рябокiнь, яка зуміла об'єднати зусилля місцевої громади, науковців Вінниччини й Хмельниччини, влади та спонсорів у єдине ціле, а також директору Вінницького обласного центру народної творчості Цвігун Тетяні Омелянівні за допомогу в організації свята та його популяризації у власному журналі центру – «Світлиця». Виставку, приурочену життєвому й творчому здобутку Костя Віталійовича Широцького відкрив екскурсовод центру «Краєзнавець» шкільної республіки «Берегиня» Валерій Андрущенко.

Експозиція виставки, присвяченої життєвому й творчому здобутку К. Широцького на фестивалі «Крокове колесо» в с. Білоусівка Тульчинського р-ну. 05.06.2012 р.

В експозиції виставки була вперше представлена монографія Л. Іваневич «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» (2011), яку автор презентувала під час свого виступу на фестивалі. Працівники Тульчинського краєзнавчого музею ознайомили присутніх з монографією К. Широцького «Очерки по історії декоративного искусства України. I. Художественное убранство дома въ прошломъ и настоящемъ» (1914) та оригінальними етнографічними експонатами з фондів колекцій музею. На фестивалі територіальні громади Тульчинського району організували виставки робіт і майстер-класів народних майстрів із найрізноманітніших напрямків українського декоративно-прикладного мистецтва.

Свято завершилося концертом народної пісні та танцю. У ньому взяли участь аматорські колективи району, зокрема місцевий ансамбль «Надвечір'я», котрий виконував колядки й щедрівки, зібрані К. Широцьким [15].

У Білоусівській церкві. Настоятель отець Андрій, Лілія Іваневич, директор Білоусівської ЗОШ І–ІІІ ст. Валентина Рябокінь, заст. директора ВОЦНТ Олена Назарець (зліва). 05.06.2012 р.

Після заходу організатори й учасники свята відвідали могилу К. Широцького на місцевому кладовищі з покладанням квітів та Білоусівську церкву св. Михайла, в якій колись правив батько Широцького Віталій Ан-

дрійович. Саме в будинку батька в с. Білоусівка зупинилося серце Костя Віталійовича Широцького 13 вересня 1919 р. А християнський обряд за спокій душі професора відправили в Білоусівській церкві, розпис якої в самобутньому українському народному стилі організував молодий науковець ще влітку 1914 р. разом з відомим художником Г. Золотвим та іншими талановитими майстрами свого часу. І саме на території Святомихайлівської церкви був спочатку похований Кость Широцький, але за переказами місцевих жителів перепохований на сільському цвинтарі в 1970 рр. До сьогодні громада села доглядає за могилою свого земляка [15; 36].

Гідно відзначили на Поділлі в 2016 р. й 130-річчя з дня народження Костя Віталійовича Широцького. Зокрема, 9 червня відбувся науковий круглий стіл «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог» у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці.

У роботі круглого столу взяли участь заступник директора з внутрішньої бібліотечної роботи ХОУНБ Олена Баворовська; директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, доктор історичних наук, професор Лев Баженов; голова Хмельницької міської організації НСКУ, кандидат історичних наук, доцент Юрій Блажевич; кандидат історичних наук, доцент Борис Кузіна; голова Хмельницького обласного товариства «Прогрес», кандидат фізико-математичних наук Віталій Міхалевський, доцент кафедри культурології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова обласного відділення Українського геральдичного товариства, заступник голови комісії з питань геральдики при Хмельницькій обласній державній адміністрації Валентин Ільїнський та ін.

Кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ Лілія Іваневич презентувала три наукові видання, що вийшли з нагоди 130-ти річного ювілею, а саме:

- 3-тє доповнене перевидання монографії «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог»;
- науково-археографічне видання «Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею»;
- науково-археографічне видання «Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах)» у співавторстві з кандидатом історичних наук Анатолієм Трембїцьким.

На заході за вагомий внесок у дослідження регіональної історії та відзначення 130-річного ювілею Костя Широцького Лілія Іваневич була нагороджена Почесними грамотами від Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України та Хмельницької міської орга-

нізації НСКУ. Протоіерей Хмельницької єпархії Української православної церкви кандидат богослов'я Олександр Дацюк вручив молодій ученій Поляку від митрополита Хмельницького і Старокостянтинівського Антонія [25; 30].

Учасники круглого столу «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог». 09.06.2016 р. Виступ Анатолія Трембіцького

З нагоди 130-річчя з дня народження Костя Широцького за сприяння наукової й творчої громадськості Хмельниччини та Вінниччини в с. Білоусівка Тульчинського району Вінницької області 21 червня 2016 р. було проведено другий фестиваль народної творчості «Крокове колесо» та круглий стіл у Білоусівській загальноосвітній школі I–III ступенів, присвячені творчості Костя Широцького. Організації важливих заходів завдячуємо управлінню культури й мистецтв Вінницької ОДА, Вінницькому обласному центру народної творчості, Тульчинській РДА, Білоусівській сільській раді та як завжди директору Білоусівської школи.

В обговоренні проблематики круглого столу взяли участь кандидати історичних наук Лілія Іваневич та Анатолій Трембіцький, директор Вінницького обласного центру народної творчості Тетяна Цвігун, директор Білоусівської школи Валентина Рябокін, начальник управління культури й мистецтв Вінницької ОДА Станіслав Городинський, голова Тульчинської РДА Микола Підболячний, голова Тульчинської райради Олексій Авраменко, начальник відділу культури Тульчинської РДА Катерина Третякова, настоятель Свято-Михайлівського храму протоіерей Андрій, директор Тульчинської центральної районної бібліотеки Віра Вігуржинська, на-

уковий співробітник Тульчинського краєзнавчого музею Анна Порожна, психолог Вінницької школи № 11 й одночасно колишня випускниця Білоусівської школи Валентина Гнатюк, педагогічний колектив школи та представники громади.

Відкриття круглого столу, присвяченого творчості Костя Широцького в с. Білоусівка Тульчинського району Вінницької області. 21.06.2016 р.

Виступ директора Тульчинської центральної районної бібліотеки Віри Вігуржинської на круглому столі в Білоусівській ЗОШ I–III ступенів 21.06.2016 р.

Під час засідання круглого столу Л. Іваневич репрезентувала три наукові видання, приурочені 130-ти річчю визначного вченого та передала їх примірники в шкільний музей. А. Трембіцький, співавтор одного з видань у своєму виступі висвітлив значення творчих надбань К. Широцького в історичній і культурній спадщині України.

По завершенню роботи круглого столу Тетяна Цвігун подала ідею присутнім представникам влади та громаді села з метою вшанування пам'яті їхнього знаного односельчанина назвати центральну вулицю села на честь Костя Широцького та присвоїти його ім'я Білоусівській загальноосвітній школі I–III ступенів. Натомість Л. Іваневич запропонувала створити окремий шкільний історико-етнографічний музей Костя Широцького. Озвучені ініціативи підтримали директор школи, голова райдержадміністрації, голова районної ради та представники громади села.

У фестивалі народної творчості «Крокове колесо» ім. Костя Широцького як завжди взяли участь кращі аматорські колективи всіх сільських громад Тульчинського району, котрі радували гостей свята та місцевих селян давньою українською народною піснею.

*Валентина Рябокiнь, Тетяна Цвiгун, Лiлiя Iваневич,
Анатолiй Трембiцький. Другий фестиваль народної творчостi
«Крокове колесо». 21.06.2016 р.*

Наступний захід, який відбувся в 2017 р. пов'язаний з місцем народження К. Широцького. Але перед цим коротко зупинимося на історії дослідження географічного розташування малої батьківщини подолянина. Справа в тому, що згідно автобіографії народився Кость Віталійович Широцький 26 травня (7 червня за ст. ст.) 1886 р. у с. Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії в родині священника зі старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. У 1964 р. вперше в Українській радянській енциклопедії під авторством науковця С. Білокона була подана інформація про те, що с. Вільшанка належало за сучасним адміністративно-територіальним поділом до Крижопільського р-ну Вінницької обл. Цією інформацією надалі користувалися усі дослідники творчості К. Широцького. Справа була в тому, що С. Білокінь не звернув уваги на наявність на території Ольгопільського повіту Подільської губернії аж трьох Вільшанок, котрі за дослідженнями українського історика С. Сіцінського мали назви Вільшанка-Бершадська, Вільшанка-Забужна та Вільшанка-Побережна. Орієнтиром для пошуку справжнього місця народження К. Широцького стала назва місцевої церкви Свято-Покровська, священником якої згідно архівних документів з 1884 р. був батько – Віталій Шероцький. Так у с. Вільшанка Крижопільського р-ну Вінницької обл. з 1851 р. місцевий храм був освячений на честь Пресвятої Трійці, тобто це була Вільшанка-Побережна. Натомість церква названа на честь Святої Покрови в 1860-х рр. знаходилася у с. Вільшанка Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. Тому Кость Віталійович народився у с. Вільшанка-Бершадська саме Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., яке впродовж 1927–2016 рр. носило назву Котовка, а після 2016 р. було перейменоване в с. Покровське. Встановленню історичної істини завдячуємо вінницьким науковцям К. Завальнюку, Т. Стецюк і краєзнавцю С. Філіпчуку [40].

З нагоди появи видатного земляка представники влади, місцеві краєзнавці та громада с. Покровське зорганізували 11 листопада 2017 р. відкриття пам'ятної Меморіальної дошки з портретом К. Широцького. На дошці був засвідчений надпис «У цьому будинку навчався у церковно-парафіяльній школі Костянтин Віталійович Широцький (1886–1919) відомий український вчений, просвітник і педагог».

Ініціатором заходу стали представники первинної організації Національної спілки краєзнавців України у Гайворонському районі на чолі з головою О. Павличуком і за сприяння сільського голови Л. Стародуб. Право відкриття Меморіальної дошки було надано краєзнавцям К. Волошиній і О. Жуку, котрі завдяки співпраці з С. Філіпчуком й поширили інформацію про справжнє місце народження К. Широцького серед громади села [31; 32; 41].

Меморіальна дошка

Однією з важливих подій у плані популяризації життєдіяльності та творчого доробку К. Широцького стало відкриття музею у формі музейної кімнати Костя Широцького в Білоусівській школі Тульчинської ОТГ 13 листопада 2018 р. Ідея, запропонована на фестивалі в 2016 р. на рещті була реалізована.

Завдяки умілій організаторській роботі директора школи Валентини Рябокiнь, дослідницько-пошуковій роботі вчителів й учнів та активній участі громади Білоусівська сільська рада взяла участь у 15-му Обласному конкурсі розвитку територіальних громад з двома проектами – «Тепло і затишок дітям нової української школи» і «Створимо музей Костя Широцького – збережемо культурну спадщину Поділля». Спільними зусиллями організаторів, влади, білоусівських жителів та спонсорів обидва проекти стали переможцями.

Музейна кімната Костя Широцького в Білоусівській школі Тульчинської ОТГ

Учасники відкриття музейної кімнати

Загалом вартість проекту музею визначного подольянина склала 151 тис. грн. З них 35 тис. грн. виділила Вінницька обласна Рада, 15 тис. грн. – ГО «Життя і розвиток громад» на чолі з депутатом обласної Ради Ларисою Білозір, по 10 тис. грн. – Тульчинська районна рада, Білоусівська сільська рада та директор ТОВ «Богданівське» Олег Дяченко, 1 тис. грн. – голова СФ «Агровас» с. Василівки Олександр Олійчук. Основний спонсор проекту ВП «Птахофабрика «Вінницький бройлер» ПрАТ «МХП», директор депутат обласної Ради Ігор Лещенко, профінансував 70 тис. грн.

На святі з нагоди відкриття музею виступили організатори, представники влади та спонсори проекту. Науковець Л. Іваневич, яка допомагала директору школи Валентині Рябокінь у розробці інтер'єру музейної кімнати Костя Широцького презентувала книгу «Традиційне вбрання українців Поділля: регіонально-локальні аспекти». Депутат обласної Ради та одночасно провідний методист Вінницького обласного центру народної творчості Жанна Дмитренко представила свій новий віршований твір, присвячений заходу:

*Чимало нині з'їхалось гостей
Сюди, на білоусівські терени,
У школі відкривається музей,
Освячений ім'ям благословенним.*

*Тут Кость Широцький жив і працював,
Досліджував традиції подільські,
Хворів, голодував, статті писав
Про розписи у храмах, про умільців...*

На завершення усі учасники урочистостей з нагоди відкриття музейної кімнати Костя Широцького відвідали могилу науковця на Білоусівському кладовищі та поклали живі квіти [8].

На благо після відкриття 13 листопада 2018 р. у Білоусівській загальноосвітній школі I–III ступеня музейної кімнати К. Широцького, тепер гості, учасники фестивалю й місцеві жителі могли відвідати новостворене джерело історії життя визначного подолянина, погортати перевидані його праці та сучасні книги про нього.

Лише дивуєшся організаційним здібностям директору школи Валентині Рябокiнь, яка в черговий раз об'єднавши зусилля усіх створила й відкрила чудове й світле свято. На фестивалі виступили організатори, представники влади та спонсори заходу, зокрема, голова Тульчинської райради Надія Григорєва, голова Білоусівської сільради Катерина Шпак, депутат ВР Лариса Білозір, депутат облради Ігор Лещенко та ін. Науковець Лілія Іваневич презентувала книгу «Білоусівська церква», а провідний методист ВОЦНТ Жанна Дмитренко подарувала новий віршований твір про К. Широцького.

Традиційно на фестивалі територіальні громади Тульчинського району представляли міні-виставки народних ремесел, а місцеві народні майстри популяризували власні роботи. Після огляду експозицій виставки гості фестивалю споглядали концерт народної пісні та танцю, в якому взяли участь аматорські колективи району та дитячі ансамблі. Слухаючи виступи народних колективів радувало серце думка про те, що українська народна пісня на Поділлі продовжує своє життя, причому в різній віковій категорії.

Варто зазначити що, зі здобуттям Україною незалежності розпочався процес ліквідації радянських ідеологічних назв та відтворення історичних назв вулиць, провулків, площ, проїздів тощо. Зокрема, відповідно до постанови президії Кам'янець-Подільської міської ради за № 35 від 11 вересня 1990 р. у місті Кам'янець-Подільський було змінено назви вулиць у запроєктованому мікрорайоні Північний у вересні 1992 р.: Проектна-1 отримала назву Литовська, Проектна-2 – Костя Широцького, Проектна-3 – Січових стрільців. Після Революції гідності процес перейменування відновився із прийняттям Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та

заборону пропаганди їх символіки» (2015). Керуючись згаданим законом та ст. 26, п. 1 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Вінницька міська рада затвердила рішення про перейменування 135 вулиць, провулків і проїздів у місті. Так, вулицю Щорса перейменовано на вулицю Костя Широцького, а провулок Щорса – відповідно на провулок Костя Широцького.

18 червня 2019 р. у с. Білоусівка Тульчинського району відбувся третій фестиваль народної творчості «Крокове колесо», присвячений життєдіяльності й науковій спадщині Костя Широцького.

13 вересня 2019 року на базі Тульчинської центральної районної бібліотеки відбулася краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Анатолія Свидницького та 100-річчя від дня смерті Костя Широцького.

Потрібно віддати належне також плідній співпраці в напрямку популяризації спадщини К. Широцького та заходів, проведених у с. Білоусівка в друкованому часописі «Світлиця» Вінницького обласного центру народної творчості на чолі із заслуженим працівником культури України Тетяною Омелянівною Цвігун. Так впродовж 2011–2019 рр. у виданні було опубліковано 2 статті Лілії Іваневич, 2 статті Наталі Сентемон, стаття Жанни Дмитренко та перевидана праця Костя Широцького «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні» [15; 36]. Крім цього, дякуючи взаєморозумінню та підтримці Тетяни Омелянівни спільними зусиллями з ВОЦНТ перевидано монографію Л. Іваневич та працю К. Широцького «Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошломъ и настоящемъ».

Тому для різноаспектної історіографічної оцінки творчих надбань Костя Широцького з погляду потреб сучасної української науки не викликає сумніву необхідність і доцільність опублікування рукописних та маловідомих праць і статей, гасел з енциклопедично-довідкових видань, некрологів, а також деяких архівних матеріалів, епістолярій та світлин. Це надасть можливість вітчизняним історикам, краєзнавцям, усім тим, кому не байдужа історія Подільського краю, вивчати життєві шляхи, багатогранну діяльність і творчу спадщину славного сина України – Костя Широцького.

Джерела та література:

1. Биковський Лев. Бібліографія праць К. В. Широцького. *Збірник секції мистецтва Українського наукового товариства*. Київ, 1921. С. 137–144.
2. Білецький Леонід. Професор Кость Широцький (Некролог). *Україна* (Кам'янець-Подільський). 1919. № 29. 16 вересня. С. 2.
3. Білокінь Сергій. Листи Костянтина Широцького до Антона Середи. *Артанія* (Київ). 2010. С. 14–21.

4. В. С. [Володимир Січинський]. Кость Широцький (Спомини з нагоди шестих роковин смерті). *Стара Україна* (Львів). 1925. № 25. С. 157–159.
5. Герасименко Володимир. З українського громадського руху на Поділлі. (1905–1917). (Пам'яті д-ра К.Г. Солухи). *За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.* Київ, 1930. Т. XXXI. Кн. 5. С. 305–313.
6. Горбатюк В.І. Злети і трагедія життя Костя Широцького. *Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник*. 2011. Вип. 2. С. 105–116.
7. Горбатюк Василь. Злети і трагедія життя Костя Широцького. Горбатюк Василь. *З-під трави забуття. Подільські шляхи українських письменників*. Хмельницький, 2011. С. 41–54.
8. Дмитренко Жанна. Відкриття музею Костя Широцького [вірш]. 13 листопада 2018 р. Рукопис. Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія, 1 арк.
9. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє-минуле. Під Директорією. На чужині (1919–1920). Львів: Червона калина, 1924. Ч.°4. 100 с.
10. Дорошкевич Олександр. Професор Кость Широцький [Некролог]. *Вільна українська школа* (Київ). 1919–1920. Ч. 1–3. С. 62–63.
11. Є. [Сергій Єфремов] Широцький К. В. [Некролог]. *Україна* (Київ). 1924. Ч. 3. С. 190.
12. З університетського життя. *Трудова громада* (Кам'янець-Подільський). 1919. № 69. 26 вересня. С. 4.
13. Зайцев П. К. В. Широцький. *26/V 1886 – †31/VIII ст.ст. 1919. [Некролог]. *Книгар* (Київ). 1919. Ч. 25–26. С. 1784–1785.
14. Зайцев П. Проф. К. В. Широцький [Некролог]. *Слово* (Київ). 1919. № 3. С. 1.
15. Іваневич Л. А. Барви фестивалю народної творчості «Кроковее колесо». *Світлиця* (Вінниця). 2012. № 2 (37). Квітень-червень. С. 51–52.
16. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог: монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. 232 с., 18 с. дод.
17. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог: монографія. 2-е вид. доп. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 246 с.; 18 с. дод.
18. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог: монографія. 3-є вид., допов. Хмельницький: ІРД, 2016. 392 с.; 96 с. дод.
19. Іваневич Л. А. Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею / [автор передм. та упоряд. Л. А. Іваневич]. Хмельницький : ІРД, 2016. 145 с.
20. Кость Широцький (у працях істориків і дослідників-мистецтвознавців України Євфимія Сіцинського та Володимира Січинського) / Передм. Л. А. Іваневич; післям. та упоряд. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2004. 32 с.

21. Іваневич Л.А., Трембіцький А.М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах). Хмельницький: ІРД, 2016. 180 с.; іл.
22. Іваневич Л.А., Трембіцький А.М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах). 2-ге вид., доповн. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2019. 490 с., іл.
23. Кондратенко М. К. Широцький – дослідник української культури. Дер-жархів Вінницької області, ф. П-138, оп. 5, спр. 259, арк. 173.
24. Кость Широцький. Біобібліографічний покажчик / Упоряд. Л.А. Іваневич, А.М. Трембіцький; Передм. О.М.Завальнюк, Л.А. Іваневич. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. 68 с.
25. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог [Електронний ресурс]: URL: <http://www.ounb.km.ua/news/2016/ivanevichsv.php> (дата звернення: 08.08.2019). Назва з екрану.
26. Культурно-мистецьке життя. Хроніка. *Вінницькі вісті* (Вінниця). 1941. № 2. 3 вересня. С. 2.
27. Лист Ісаака Прохоровича Мазепи до Івана Івановича Огієнка від 16 вересня 1919 р. Машинопис. Оригінал. ДАХМО, ф. Р-582, оп. 2, спр. 1, арк. 105–105 зв.
28. Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упорядн. та автор передм. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. 687 с.
29. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 2. Саут Баунд Брук: Видання української православної Церкви в США, 1966. 481 с.
30. Маліш Петро. Науковці – про Костя Широцького. *Подільські вісті* (Хмельницький). 2016. № 88. 9 серпня. С. 3.
31. Павличук Олексій. Повернення із забуття. *Гайворонський кур'єр*. 2017. № 46. 18 листопада.
32. Павличук Олексій. Повернення із забуття. *Народне слово*. 2017. № 48. 30 листопада.
33. Програма музейного фестивалю етнографічних міні-експозицій, приуроченого до ювілею К. Широцького (1886–1919). Музей М. П. Трублаїні, с. Вільшанка Крижопільського району Вінницької області. 2 червня 2011 р. Оригінал, 1 арк.
34. Середа Антін. Кость Віталійович Широцький (1886–1919). *Збірник секції мистецтва Українського наукового товариства*. Київ, 1921. С. 126–130.
35. Середа Оксана. Мистецька проблематика на шпальтах часопису «Життя і Мистецтво». *Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р.* / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка, НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. Львів, 2005. С. 142–146.
36. Синтемон Наталя. Кость Широцький. Повернення. *Світлиця* (Вінниця). 2016. № 2 (53). Квітень-червень. С. 29–34.
37. Сіцінський Є. Праці К. В. Широцького по історії українського мистецтва. ДАХМО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33, арк. 85–97.

38. Скрипник Віктор. Звучала колядка, записана сто років тому. *Голос України*. 2011. 15 червня. С. 10.
39. Смерть проф. Костя Широцького [Некролог]. *Трудова громада* (Кам'янець-Подільський). 1919. № 63. 17 вересня. С. 2.
40. Філіпчук Сергій. До питання про місце знаходження малої батьківщини Костя Широцького. *Краєзнавець* (Кам'янець-Подільський), 2013. № 5. С. 115–116.
41. Філіпчук Сергій. Повернення на історичну батьківщину. *Гайворонські вісті*. 2013. 25 травня.

Кукса Н.В.
м. Чигирин

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФА І ФОЛЬКЛОРИСТА МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

В статті подається стислий огляд збиральницько-дослідницького доробку українського етнографа і фольклориста Марка Грушевського.

Ім'я подвижника етнографічної науки, що впродовж довгих десятиліть було незаслужено забуте, в роки незалежності України широко популяризується. Творчий доробок Марка Грушевського набуває практичного використання.

Ключові слова: *етнограф, фольклорист Марко Грушевський, збірки «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», «Дитячі забави та гри усяки», «З життя селян на Чигиринщині».*

Кінець ХХ ст. відзначався як період національно-культурного відродження України. Дослідницький діапазон української етнографії охоплював проблеми витоків духовності, національної самосвідомості та національної ідеї. Від кінця ХІХ ст. до 20-х рр. ХХ ст. спостерігався деякий спад в етнографічних розробках як реакція на невизначеність національного життя.

Саме на цей час припадає збиральницько-дослідницька діяльність маловідомого досі етнографа і фольклориста Марка Федоровича Грушевського, який народився 25 квітня 1865 р. в с. Худоліївці Чигиринського повіту в сім'ї місцевого дяка. По закінченні Київської Духовної семінарії (1889 р.) отримав призначення псаломщика в с. Чернявку Черкаського повіту; 1893 р. – дяка в с. Мордву Чигиринського повіту. В 1895 р. Марко Грушевський рукоположений в священники. Протягом року – настоятель

церкви Успіння Пресвятої Богородиці і вчитель приходської школи с. Мордви.

З 1897 р. до 1910 р. о. Марко – священник церкви Святого Архистратига Михайла в с. Суботіві Чигиринського повіту.

Перебування в Суботіві стало апогеєм його дослідницької роботи. Захопившись ідеєю вивчення та збереження народної культури, значну частину вільного від служби часу священник проводив серед селян – записував їх спогади, вивчав обряди, звичаї, традиції, використовуючи при цьому соціологічні методи дослідження: анкетування, опитування за спеціально розробленим запитальником. Марка Грушевського глибоко поважали місцеві жителі, з якими в нього склалися товариські стосунки. Матеріали, зібрані на Чигиринщині, протягом 1889-1900 рр. згодом були оформлені в двотомну працю «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа».

Стосовно укладання збірки Марко Грушевський констатував: «... не змігши спертися на самих легендах, казках, віруваннях та всяких переказах, я ужив спосіб просто «протокольного». Запросив собі грамотних помічників, розсилав їх із своїми питаннями по людях описувати людські відповіді на запитання і все, що дехто почує; а до того, зібравши коло себе ще й неграмотних селян, робив запити на ті ж самі питання, звіряв усе, що вже було записане, і дописував, що нове од їх почув... Вживав свого способу й у школі навіть з дітьми, або запитуючи їх або завдаючи усякої теми на папері. Нарешті я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянні з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе крашу, командуючу горстку людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено в гурті показати, що до бідноти, темноти та безправности на українському селі; «Нас обдурено і замучено нарешне, щоб менче знали, хто ми» [1, с.1-11].

Як відзначив упорядник видання Зенон Кузеля, – велика вартість книги насамперед в її колективності. Автор пильно реєстрував вислови і погляди інформантів, зібравши і систематизувавши їх оповіді, намагаючись нічого не змінювати. Звідси мають його матеріали велику свіжість і виглядають, як би вихоплені з уст народа... Зі збірки можна дійсно пізнати досить вірно деякі сторони селянського життя і особливо важна вона для пізнання психології українського села і українських селян. Перед нами розвертають оповідачі свою душу і дозволяють нам вглянути в неї – в усі її бажання і болі: їх прості слова говорять зрозумілою мовою...» [2, с.1-11].

Вияткова цінність збірки в тому, що етнограф першим серед дослідників зробив спробу не просто зафіксувати основні елементи

сімейної обрядовості, а виявив глибинні витоки усталених народних традицій, їх трансформацію під впливом змін в укладі життя селянської родини. Марко Грушевський прагнув розкрити природу інтимних стосунків, сутність окремих фізіологічних особливостей жіночого організму. Дослідник простежив шлях від зачаття нового життя до народження дитини, зафіксувавши звичаї, вірування, що стосувалися вагітних жінок та їх оточення, новонароджених немовлят...

Унікальними є спостереження етнографа стосовно застосування методів народної медицини при догляді за новонародженими, гігієни дитини, специфіки фізичного розвитку, соціального становлення селянської дитини від народження до парубоцтва та дівування.

Чільне місце в дослідженнях Марка Грушевського посідають основи етнопедагогіки; на конкретних прикладах висвітлюється місце нового члена суспільства в родині та в громаді. Цікавими є вміщені в збірку зразки дитячого фольклору, ігри у відповідності з віковими та статевими категоріями дітей.

Вірогідно, що вибір даної теми з застосуванням новітніх на той час методів дослідження був здійснений під впливом Михайла Грушевського, з яким Марка Федоровича єднали родинні і духовні зв'язки, підтримувані листуванням. Під протекцією Михайла Сергійовича і була надрукована дана праця у VIII – IX томах «Матеріалів до української етнології» видавництвом Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові 1906-1907 рр. та отримала високу оцінку Івана Франка: «Отже, перший том пребогатої збірки матеріалу про дітей в українському селі: вірування й забобони, гігієна, спосіб виховання, забави і щоденні заняття, становище в родині і громаді, все се просліджено від перших об'явів вагітності матері тиждень за тижнем, рік за роком аж до парубоцтва і дівочення. Матеріал збирано на досить тісній території місточка Суботова і сусідніх слобід та проте комплекс його завдяки уважливості збирача і його щирої прихильності до життя народного вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві немає подібної книги з таким різнородним матеріалом. Таку збірку зумів наш збирач згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, причім йому вдалося притягти цілий гурт до обсервування і записування всього того, що доторкається дітей почім на гуртових сходинах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу. Так була dokonана незвичайна собі анкета, що може служити покажчиком того, до чого при відповіднім поступуванні з простими селянами можна довести всякі такі поступування на полі не лише етнології але приміром також на полі статистики... Матеріал зібраний д. Мр. Грушевським обробив доктор Зенон Кузеля тим способом, що до кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною додав

або пояснення про етнологічні зв'язки цього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях в різних народів, або реєстри книжок де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу. Цілість обіймати буде три або чотири отакі томи» [3, с.370-371].

Незаперечною довершеністю відзначається наступна праця Марка Грушевського «Дитячі забавки та гри усякі», зібрані на Чигиринщині наприкінці XIX ст. [4, с.51-105].

До збірки ввійшов ретельний опис 77 найбільше поширених дитячих іграшок з детальною технологією виготовлення та методикою застосування. Подекуди автором подаються висновки щодо доцільності виготовлення тієї чи іншої іграшки, застереження стосовно безпеки її використання та ступеня популярності серед дітей. Заглиблюючись у світ ігор, вміщених у збірці, можна констатувати рівень матеріального достатку та духовних цінностей населення регіону.

Тривалі спостереження та безпосередня участь у громадському житті населення у повсякденних його проявах (священник та члени його сім'ї допомагали односельцям під час толок, жнив, сінокосів тощо) дозволили укласти збірку «людських заміток» – прислів'їв та приказок «З життя селян на Чигиринщині» [5, с.29-51]. Праця містить детальне зображення особливостей побудови житла, органічно поєднуючи основи української ментальності: гостинність, господарність, регламентовані певними правилами поведінки з дуалізмом світоглядних уявлень. Автор вдало добрав народні прислів'я, що стосуються всіх етапів зведення нового житла, починаючи з вибору місця для нього і закінчуючи входидами, конкретизуючи окремі з них реальними прикладами з життя селян і зафіксував обряди, традиції, заборони.

Глибокий інтерес до історії Чигиринського краю спонукав Марка Федоровича укласти легенди та перекази про козацькі та гайдамацькі часи, спогади старожилів Суботова, записані впродовж 1897-1899 рр. в збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова», видану у Львові 1909 р. [6, с.5-32], в якій вміщено автентичні зразки народного фольклору.

Перебуваючи в Суботові, Марко Грушевський згуртував навколо себе найсвідоміших селян, знайомив їх з витоками української державності, сторінками історії народу.

Революційні події 1905-1907 рр. мали вплив на подальші настрої о. Марка. В одному з листів до Михайла Грушевського він пише: «... обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом зуться «старими порядками», тепер так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво вже підроблювання совісті й честі й

під той лад... а я підроблюватися сили вже не знайшов... скинув і попівство своє хороше і хоч часиночку хочу побути собою. Ніхто так не певен, як ти, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене останні крихти моєї сили. Скинув я своє попівство поки що серцем це тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або кривава ломка його. А я трубою урядових брехень не хочу бути – гидко.

Марко Федорович Грушевський з родиною. Суботів. 1898 р.

Боже, властиве, бути або стати з сеї хвилі менш корисним, ніж можу бути. Осього застерігай, будь ласка» [7, арк.69-70].

Далекою від політики була діяльність сільського священика. Але служба у церкві українською мовою, жвава цікавість до стану української культури, просвітницька спрямованість думок, утримання своїх стипендіатів не вкладалися в зразок поведінки благонадійної людини. Ненадрукований відгук царської охранки про діяльність Марка Федоровича зберігається в архіві: «В Чигиринському повіті знаходиться видагний приборчник і пропа-

гандист українофільства священник Марко Грушевський – родич відомого професора Грушевського...». Далі перелічуються інші імена та адреси і робиться висновок: «...використовуючи своє становище, особи ці, безперечно, повинні мати вплив на паству і вербувати серед неї своїх однодумців, такі священники являють собою, звичайно, велику небезпеку для російської державності...» [8, с.357-358].

Через «неблагонадійність» в 1910 р. Марка Грушевського було переведено до с. Таганчі Канівського повіту, де він організував громаду, яка провадила суспільну і культурницьку діяльність. 1918 р. сім'я переїхала до Черкас, 1919 р. – до Києва.

Культурницька діяльність першого в світі дитячого етнографа Марка Грушевського, на жаль, поки що мало відома не лише широкому загалу, а й науковій спільноті. Відрадно констатувати, що роботу з перевидання творчої спадщини дослідника розпочато. На початку 2001 р. було перевидано збірку М. Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» [9]. Упорядник другого видання Ярослава Левчук поставила за мету не просто продублювати текст збірки, а зробити його максимально доступним для широкого загалу.

Матеріали було адаптовано таким чином, щоб вони стали зрозумілими, цікавими сучасному читачеві різного освітнього рівня. При цьому було збережено хронологічну послідовність викладу, структуру твору, прояви суб'єктивного емоційного ставлення автора до тих чи інших явищ, стилістичні особливості його мови, щоб дати читачеві відчуття авторської індивідуальності. Суттєву допомогу в підготовці збірки до перевидання надали співробітники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Перевидання опирається на етнографічні матеріали з фондів та наукового архіву закладу. Художнє оформлення збірки виконане художником-реставратором заповідника Наталією Атамась.

Нереалізований задум М. Грушевського опублікувати в рамках видання вагомий матеріал про дитячу гру з малюнками і схемами втілюється в житті його нащадками.

Наприкінці 90-х рр. за етнографічними матеріалами о. Марка суботівським майстром Владиславом Куксою було реконструйовано частину дитячих іграшок та забавлянок, які передані на збереження до Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві. В процесі виготовлення реконструкцій іграшок виявилось чимало неточностей в описах. Авторці статті пощастило записати уточнення від місцевих старожилів, які ще самі гралися подібними іграшками. Наталія Атамась виконала серію малюнків та креслень, де показано етапи виготовлення іграшок та забавлянок, які яскраво проілюстрували повідомлення Н. Кукси «Реконструкція давніх Чигиринських іграшок» [10, с.94-95].

Останнім часом частково перевидавалися збірки Марка Федоровича. Зокрема, в згадуваному нами часописі «Пам'ятки України» було відведено чільне місце як висвітленню творчого доробку дослідника, так і власне його творам [11; 12].

2007 р. зроблено чергову спробу перевидати фундаментальну працю етнографа, проте читач так і не отримав можливості в повній мірі відчутти колорит унікального твору. Швидше це ще одна розповідь про Марка Грушевського, ніж перевидання його спадку [14]. Видання ілюструють згадувані малюнки Н. Атамась.

Етнографічна спадщина Марка Федоровича стала тривким підґрунтям для формування експозиції першого в Україні Музею Дитини, що створюється в Суботіві [15]. Творчий доробок Марка Грушевського явище по суті унікальне. В процесі досліджень час від часу постають різнопланові сторінки його діяльності, котрі потребують подальшого детального дослідження. Хочеться вірити, що етнографічні матеріали дослідника будуть перевидані не фрагментарно, як це робилося раніше, а в повному обсязі із збереженням стилю та мовного колориту автора. Це і буде, на нашу думку, гідним вшануванням пам'яті цієї непересічної особистості.

Джерела та література:

1. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріяли з полудневої Київщини / Зібрав Мр. Грушевський, обробив Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Т. VIII. – 220 с.; 1907. – Т. IX. – 143 с.
2. Там само.
3. Літературний науковий вісник, 1907. – Т. XXXVIII. – Кн. 5. – С. 350-351.
4. М. Г. Дьтячи забавки та gry усяки // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI. – Лип.-серп. – С. 51-105.*
5. Мр. Г. З життя селян на Чигиринщині // Український етнографічний збірник. – К., 1914. – Т. 1. – С. 29-51.
6. Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9 / Подав Марко Грушевський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – С. 5-32.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 69–70.
8. Левчук В. Суботівські спадки // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – С. 357–358.
9. Марко Грушевський. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2001. – 94 с.
10. Н. К. Реконструкція давніх Чигиринських іграшок // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис, 2002. – Ч. 2. – С. 94–95.
11. Гетьманське гніздо. Подав Марко Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис, 2002. – Ч. 2. – С. 112-126.

12. З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. – Там само. – С. 127–135.
13. Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 588 с.
14. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2007. – 256 с.
15. Кукса Н. Наукова концепція Музею дитини в Суботіві. – Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», 2002.
* *Через заборону українського правопису текст надруковано т. зв. «ярижкою» – М. К.*

Маркова С.В.
м. Хмельницький

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНОЇ І ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ 1890–1923 РР. (частина I).

Проаналізовано соціально-демографічну і поселенську структури українського соціуму XIX – початку XX ст. з метою виявлення специфічних змін у відтворенні населення, їх пролонгованих наслідків; шлюбно-сімейні відносини; епідеміологічну ситуацію тощо. Дослідження та узагальнення проведені із використанням методології історичної демографії та історичної регіоналістики.

Ключові слова: соціально-демографічна структура населення, поселенська структура, українці, переписи населення, епідеміологічна ситуація.

До XIX ст. у Європі не проводилися загальні переписи населення. Інформація про чисельність і структуру населення, соціально-економічні структури суспільства, етнічний склад, шлюбний і сімейний склад не мала системного характеру. Перші загальні переписи населення у Європі були проведені: в 1800 р. – у Швеції, Фінляндії; в 1801 р. – у Великій Британії, Данії, Франції; у 1816 р. – у Пруссії тощо. Загальні переписи населення виявили, як певні закономірності, так і трансформаційні тенденції (спонтанні, сплановані).

Тенденція зростання чисельності населення у XIX ст. була характерною переважно для усіх європейських країн. Протягом XIX ст. в Європі покращилася епідеміологічна ситуація, вдалося ліквідувати епідемію чуми, взяти під контроль захворюваність на віспу, тиф. Проте катастрофічними були наслідки поширення холери, що передавалася через кон-

такти між людьми та воду. Хвороба розвивалася у одного з десяти інфікованих, високою була летальність. Після пандемії 1830-х рр. у Європі були спалахи епідемії 40-х; 50-х; 60-х; 70-х; 90-х рр. XIX ст. Наприклад, в Італії епідемія холери у 1865–1867 рр. забрала 128 тис. людських життів, у Франції в 1854–1855 рр. – 150 тис. осіб. Епідемії туберкульозу (основна причина – недостатнє харчування), малярії (болотиста місцевість), пелагри (харчування кукурудзою) не давали спокою європейцям протягом першої половини XIX ст. У Стокгольмі з 1750 р. до 1830 р. туберкульоз спричинив кожну п'яту смерть¹. У Росії від віспи у 1901–1910 рр. померло понад 414 тис. осіб, хоча і проводилася вакцинація новонароджених дітей². У 1870-х рр. влада розпочала санітарне просвітництво селян, котрі часто ототожнювали вакцинацію з вбивством дітей. Розуміння необхідності ізоляції хворих значно допомогло людям контролювати гострі інфекції, дифтерію, скарлатину, кір та ін. Часто епідемії йшли на спад ще до винайдення ліків. Поступово збільшувалася чисельність населення, тривалість життя, індекс маси тіла, зріст тощо.

До складу Російської імперії у XIX ст. входило близько 80% українських земель³. (Прим. авт. До земель, котрі знаходилися під владою Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., буде вжито назву *Україна*). До європейської частини Російської імперії відносили такі українські губернії: Волинську, Київську, Катеринославську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Криму), Харківську, Херсонську, Чернігівську. Серед найбільш густозаселених були Київська та Подільська губернії. У 1905 р. у Київській губернії на 1 кв. версту приходилося 92,5 осіб, у Подільській губернії – 94,4 особи (середні показники в Російській імперії коливалися в межах 50)⁴. На початку XX ст. у Російській імперії сприймали Україну як певну етнографічну територію без визначених меж⁵.

Неврожаї та голод у Росії негативно впливали на епідеміологічну ситуацію. 1906-й, 1911-й рр. стали роками найбільших втрат від голоду в

¹ Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. А. Миролюбовой. – СПб.: «Александрия», 2010. – С. 206-212.

² Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – М.: Весь мир, 2012. – С. 292.

³ Морозова О. С. Мовна проблема в освітній сфері Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2008. Вип. 6. – С. 232-239.

⁴ Энциклопедический словарь [изд. Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона]. Дополнительный том II. (Пруссия – Россия). – С.-Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – С. XII.

⁵ Грушевський М. С. Новий поділ України. Твори: у 50 томах / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 4. Кн. I. Серія "Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)". – 2007. – С. 77-80.

імперії. Неврожаї повторювалися приблизно через кожні 6–7 років. Наприклад, у 1892 р. неврожай охопив Харківську, Херсонську, частково Київську та Подільську губернії. Негативні наслідки неврожайів можемо побачити на рис.1⁶.

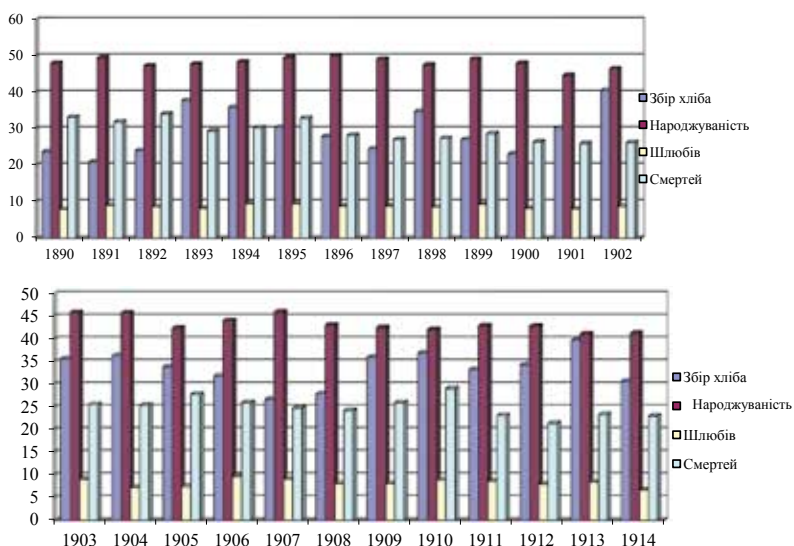

Рис. 1. Кореляція між урожайністю головних с/г культур та коефіцієнтами руху населення у дев'яти українських губерніях (1890–1914 рр.).

Натомість демографи звертають увагу не так на кореляцію коефіцієнта смертності з врожайністю, як на кореляцію смертності з “дитячими пошестями” (скарлатина, обклад і круп, кір, кашлюк, віспа). Роками найбільших спалахів захворюваності були: 1892; 1905–1906; 1909–1910; 1911; 1913.

У дев'яти українських губерніях Російської імперії протягом 1901–1913 рр. від скарлатини померли 51 536 осіб; кору – 31 169; кашлюка – 25 386; віспи – 10 972; висипного тифу – 4 772; гарячки “поворотної” – 1 846; черевного тифу – 15 329; тифу “незазначеної форми” – 28 608; холери “азійської” – 3 298. Варто зауважити, що дані показники були серед найвищих у Європі у згаданий період. Було проаналізовано смертність від гострих “пошесних хвороб” у 1901–1910 рр. (13 країн) і виявлено, що най-

⁶ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. Статистика України. Серія І. Демографія. Т. IV, Вип. 3. Харків, 1927. – С. XX–XXII.

більша смертність була в Україні та Сербії. Найменше помирали у Швеції, Нідерландах. На 1 000 осіб від кору в Україні помирали 96 осіб, від кашлюка – 73 (у Сербії – 186, у Швеції – 16, у Нідерландах – 21), від скарлатини – 152 (у Сербії – 126, у Швеції – 7), від черевного тифу – 108, віспи – 38¹. Основними запобіжниками поширення згаданих захворювань були: склад та калорійність харчування, менша щільність заселення, санітарний стан будівель, умови праці, особиста гігієна.

У 1927 р. українські науковці Інституту демографії АН УСРР під проводом академіка М. Птухи та при безпосередній участі Ю. Корчака-Чепурківського провели перерахунки чисельності населення відповідно до територіальних меж УСРР станом на 01.01.1925 р., а не лише в межах дев'яти губерній європейської Росії (УСРР була на 12,5 % менша за розміром, ніж дев'ять губерній). Відповідно до перерахунків Інституту демографії АН УСРР, населення Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній, 11 повітів Чернігівщини, 3 повітів Таврії, частини Волині, частини Області Війська Донського становило у 1897 р. 21 013 753 особи, серед яких чоловіків було 10 555 699, жінок – 10 458 054. На 1 січня 1901 р. населення збільшилося до 22 706 392 особи; на 1 січня 1911 р. – до 26 264 859. На 1 січня 1913 р. населення становило 27 319 811 осіб, “середнє населення” – 27 528 651. У 1915 р. було перевищено показник у 28 млн. осіб².

Сучасні вчені О. Реєнт та І. Патер, використовуючи дані ЦСК, визначають загальну чисельність населення станом на 1 січня 1914 р. дев'яти українських губерній у кількості 32,6 млн. осіб (без перерахунків)³. Станом на 1914 р. серед найбільш густозаселених були Київська (4,7 млн.) та Подільська (4,0 млн.) губернії⁴.

На думку В. Романцова, “всього по обох імперіях станом на 1917 р. українців було 35 млн. (у кордонах кінця XIX ст.)”⁵.

Частина українських селян не могли отримати наділи, котрі б забезпечили їм стабільне існування та змушені були залишати села. Безземелля і малоземелля чи не найбільше вплинуло на подальше зниження показни-

¹ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. Статистика України. Серія І. Демографія. Т. IV, Вип. 3. – С. XXX.

² Там само. – С. IX-X; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 863, арк. 4; Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – С. 1; 15.

³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / [Андросчук О. В., Баран В. К., Блануца А. В. та ін.]; [В. А. Смолій (відп. ред.)] / НАН України; Ін-т історії України. Т. 1. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 473.

⁴ Миронов Б. Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века. – С. 277-278.

⁵ Романцов В. О. Історична демографія України XVIII- початку XXI ст. / Спецкурс. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2010. – С. 133-134.

ків природного приросту, змусило селян переїздити до Сибіру, Середньої Азії, за Урал, за океан. Було проаналізовано статистичні матеріали “руху за Урал” з 1895 р. до 1904 р. чисельність мігрантів становила 455 465 осіб. До Сибіру за 25 років з 1889 р. до 1913 р. виселилися і не повернулися майже 1,5 млн. осіб, за іншими підрахунками, лише до Сибіру було переселено в 1897–1914 рр. 1,3 млн. осіб. Сирій, Зелений та Малиновий клин – три регіони найбільш компактного проживання українців за межами рідних земель. Як відомо, понад 50 % вибулих з України, унаслідок аграрної переселенської політики П. Столипіна, повернулися напередодні Першої світової війни, частина – без засобів до існування. Наприклад, у 1914 р. за Урал виселилося 137 тис. осіб (ходаків, одинців, сімейних виселенців), із них повернулося 33 тис.⁶ Одним із наслідків повернення стала поява в українських селах значної кількості люмпен-пролетарів, що вплинуло на подальшу соціальну стратифікацію⁷.

На початку ХХ ст. 52,3 % українців були віком до 19 років; 41,9 % – 20-59; 5,9 % – 60 і більше, така значна кількість молоді була лише в сербів. У 1920 р. найчисельнішою віковою групою населення в Україні була група 16-49 років, яка становила 44,5 % від загальної кількості населення. Збільшення у складі населення вікової групи 16-49 років могло призвести до радикалізації настроїв, спрямованих на перерозподіл або захоплення земель. Проте якщо аналізувати вікові групи населення України відповідно до перепису 1897 р., виявиться, що осіб у віці 15-24 років було чи не найбільше саме у 1905–1907 рр.

Коливання показників народжуваності на початку ХХ ст. були детерміновані політичними, соціально-економічними, ментальними та іншими змінами. Протягом 1909–1913 рр. загальний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 42,8 ‰⁸. Варто відзначити, що загальний коефіцієнт народжуваності різнився в міській та сільській місцевості, нижчим коефіцієнт народжуваності був у містах. У порівнянні з іншими країнами Європи Україна напередодні Першої світової війни мала чи не найбільший загальний коефіцієнт народжуваності (окрім європейської частини Російської імперії, де згаданий коефіцієнт коливався в межах 44). У роки Першої світової війни коефіцієнт народжуваності в Україні знизився до 30,7. Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні (синтетичний по-

⁶ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XIII.

⁷ Докладніше про це див.: Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія. – Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. – С. 98-113.

⁸ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. LIV; XX.

казник, що спирається на знання вікових коефіцієнтів народжуваності) у 1900–1914 рр. коливався в межах 6,5–7,5 дитини (середня кількість народжень у однієї жінки за все її життя), європейський – в межах 2,8–4,4, залежно від країни. У Росії заміжня жінка, що перебувала у шлюбі протягом усього репродуктивного періоду, в середньому народжувала 9,4 дитини. У 1900 р. у Франції середня кількість дітей на одну жінку була 2,79 дитини; у Швейцарії – 3,32; у Німеччині – 4,77; у Фінляндії – 4,8¹. Для простого відтворення необхідного мінімуму народжуваність має становити 2,1 дитини при низькій дитячій смертності.

Із метою виявлення закономірностей, які негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції населення згодом, проаналізовано динаміку змін смертності населення на початок ХХ ст. Найвищі піки смертності спостерігалися в періоди голоду та пошестей. У 1901 р. в Україні було зареєстровано 26,12 померлих на 1000 населення, у 1905 р. – 28,01; у 1911 р. – 23,49; у 1912 р. – 21,65, у 1913 р. – 23,69, у 1914 р. – 23,07. Коефіцієнт смертності в Україні поступово знижувався, досягнувши у 1909–1913 рр. показника 24,98² (загальний коефіцієнт смертності нині втратив своє значення для характеристики її інтенсивності, він використовується лише з метою з'ясування загальних тенденцій смертності). Загальний коефіцієнт смертності у 1895–1910 рр. різнився у містах та селах. У містах порівняно із селами більше вмирили немовлята. Для України кінця ХІХ – початку ХХ ст. був характерним *високий рівень смертності немовлят*, що припадав на другу половину першого року життя, тобто тоді, коли дитину вже починали годувати не материнським молоком. У 1896–1900 рр. з 1 000 новонароджених не доживали до року 199 немовлят³. Станом на 1910 р. показник покращився і був 191 немовля на 1 000 осіб. Смертність немовлят станом на 1910 р. була в 2–2,5 рази більшою у порівнянні з країнами низької смертності немовлят (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія). Натомість у Галичині помирало чи не найбільше новонароджених у Європі (станом на 1910 р. – 212 осіб на 1 тис. народжених)⁴.

Аналізуючи відмінності у смертності відповідно до типу поселення, варто відзначити, що у містах більше помирало немовлята й чоловіки працездатного віку (у містах в 1,5 – 2 рази більше ніж у селах, порівняно із західними країнами, показник свідчив про несприятливі умови життя робітників⁵. При цьому варто зауважити, що міська людність України ста-

¹ Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы. – С. 196.

² Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. ХІV–ХХХ.

³ Прибиткова І. М. Основи демографії. – С. 158.

⁴ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. ХХV; ХІІ.

⁵ Там само. – С. ХХVІІІ; ХХІХ; ХХХ.

новила лише дуже малу частину 12,8%). Напередодні революційних подій 1917 р. частка сільського населення України коливалася в межах 89 %, що засвідчує аграрний уклад життя та економіки переважної частини українського населення (цей показник був значно вищий, ніж у Франції, Німеччині, Великобританії). Станом на 1920 р. частка сільського населення несуттєво зменшилася й становила 81,9 %.

Жінки (незважаючи на сприятливі сторони сільського життя) часто помирили через важкий сільський побут, роботу в господарстві, виконання “суто жіночих чинностей без належної медичної допомоги”, в окремих вікових групах переважала чоловічу. Відповідно до перепису населення 1897 р. смертність українського жіноцтва була досить високою. Навіть після 60 років (переживши вік повної робочої сили 20–55 р.) чоловіків лишалося жити більше, ніж жінок. Найбільшу диспропорцію у 1912 р. було зареєстровано в “місцях старого заселення”, зокрема в Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській губерніях.

Показником демографічної статистики, який являє собою узагальнену характеристику смертності, є тривалість життя. Очікувана тривалість життя чоловіків при народженні, за оцінкою М. Птухи, становила в Україні у 1896–1897 рр. 35,9 року, що на 4,6 року вище показника Росії (1896–1897 рр.), але на 15 років менша, ніж у Швеції (1891–1900 рр.) – країні з максимально високим рівнем дожиття населення⁶. Варто зауважити, що на початок ХХ ст. середній зріст українського чоловіка (21 року) був 164,5 см (у Подільській губернії); найнижчими були чоловіки у Чернігівській губернії – 163,9 см; найвищими у Полтавській – 165,3 см⁷. Використання в дослідженнях візуальних документів, зокрема фотографій з минулих століть є повноцінним ресурсом доповнення до текст⁸.

⁶ Н. Левчук. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років. – С. 306-307.

⁷ Миронов Б. Н. Вказ. праця. – С. 181–182.

⁸ *Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ редакціей Ф. К. Волкова, М. С. Грушевскаго, М. М. Ковалевскаго, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымскаго, М. И. Туганъ-Барановскаго и А. А. Шахматова. – Петроградъ : Типографія т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – Табл. 1 (с, d); Табл. 10 (а, b) (Волинська, Катеринославська, Полтавська та Чернігівська губернії); Фотографії українців 1882 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до фотографій : http://myreport.com.ua/fotoreportazh_big/istoria/foto-ukrajintsiv-1882-roku.html; ДАХМО, ф. 319, оп. 1, спр. 595, арк. 66; ДАХМО, ф. 319, оп. 1, спр. 595, арк. 7; Світлина з власного архіву П. Роженка.*

Рис. 2. Українські селяни.

Рис. 3. Світлина Д. Безпалька, колишнього селянина, у 1896 р. чиновника Проскурівської поштово-телеграфної контори.

Рис. 4. Українські хлопці (1882 р.)

*Рис. 5. Ковальчук Павло, подільський селянин
(закінчив гімназію, Вищу військово-медичну школу, працював
фельдшером на Городоччині, воював у роки Першої світової війни).*

На початку XX ст. в Україні переважало дрібне селянське господарство, в якому сім'я була головним виробничим осередком. Відносини чоловіка та дружини у господарській сфері часто називали “спілкою” (Найкраща спілка – чоловік та жінка). Дотримання гендерної диференціації було однією з характерних рис господарювання в українській сім'ї. При цьому О. Кісь зауважувала, що “вияви патріархальності української культури у подружніх стосунках неоднозначні. З одного боку, головування чоловіка нормативне, його формальне верховенство не підлягає сумніву; з іншого, традиційна культура надає жінці шанс за деяких обставин стати фактичним лідером у сім'ї (хоча й розглядає таке подружжя, як небажаний виняток)”¹. Батьки синам часто давали такі поради: “Вибирай ту, в якій не голова гладенька, а що вміє хату мести; не ту, в якій намистечко висить, а яка вміє тісто місити; не ту яка ходить дрібненько, а ту, яка робить діло

¹ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / НАН України, Інститут народознавства. – 2-ге вид. – Львів, 2012. – С. 161; 167-168.

гарненько”¹; “Бий синку, бий її научай, да на свій обичай, пириворочай”, про часту некараність побиття свідчив наступний вислів: “Чоловік жінку б’є, катує, да ніхто неї не ратує”². На думку Т. Єфименко, подружні стосунки в українців були кращими, ніж у великоросів, частіше будувалися на повазі, взаємному визнанні прав, рівності до шлюбу. Українські жінки рідше брали участь у важких польових роботах, сімейну працю поділяли на “жіночу справу”, “чоловічу справу”, “спільну справу”. Жінки могла продавати залишки харчів, а гроші витратити на себе або господарські потреби, проте зустрічалися випадки повного контролю чоловіка та приниження жінок³.

Шлюбність і шлюбний стан є важливими демографічними характеристиками народжуваності, формування сімей, зміни сімейної структури населення та ін. Варто зауважити, що шлюбність українців була майже загальною, особливо для мешканців села. Приблизно 3% чоловіків і 4% жінок залишалися поза шлюбом до віку 45-49 років (при цьому частка жінок була більшою, ніж чоловіків). Рання шлюбність не була характерною. Приблизно 2,5% дівчат виходили заміж до 17 років⁴. Інтенсивність шлюбності залежала від віку людини – чим старшою вона ставала, тим складніше було їй знайти пару (чоловіків старшого віку на селі часто називали “сивими”, або “підтоптаними”⁵, автоматично відносячи їх у групу небажаних наречених). Віковий розрив між чоловіком і жінкою переважно був незначним.

За рівнем шлюбності Україна посідала 5 місце в Європі, поступившись першим 4 землеробським країнам Південної Європи – Сербії, Румунії, Болгарії, Угорщині⁶. Висока шлюбність в Україні була особливістю сільської людності. Щодо розлучень, виявляється, низький рівень розлучуваності шлюбних пар. У 1882–1886 рр. серед православного населення

¹ Красильников Ф. С. Украина и украинцы (географическо-этнографический очерк) / Литературно-издательский ОНК по просвещению. – М., 1918. – С. 31.

² Звичаї в селі Забрудді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали зібрані Кравченком Васильом. – Житомир, 1920. – С. 123.

³ Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ редакціей Ф. К. Волкова, М. С. Грушевскаго, М. М. Ковалевскаго, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымскаго, М. И. Туганъ-Барановскаго и А. А. Шахматова. – Петроградъ: Типографія т-ва “Общественная польза”, 1916. – Т. II. – С. 660–661.

⁴ Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. Сб. статей. под. ред. А.Г. Вишневого. С. 140-141.

⁵ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XVI.

⁶ Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні // Праці Демографічного інституту. Т. 7. – Київ, 1930. – С. 140-149.

європейської Росії було зареєстровано всього 1023 розлучення, у 1912 р. – 3532⁷. За царськими законами розлучитися можна було, але це потребувало і коштів, і часу. Громадська думка за будь-яких обставин засуджувала того, хто покидав сім'ю. Осуду зазнавали й ті, хто народжував позашлюбних дітей. В Україні у 1903 р. народилося поза шлюбом 25 206 дітей; у 1907 р. – 30 104; у 1910 р. – 30 884.

У 1914 р. було частково перервано позитивну динаміку відтворення населення. На початок 1917 р. до лав російської армії було призвано половину усіх працездатних чоловіків⁸. До весни 1917 р. до царської армії було мобілізовано близько 15 млн. осіб, з них понад 12 млн. – із сільської місцевості. У селах Поділля до російської армії було призвано 47 % працездатних чоловіків⁹. Така мобілізаційна політика вплинула на показники приросту населення, зменшилася народжуваність. Певні тенденції зниження народжуваності в 1917 р. можна простежити, аналізуючи матеріали перепису населення СРСР у 1926 р., зокрема окремі вікові групи. Так, у віковій групі 5–9 років найменше серед сільського населення було тих, кому виповнювалося у 1926 р. 9 років (це діти, які народилися у 1917 р.) – 27 тис. осіб. Народжених у 1921 р. було вже значно більше, понад 65 тис. осіб¹⁰. Проте варто зауважити, що такі розрахунки є відносними, адже існувало багато інших чинників, котрі впливали на народження та тривалість життя.

Втрати українців у роки революцій, воєн, Визвольних змагань 1917–1923 рр. обраховуються понад мільйоном осіб (Прим. авт. Б. Кравченко пише про 1,5 млн. українців¹¹). Демографічну та поселенську структури населення (станом на 1920 р.) узагальнено в таблицях¹². Базові дані для розрахунків також було отримано з Всеросійського сільськогосподарського поземельного перепису 1917 р., Всеросійського професійно-демографічного перепису 1920 р.

⁷ Брачність, рождаемость, смертность в России и в СССР. – С. 144-145.

⁸ Возраст и грамотность. Европейская часть РСФСР. Белорусская ССР. – Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Вып. V. Издание ЦСУ СССР, Москва, 1928. – С. V.

⁹ Нариси історії Поділля / Відповід. за вип. І. С. Винокур. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С. 191.

¹⁰ Сучасна статистика населення України. Доповідь центральної статистичної управи УСРР 18 сесії міжнародного статистичного інституту. – Харків: Центральна статистична управа УСРР, 1929 – С. 8-9.

¹¹ Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 70.

¹² Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XIII; XXI–XXII; Народное хозяйство Украины в 1921/22 году. – С. 1–2; 15; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 863, арк. 4.

№ показника	Губернія	Територія в кв. верстах	Сільського населення в тис.	Приходиться осіб на 1 кв. верству
1	Волинська	30282	1549,1	51,2
2	Донецька	54259	2086,9	38,5
3	Катеринославська	32267	1411,9	43,8
4	Запорізька	28143	1216,1	43,2
5	Київська	42048	2699,5	64,2
6	Кременчуцька	24757	1542,3	62,3
7	Миколаївська	32983	1076,9	32,6
8	Одеська	32898	1403,6	42,7
9	Подільська	30097	2390,2	79,4
10	Полтавська	30438	2030,8	66,7
11	Харківська	37039	2005,4	54,1
12	Чернігівська	32841	1586,1	48,3
	Разом	408052	20998,8	51,5

№ показника	Губернія	Чоловіки (у тис.)	Жінки (у тис.)	Разом (у тис.)
1	Волинська	738,3	978,7	1717,0
2	Донецька	1262,0	1401,4	2663,4
3	Катеринославська	811,3	905,6	1716,9
4	Запорізька	666,1	713,0	1379,1
5	Київська	1689,2	1909,1	3598,3
6	Кременчуцька	876,0	919,2	1795,2
7	Миколаївська	669,2	750,0	1419,2
8	Одеська	942,5	1068,6	2011,1
9	Подільська	1314,6	1448,8	2763,4
10	Полтавська	1076,4	1184,3	2260,7
11	Харківська	1169,1	1309,8	2478,9
12	Чернігівська	858,1	983,7	1841,8
	Разом	12072,8	13572,2	25645,0

*Рис. 6. Населення України відповідно до перепису 1920 р.
(відносні показники)*

Смертність у Києві у 1920 р. демографи порівнювали з смертністю в провінції Пенджаб в Індії внаслідок епідемії чуми у 1907 р. (від'ємні показники природного приросту населення у Києві зберігалися до 1922 р.¹).

¹ Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю, та віком 1918-1927 рр. Праці демографічного інституту за ред. академіка М. Птухи. Т. 8, Київ: 1930. – С. 8-9.

У 1922 р. населення України становило 26,0 млн. осіб, якщо порівняти із середнім населенням України 1913 р., що становило 27,5 млн. осіб, то маємо зменшення у межах 5 %. У 1923 р. середнє населення збільшилося до 26,6 млн. осіб, при цьому воно було меншим ніж у 1913 р. Народжень у 1923 р. (на 1000 осіб) було зареєстровано 34,99 проти 41,80 у 1913 р. Природний приріст був 478 945 осіб проти 498 617 осіб у 1913 р. Живими народилася 929 451 дитина проти 1 150 637 у 1913 р. У 1923 р. померли (без мертвонароджених) 450 506². На десятеро немовлят при житті лишалося пересічно тільки троє³. У 1924 р. українських удовиць було чи не найбільше в Європі (на 1000 осіб населення було 108 вдовиць, у Німеччині – 65; у Польщі – 59; у Данії – 33)⁴.

Внаслідок голоду 1921–1923 рр. втрати населення становили близько одного мільйона осіб⁵ (найбільше постраждали діти та люди похилого віку). Чисельність втрат від голоду 1921–1923 рр. коливається від 500 тис. до 6 млн. осіб. Американська Християнська Допомогова Місія восени 1922 р. опублікувала окремі дані про голод в Україні, зазначивши, що з 26 млн. населення голодувало від 5 до 6 млн. людей⁶. У 1922 рр. в Україні лютували епідемії холери (500 тис. хворих, смертність 60 %), “пятнистого” тифу (близько 1 млн. хворих, особливо багато в Одесі, смертність 10 %). Хвороби переважно заносили біженці від голоду з Поволжя. В Одесі розгорнули 4 шпиталі, ліки у які переважно надходили від Американського Червоного Хреста⁶. Розповсюдженість інфекційних хвороб у 1919–1923 рр. досягла граничних меж⁷. На жаль, об’єктивний аналіз народжуваності, смертності, міграційних процесів, змін загальної чисельності сільського населення, відмінностей у смертності та тривалості життя за статтю та типами поселень, особливостей вікової смертності можемо давати, лише починаючи з 1924 р. (за період 1917–1923 рр. є тільки розрізнені статистичні та демографічні матеріали).

² Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XXXV.

³ Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Матеріали упорядкував і зредагував Роман Сербин. – С. 663.

⁴ Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною. – С. XL.

⁵ Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – С. 70.

⁶ Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. – С. 487; 606.

⁷ Померлі в містах України у 1925 р. за причинами смерті. Статистика України. Т. 4 Вип. 6. (№120), Харків, 1928. – С. XI.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В КІНЦІ 20 – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі документальних, історичних та архівних матеріалів висвітлено репресивну політику радянського тоталітарного режиму щодо науково-освітньої інтелігенції м. Кам'янець-Подільського. Проаналізовано хід репресій проти сфабрикованих у вищих навчальних закладах «контрреволюційних» організацій «УВО» та «СВУ». Розкрито обставини організації репресивних заходів проти творчої та наукової інтелігенції.

Ключові слова: *репресії, контрреволюційні злочини, позасудові органи, Українська військова організація, Спілка визволення України, краєзнавчі осередки, масові репресії, виправно-трудова табора.*

В умовах незалежності України вітчизняні та іноземні дослідники зробили серйозний аналіз природи більшовицького режиму, виявили в архівах значні масиви документів з проблем державного терору, які тривалий час замовчувалися або інтерпретувалися у вигідному руслі політичного курсу правлячого режиму. До цих проблем необхідно віднести політичні репресії 20 – 30 рр. ХХ століття, які позначились на всіх без винятку верствах населення. Було обірвано та покалічено життя сотень тисяч наших співвітчизників, розстріляних, знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Значних людських втрат зазнало населення прикордонного м. Кам'янець-Подільського.

До означеної проблематики дослідження звертались чимало вітчизняних вчених та дослідників, зокрема: Васильєв В. В., Завальнюк О. М., Подкур Р. Ю., Рубльов О. С., Савчук В. О., Нестеренко В. А., автор цієї статті та ін.

Метою зазначеної статті є спроба з'ясувати діяльність правоохоронних та позасудових органів радянської влади, розкрити роль політичних репресій у формуванні та функціонуванні радянської тоталітарної системи.

Оцінюючи репресивні заходи у м. Кам'янці-Подільському, необхідно зазначити, що на репресивні дії впливали певні обставини: приналежність регіону до прикордоння, багатонаціональний склад населення краю та осілість великої групи національно-свідомої інтелігенції, яка після завершення національно-визвольних змагань відмовилась від еміграції. У місті був сформувався великий осередок наукової, освітньої, медичної, куль-

турницької інтелігенції, яка працювала в інституті народної освіти, сільськогосподарському інституті, технікумах, художньо-промисловій школі та інших навчальних закладах. Саме ці обставини сприяли розміщенню в місті й регіоні двох репресивних органів – ДПУ та прикордонного загону, які здійснювали репресивні дії.

З початком насильницької колективізації сільського господарства та ліквідацією нової економічної політики започатковуються колективні репресії проти можливого опору антинародній політиці більшовиків на селі з боку української інтелігенції. У містечку Лянцкорунь (с. Зарічанка) нинішнього Чемеровецького району було знищено «контрреволюційне угруповання» з тринадцяти осіб на чолі з А. Гладуном, колишнім членом Трудового конгресу і місцевим волосним комісаром за часів УНР, а в селах Ольхівці та Закупне цього ж району було припинено існування «петлюрівського угруповання» у складі п'ятнадцяти осіб, колишніх учасників руху за незалежність України. За агентурними даними, члени організації мали намір «дати відсіч місцевим комуністам і представникам влади», наголошували на тому, що вони свідомі українці і «їх переконання з них ніхто не виб'є» [1, с. 272, 274].

У червні – липні 1929 р. був проведений арешт семи осіб «контрреволюційного угруповання», організованого на засадах літературного гуртка «ТВИСС» (труд, весельє, искусство, спорт, самообразование) із студентів Кам'янець-Подільського хімічного технікуму.

Матеріали слідства засвідчують, що літературний гурток «ТВИСС» трансформувався у студентську націоналістичну контрреволюційну організацію, яка за оцінкою депеушників висловлювала впевненість, що свободу для українського народу можливо домогтися шляхом звільнення України від засилля Москви і звільнення від гегемонії будь-якої політичної партії. «Студенти-контрреволюціонери» були переконані, що селянство невдоволене хлібозаготівлею, неминуче разом з міським населенням виступить проти радянської влади. Гуртківці мали взяти на себе керівництво повстання на території Кам'янець-Подільського округу. Для пришвидшення військового виступу студенти через заступника голови краєзнавчого товариства мали проводити агітаційну роботу серед селян навколишніх сіл, використовуючи націоналістично налаштованих керівників краєзнавчих осередків [2, с. 424 – 425, 427].

За рішенням судової трійки при колегії ДПУ УССР керівник літературного гуртка Маркотенко С. І. засуджений до вищої міри покарання, Гурбановський О. Л. – до десяти років ув'язнення у виправно-трудоному таборі, Томасевич М. В. – до п'яти років, Галицький Й. Й. та Піонтковський М. А. – до трьох років виправно-трудомих таборів. Кілінську В. П. та Базяк Т. Я. вислано в адміністративному порядку за межі УРСР на два роки [2, арк. 429].

На активність репресій у м. Кам'янці-Подільському вплинула й та обставина, що в місті залишились чимало учасників революції в Галичині та Українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., які не бажали повертатись до Польщі. Вони повірили більшовицьким гаслам і продовжили працювати в навчальних та культурницьких закладах краю.

Серед галичан, які залишилися працювати в Кам'янець-Подільському, слід назвати професора Гериновича В. О. – референта Президента ЗУНР Петрушевича Є. О., біолога Гаморака Н. – колишнього військового прес-аташе президента ЗУНР, ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Кондрацького Ф. А. – голову ревкому Червоної Української Галицької армії, завідувача лабораторії музично-вокального мистецтва Кам'янець-Подільського інституту народної освіти Коссака М. А. – колишнього військового диригента Української Галицької армії, професора Мельника О. С. – комісара Зборівського повітового комітету ЗУНР, професора Баєра М. – голову Української народної партії, професора Любарського І. – активного провідника автокефального церковного руху.

Розпочинаючи боротьбу проти контрреволюційних елементів, депешники активізували роботу з фальсифікації діяльності Української військової організації в прикордонних територіях України, зокрема Поділля. За матеріалами Центрального державного особливого архіву МВС СРСР, для цього були використані польські документальні матеріали про установчий «З'їзд делегатів Українських Військових організацій за кордоном» (Америци, Німеччини, Австрії, Польщі, Чехословаччини), який відбувся 31 серпня 1920 р. в м. Празі і сформував основи діяльності Української військової організації. У вересні 1920 р. був створений керівний орган всіх українських військових організацій – Головна Колегія УВО, яку в 1923 р. на конференції в м. Гданську очолив полковник Коновалець Є. М. З моменту виникнення УВО працювала на користь Німеччини. Фінансування її терористичної діяльності проти Польщі та СРСР здійснювалось Німеччиною, Литвою та українською еміграцією в Америці [3, арк. 315].

Фальсифікуючи діяльність УВО в Україні, представники влади застосували превентивні заходи. З цією метою керівникам всіх вищих навчальних закладів були направлені спеціальні директиви, в яких вимагалась детальна політична характеристика на викладачів вищів щодо їхньої лояльності до радянської влади та комуністичної ідеології. Після отримання цих характеристик репресивні органи почала підбирати «кандидатури» на великий судовий процес проти української інтелігенції, який повинен був продемонструвати силу та міць влади.

Депеушники активно долучили до міфічної «УВО» науково-педагогічних працівників Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Організована тоді науково-дослідна кафедра історії і культури Поділля активно розроблялася як осередок контрреволюційної організації, до якої входили вчені – вихідці із Західної України: професори Геренович В. О., якому приписали керівництво «УВО» [4, арк. 388], Кондратський Ф. А., Гамарак Н. Т., Коссак М. А. Мельник О. С., асистенти Довбуш А., та Марценюк А. А., професори Волянський А., Кожухов О. М. та викладачі навчальних закладів м. Кам'янець-Подільського.

Окрім зазначених осіб, до контрреволюційної організації слідчі включили вчителів сільських шкіл Кам'яниччини, в яких були сформовані краєзнавчі організації, що стали структурними підрозділами контрреволюційної УВО. Всього в Кам'янецькому окрузі було сформовано 50 «контрреволюційних» краєзнавчих осередків. Заснований Кам'янець-Подільський краєзнавчий комітет наукового краєзнавчого товариства виступав «центром контрреволюційної» діяльності й за планами депеушників мав здійснити повалення радянської влади, шляхом куркульського повстання та допомоги закордоння [5, арк. 17, 32].

Згодом на підставі свідчень заарештованих було затримано інших викладачів вищих навчальних закладів та співробітників науково-дослідних установ. За архівною справою № П 5966 був фальсифікований контрреволюційний осередок «УВО». До так званих «ворогів народу» були зараховані професори Кам'янець-Подільського інституту птахівництва Геращенко Микола Тимофійович, Плюйко Сергій Антонович, Хранович Василь Полікарпович, завідувач навчальною частиною цього інституту Розенкранц Андрій Володимирович та професори Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання Курневич Михайло Васильович і Бутко Григорій Данилович, доцент Артемівського інституту соціального виховання Савченко Мефодій Єфремович, асистент фізіології інституту технічних культур Наливайко Федір Дмитрович, директор ботанічного саду Панасюк Федір Сергійович та старший референт Кам'янець-Подільської райпотребкооперації Якімов Михайло Павлович.

За планами депеушників, «контрреволюційна» організація ставила за мету підготовку військового повстання, повалення радянської влади та відновлення «буржуазної Соборної України». Діяльність організації проявлялась у збереженні та об'єднанні націоналістичної інтелігенції, концентрації шовіністичних соціально чужих радянській владі кадрів із майбутніх студентів і виховання їх в дусі підготовки військового повалення радянської влади. Для проведення шкідницької роботи був вибраний сільськогосподарський інститут, у якому мали формуватись периферійні

повстанські осередки через наукові експедиції та екскурсії контрреволюційної організації, пропагуючи збройне повстання Дунаєвеччини.¹

Репресивна машина безжалісно розправлялася з тими, кого включили у списки неіснуючої контрреволюційної організації. В обвинувальному вирокі за кримінальною справою Гериновича В. О. слідство визнало його шпигунську діяльність на користь Польщі, співпрацю з керівниками української еміграції, організацію в 1931 р. на Дунаєвеччині антирадянського виступу селян. Судова трійка при колегії ДПУ УРСР 10 листопада 1933 р. ухвалила вирок – 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборих [4, арк. 384]. Його колеги професори сільськогосподарського інституту Мельник О. С. [6, арк. 92], Геращенко М. Т., Плюйко С. А., Храчевич В. П., завідуючий навчальною частиною Розенкранц А. В. та професор Курневич М. В. з інституту соціального виховання, асистент фізіології інституту технічних культур Наливайко Ф. Д. та директор ботанічного саду Панасюк Ф. С. рішенням колегії ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р. за ст. 54¹¹ були позбавлені волі на 5 років кожний у виправно-трудовах таборих. За цим же рішенням професор, завідувач кафедри інституту соціального виховання Бутко Г. Д. був позбавлений волі у виправно-трудовах таборих строком на 3 роки, а доцент цього ж інституту Савченко М. Є. та старший референт Кам'янець-Подільської райпотребкооперації Якімов М. П. засуджені до вислання в Сибір строком до трьох років [6, арк. 191 – 192]. Науковий співробітник гідробіологічної станції Марценюк А. А. за постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 1 жовтня 1933 р. був позбавлений волі за ст. 5411 до 5 років. Відбуваючи покарання на Соловках, ув'язнений за рішенням трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1938 р. був засуджений до страти без пред'явлення звинувачення [5, арк. 166].

Матеріали слідства, яке тривало кілька місяців, відображені у двох великих томах, які засвідчують, що заарештовані піддавались жорстоким тортурам. Архівні матеріали вражають тими «зізнаннями» та обвинува-

¹ Насильницькі заходи періоду колективізації викликали значний опір серед селянства Дунаєвеччини (колишній прикордонний Кам'янецький округ). У ніч на 4 травня 1931 р. вибухнуло селянська повстання, яке охопило Тинну, Пільну Тернаву та Малу Тернаву. Повстанські осередки цих сіл не зуміли підняти сільське населення довкружних сіл на боротьбу проти колективізації, так як напередодні виступу (3 травня) депеушниками Кам'янецького прикордонного загону був проведений арешт керівників повстанських організацій Лісецького І. М. та Пекарчука П. Т. 4 травня 1931 р. прикордонним загonom ДПУ повстання було придушене із втратою 8 осіб з обох сторін.

У результаті проведених арештів у селах Тинній, Пільній Тернаві, Малій Тернаві, Нестерівцях, Ганнівці та інших селах району до кримінальної відповідальності було притягнуто близько 200 осіб. Особлива нарада при колегії ОДПУ 3 жовтня 1931 р. засудила 9 повстанців до розстрілу, 39 осіб ув'язнила на 10 років, 34-х – до 5 років, 4-х – на 3 роки позбавлення волі.

ченнями, які заарештовані зводили як на себе, так і один на одного. Як добувались свідчення від заарештованих, можна дізнатися із заяви першому секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову від колишнього викладача сільськогосподарського інституту Плюйка С. А, якому вдалось пережити свавілля сталінських репресій. У листі подані факти вибивання свідчень від заарештованих осіб, коли слідчий викликав його ночами декілька днів підряд. Під час допиту він не давав можливості спати, приймати їжу, заставляв стояти на одному місці по декілька годин підряд, у результаті чого його ноги опухали, він не міг рухнутися з місця. Доведений такими методами слідства до відчаю в одну з ночей він підписав необхідні для слідчого свідчення [3, арк. 423]. Професор Герашенко К. Т. під час допиту 12 листопада 1957 р. повідомив, що слідчий Співак під час допитів у березні 1933 р. довів його до стану повного нервового розладу, і він вимушений був підписати необхідні свідчення [3, арк.252 – 254].

Досвід «шахтинської справи» – першого великого публічного процесу – враховувався в організації та проведенні наступних судових «розборок», зокрема показовому політичному процесі – справі «Спілки визволення України». Щоправда, крім класової спрямованості, додалися ще й мотиви національного характеру, інакодумства, які тоталітарна система прагнула нав'язати науковій та творчій інтелігенції України для залякування мас. Серед підсудних виявилися не лише представники «ворожих класів», а й «українського буржуазного націоналізму». Опубліковані архівні матеріали переконливо засвідчують, що у вигляді, поданому чекістами, «СВУ» не могла існувати. Тоталітарний режим реанімував у 1929 р. організацію, яка діяла на початку першої світової війни і використав її в боротьбі проти національної інтелігенції.

Сфабрикована в кабінетах ДПУ справа «СВУ» об'єднала академіків, професорів, лікарів, священників, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів та студентів. Звинуваченим, як відмічають В. Пристайко і Ю. Шаповал, інкримінувались намагання розрушити СРСР, відмежувати Україну від інших союзних республік. Інспіруючи цю справу, влада прагнула ліквідувати будь-які посягання інакодумців на виступи під гаслами «українського націоналізму» або «сепаратизму».

Про недозволені методи ведення слідства, психологічний та фізичний вплив на обвинувачених можна судити із заяви Отамановського В. Д. до ДПУ, в якій зазначалося: «Щоб припинити ці моральні муки, я готовий вам підписати «карт-бланш» або навіть написати показання, вигідні вам, щоб у такий спосіб пришвидшити моє засудження, оскільки далі терпіти не можу і жадаю смерті... Не припиню повторювати до своєї загибелі, що всі пред'явлені мені звинувачення... є неправильними, а я невинно й несправедливо замучений» [7, с. 133]. Слідство не спромоглося виявити

конкретних дій за статтею 54 КК УРСР. Все звелось до «шкідництва» в галузі науки, зокрема в мовознавстві. Підсудними у процесі проходили 45 осіб на чолі з академіком С. Єфремовим [8, с. 404].

Серед 45 репресованих громадян семеро були вихідцями з Поділля і мали вищу освіту. Так, Голоскевич Григорій Костянтинівич, уродженець с. Супрунківці Кам'янець-Подільського району та Кривинюк Михайло Васильович із с. Гнийниці Шепетівської округи працювали науковими співробітниками ВУАН. Атамановський Валентин Дмитрович – директором Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки Всеукраїнської академії наук. Двоє звинувачених за справою Токаревська Ніна Сергіївна із с. Кочубеївці та Карпович Йосип Романович, уродженець с. Тимків Кам'янець-Подільського району, працювали вчителями шкіл, а Підгаєцький Володимир Якович із Кам'янця-Подільського перед арештом працював професором Київського медичного інституту, науковим співробітником ВУАН. Туркало Костянтин Тимофійович народився в Немирненцях Хмельницької області – інженер-хімік.

Незабаром за справою було заарештовано ще 700 громадян [9, с. 20]. У подальшому в Одесі, Дніпропетровську, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Чернігові було репресовано близько 5 тисяч осіб [10, с. 54]. Всього під час та після процесу «СВУ» заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб [8, с.405].

Складними шляхами митарства пройшли ті репресовані, які залишилися в живих, добиваючись своєї реабілітації. До прикладу, 22 жовтня 1955 р. Плюйко С. А., який після відбування покарання проживав у Рязані, звернувся до першого секретаря ЦК КПРС М. Хрушова та Генерального Прокурора СРСР Р. Руденка з проханням переглянути його кримінальну справу, за якою він двічі був безпідставно засуджений: 3 грудня 1933 р. за рішенням трійки при колегії УНКВС ДПУ УРСР до 5 років виправно-трудових таборів та 16 травня 1938 р. особливою нарадою НКВС на такий же строк. Мотивуючи своє звернення, він зазначав: «Прошу розглянути мою реабілітацію з однією метою – відновлення моїх прав як людини і громадянина лише для того, щоб клеймо моєї судимості не відбивалося чорною тінню на моїх дітях» [3, арк. 423].

Глибоко не вникаючи в суть кримінальної справи, помічник прокурора Хмельницької області Б. Бушуєв 6 січня 1956 р. підготував постанову, в якій відмічалось, що «вказані аргументи не можуть бути взяті до уваги через те, що Плюйко С. А. в належності до «УВО» викривається, крім власних свідчень, ще за свідченнями Марценюка А. А., Храневича В. П., Геращенко М. Т. та Панасюка Ф. С. ... Плюйко С. А. засуджений на законних підставах, міра покарання відповідає тяжкості заподіяного. ...З постановою трійки при колегії УНКВС ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р.

за справою по звинуваченню Розенкранца А. В., Геращенко М. Т., Плюйка С. А., Панасюка Ф. С., Наливайка Ф. Д., Курневича М. В., Храчевича В. П., Бутка Г. Д., Савченка М. Є. та Якімова М. П. погодитися. Скаргу Плюйка С. А. залишити без задоволення, передавши її в архів органів держбезпеки на збереження» [3, арк. 231].

Не отримавши відповіді на заяву, Плюйко С. А. 16 лютого 1957 р. знову направив листа Генеральному Прокурору СРСР, а через шість місяців надіслав лист і до прокуратури України. Зазначена петиційна активність репресованого змусила правоохоронні органи провести повторне вивчення кримінальної справи. Були проведені допити 12 осіб, які добре знали засуджених до арешту і позитивно оцінили їхню наукову, навчальну та суспільно-політичну діяльність, в якій не відмічали жодних елементів антирадянських проявів. Зібрані та вивчені рецензії на наукові роботи Плюйка С. А., авторські свідоцтва, матеріали заохочення професора Геращенко М. Т. та його рекомендації щодо розробки та запровадження технології консервування м'яса птиці свідчили про їх високий фаховий рівень і активну участь у соціалістичних перетвореннях на селі [3, арк. 317 – 325]. Витребувані матеріали з партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України та державного архіву Хмельницької області засвідчували, що в період 1920 – 1934 рр. «Українська військова організація» на території області не існувала, й зазначені репресовані особи в ній не перебували [3, арк. 308 – 310].

Незважаючи на ці обставини, управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Хмельницькій області вважало, що матеріали для притягнення до кримінальної відповідальності всіх десяти осіб за справою були обґрунтованими [3, арк. 384 – 394]. 19 березня 1958 р. Прокуратура УРСР направила протест у судову колегію з кримінальних справ Верховного Суду УРСР, в якому зазначена відміна постанов трійки при колегії ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р. і особливої наради при НКВС СРСР від 16 травня та 2 серпня 1938 р., а справу щодо Розенкранца А. В., Геращенко М. Т., Плюйка С. А., Панасюка Ф. С., Наливайка Ф. Д., Курневича М. В., Храчевича В. П., Бутка Г. Д., Якімова М. П. та Савченка М. Є. у подальшому провадженні припинити за недоведеністю звинувачення [3, арк. 431]. За рішенням судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду УРСР від 2 квітня 1958 р. протест був задоволений [3, арк. 437 – 439]. Засуджені особи за справою «УВО» були реабілітовані.

Намагався захистити своє ім'я Геренович В. О., подаючи прохання на перегляд кримінальної справи. У висновку про дострокове звільнення від 29 грудня 1936 р. в трьох словах визначена його доля: «... дострокове звільнення небажане» [4, арк. 388]. У 1940 р. він направляє скаргу в Генеральну прокуратуру УРСР, проте її розгляд зводиться до чергової

відписки за раніше сфальсифікованими справами. У постанові від 17 вересня 1940 р. зазначено: «...скаргу Гериновича залишити без задоволення. Наглядове провадження за справою припинити» [4, арк. 389]. У 1946 р. через Вологодський обком ВКП(б) він піднімає клопотання про зняття судимості, але йому відмовляють [4, 393].

Повернувшись на Галичину, Геренович В. О. продовжує петиційну діяльність, домагаючись своєї реабілітації. Направляє листа в управління держбезпеки Львівської області з проханням зняти судимість. Його заява розглядалася Особливою нарадою при МДБ СРСР 27 листопада 1948 р. Заявнику відмовлено без будь-яких пояснень. І лише через 41 рік, після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років», Геренович В. О. 28 квітня 1989 р. був реабілітований [4, арк. 395].

У статті розкриті окремі фрагменти початку масових репресій у м. Кам'янець-Подільському, які здійснювалися позасудовими органами – колегіями ДПУ та трійками. За обставин, коли «трійки» не справлялися з величезним напливом кримінальних справ був прийнятий оперативний наказ № 00485 від 11 серпня 1937 р. про створення нового позасудового органу – «вищої двійки» (комісія у складі наркома НКВС СРСР та Прокурора СРСР).

На території області теж діяла «двійка», утворена з начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону. За списками «двійка» визначала долю громадян за першою та другою категоріями. Надалі кожні десять днів підписані списки надсилались до «вищої двійки». Після затвердження списків виконувались визначені вироки.

За роки масових репресій у м. Кам'янець-Подільському позасудовими органами було репресовано 1315 осіб, з них кожний другий репресований був представником наукової, освітньої, медичної, технічної та культурницької інтелігенції.

Джерела та література

1. Ченцов В. В., Архієрейський Д. В. Боротьба з українським націоналізмом. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси. / ред. рада: В.М. Литвин (гол.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2002. С. 259 – 283.
2. Державний архів Хмельницької області. (далі – ДАХМО) Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П 23791. Арк. 424 – 425, 427.
3. ДАХм.О. Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П 5966. Арк. 315.
4. Галузевий архів СБ України. Ф. П. Спр. 5971. Арк. 388.
5. ДАХм.О. Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П 17758. Арк. 17, 32.
6. ДАХм.О. Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П 19057. Арк. 92.

7. Сидоренко О., Балабольшенко А. Катарсис, або ким і як сфабриковано справу «Спілки визволення України». *Київ*. 1994. № 8-9. С. 127 – 143.
8. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. Історичні нариси. / ред. рада: В.М. Литвин (гол.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2002. С. 400 – 495.
9. Василенко Владимир. Голодомор 1932 – 1933 годов в Украине: правовая оценка. *Зеркало недели*. 2008. 4 – 10 октября. С. 38. С. 20.
10. Касьянов Г. В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). К. : Наукова думка, 1991. 96 с.

Олійник Ю.В.
м. Хмельницький

„ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ РЕКОНСТРУКЦІЇ М. ПРОСКУРОВА” – ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА В 30-Х РОКАХ XX СТ.

В статті на основі архівного джерела досліджується архітектурний план міста Проскурова, аналізується житловий фонд, наявність освітніх та медичних закладів та перспективи розвитку міста відповідно до нового генерального плану

За свою історію місто Проскурів неодноразово змінював свій облік. При плануванні міста враховувалася наявність водних артерій та розташування його на торговельних шляхах регіону. Річки Південний Буг та Плоска досить суттєво, впливали на його архітектурний план, адже їх повільна течія сприяла заболоченню прирічкових територій, які довгий час були не придатними до будівництва та несли антисанітарію.

На початок XIX століття у місті було лише три кам'яних споруди: церква, тюрма та скарбниця. Місто весною та восени потопало як і інші міста Російської імперії в багноці. Будівництво велося хаотично, що наклало відбиток на планування вулиць.

Після чергової масштабної пожежі на початку XIX століття, планування міста велося за версальською архітектурною системою. Вона передбачала центральну площу, до якої вели всі вулиці міста. В XIX ст. у місті домінував приватний сектор. Незважаючи на план, будівництво продовжувалося вестись не дотримуючись елементарних норм пожежної безпеки. Відстань між будинками була не більше декількох метрів. План міста в ті роки не передбачав наявності передмістя, що негативно впливало на

його територіальне розширення, що призводило до скупчення будинків та антисанітарії.

Активно місто почало розвиватися в кінці XIX на початку XX століття. Будівництво залізниці, шосейних доріг та промислових об'єктів потребувало людських ресурсів, що пришвидшувало ріст Проскурова.

Масштабне перепланування міста радянська влада збиралася провести у передвоєнні роки, коли виникла ідея перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського до Проскурова. Названі події докладно дослідив С. Єсюнін, який також дав короткий опис проекту реконструкції міста [2]. Цей проект є надзвичайно цікавим документом, отож зупинимось на його аналізі більш докладно.

У 1937 році Діпромістом було підготовлено проект реконструкції міста Проскурова [1]. Проект передбачав проживання у місті до 50 тис. осіб. Місто планувалося поділити на Центральний, Зарічанський та Новий план 1 і новий план 2 райони. Будівництво житлового сектору планувалося вести на території с. Заріччя на Новому плані №1” та „Новому плані №2”.

Відповідно до плану, в кожному районі планувалася центральна площа. Новий план №1 розпочинався західніше Старокосянтинівського шосе. На сході він межував з цукровим заводом, на півночі з р. Південний Буг, на півдні його межею була залізниця. В цьому районі планувалося реконструювати привокзальну площу, для приватного сектору виділити декілька кварталів. Приватний сектор розмежовувався із промзоною сквером. Планувалося також озеленити прибережну територію річки Південний Буг.

Новий план №2 розпочинався за залізницею. В ньому було спроектовано будівництво центральної площі з якої до промзони вів бульвар. З містом район мав поєднуватися шляхопроводом через залізницю.

В районі Заріччя центральну площу планували розмістити на магістралі Меджибіж – Голосків. Цей район із центральним поєднувався новим мостом через Південний Буг. Зважаючи на віддаленість району від інших через наявність водної перешкоди, тут планувалося зосередити промислові об'єкти, які не потребували залізничних доставок. Старе місто із Заріччям поєднувалося вулицею „Культурною”. Зі сторони русла планувалося висадити фруктовий сад.

План передбачав створення великих зелених масивів типу лісопарку, центрального парку культури, районних парків культури та відпочинку, скверів та бульварів.

Родзинкою проекту було спорудження поле-парку. Його планувалося розташувати на схилах річки Південний Буг в районі Заріччя. Цей об'єкт засаджувався фруктовими деревами, яких повинно було бути не більше ніж 30% на всій площі.

Загальна площа зелених насаджень у місті мала скласти 260 га, з них: центральний парк мав займати 41 га, районні парки 30 га, поле-парк 161 га, фруктові сади 40 га. Для озеленення міста планувалося створити розсадник площею 9 га.

Передбачалося також осушення боліт та переселення населення з єврейських кварталів поблизу річки в інші райони. В 30-х роках болота в місті займали площу 233 га. Осушеними були лише 24 га.

49 тис. жителів міста планувалося розмістити для проживання в центральному районі, Заріччі та Новому плані 2. В центральному районі планувалося, що буде проживати 26,500 осіб, Заріччі – 17 тис, в Новому плані 2 5,500. Всього 49 тис. осіб.

Житлове господарство міста в ті роки складали переважно одноповерхові будинки. Двоповерхові та триповерхові знаходилися в центральному районі. Станом на 1936 рік в місті житловий фонд нараховував 2841 будинок із загальною житловою площею у 165 тис. м². Із загальної кількості будинків глинобитними було 70%, цегляними – 23%. По кількості поверхів 93% склали одноповерхові будинки, двоповерхових було 5%. Триповерхових будинків було лише 14. 50% населення міста проживало у цегляних будинках, 45 – глинобитних, 4 % у дерев'яних. Середня площа житлового будинку складала 35м².

План передбачав також реконструкцію індивідуального сектору. Глинобитні будинки, в яких мешканці проживали в антисанітарних умовах планували зносити. На першому етапі передбачалося розвалити до 3 тис. м² будинків старого міста, де в основному проживало єврейське населення. Другий етап передбачав ліквідацію будинків в районі русла річки Південний Буг. Всього планували знести 70 тис м² житлового фонду.

За 15 років планувалося ввести в дію до 294 тис. м² нової житлової площі. Будівництво будинків планувалося вести квартальним методом. Розмір кварталу мав не перевищувати 4-6 га. Житлові будинки повинні були знаходитися на відстані 4-8 метрів від проїжджої частини. Одночасно із житловими будинками в кварталі планувалося зводити школи та дитячі садочки. Обов'язковою умовою було зведення в кварталі спортивного майданчику, клумб та зеленої зони. Була визначена також і поверховість будинків. В основному це мали бути три та чотири поверхові будинки, перші поверхи яких відводилися під магазини. Відповідно до проєктної документації густина населення в різних районах була різною. В центральному районі – 270 осіб на 1 м², Заріччі – 280, новому плані 1 – 185, новому плані 2 – 180.

Проскурів в кінці 30-х років перебував у статусі районного міста. В місті діяло 59 різноманітних установ та організацій, в яких працювало 770 осіб. Адміністрації перебували у пристосованих та перепроектизованих

будівлях. Окрвиконком займав триповерхове цегляне приміщення житлового типу. Миськвиконком перебував у двоповерховому будинку. Аналогічною була ситуація із держабанком та нотаріатом.

Діти шкільного віку у місті навчалися у дванадцяти школах, з яких п'ять були середніми, сім початковими. Новозбудованими були лише школи №1, 3 та 10. Всі інші знаходилися в пристосованих приміщеннях. Для збільшення кількості учнівських місць у діючих школах їх збиралися реконструювати, що збільшило б кількість учнів до 3,5 тис. та добудувати ще п'ятнадцять шкільних комплектів, щоб довести загальну кількість учнівських місць до 6,5 тис.

В місті працювали також середні навчальні заклади – технікуми. Тут діяли медичний технікум, де навчалася 1 тис. студентів та технікум механізації сільського господарства, де навчалася 799 студентів. У зв'язку із розростанням харчової галузі планувалося відкрити аналогічний технікум, де б навчалася до 400 учнів.

Капітальній реконструкції планували піддати також місцевий театр. В місті також будувався кінотеатр на 600 глядацьких місць та заплановано побудувати кінотеатр на 500 місць в районі Заріччя. Місцева влада планувала збудувати для відпочинку проскурівчан будинки культури. Наявні клуби знаходилися в пристосованих приміщеннях, які не дозволяли в повній мірі проводити з населенням роботи. Планувалося звести центральний клуб, будинок піонерів та жовтенят та будинок Червоної армії, який на той час будувався. В проєкті були також плани на зведення центральної бібліотеки, музею та будинку друку.

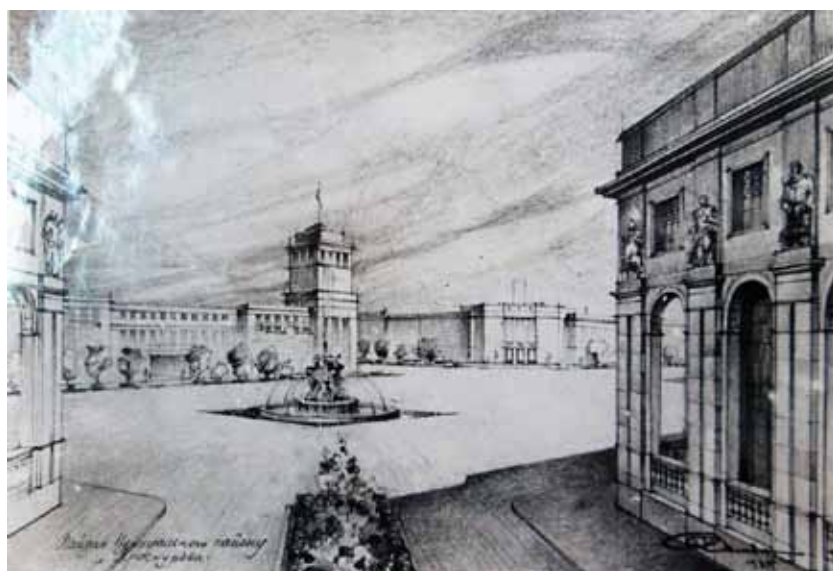
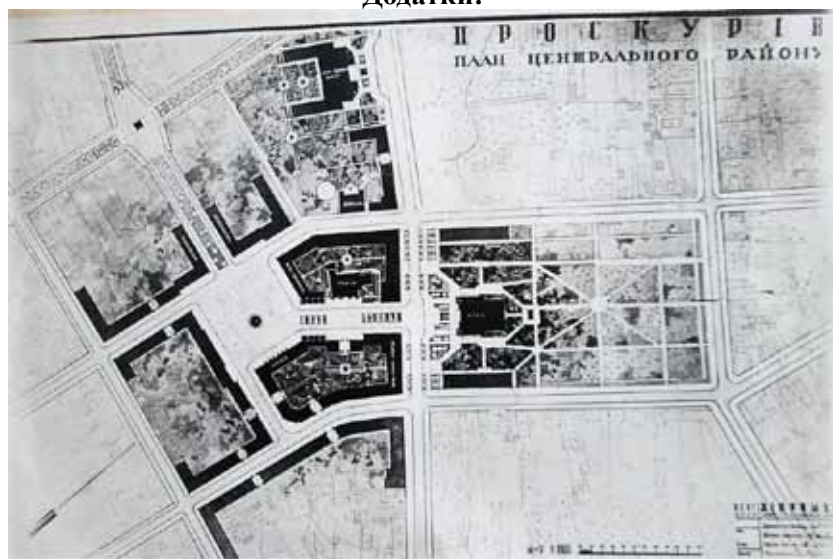
Приділялася увага також охороні здоров'я. В місці для потреб населення працювали доросла та дитячі поліклініки, зубна амбулаторія, тубдиспансер, шкірвендиспансер, водолікарня та дитячий денний санаторій. Населення лікувалося у трьох лікарнях (двох радлікарнях та в лікарні Червоного Хреста).

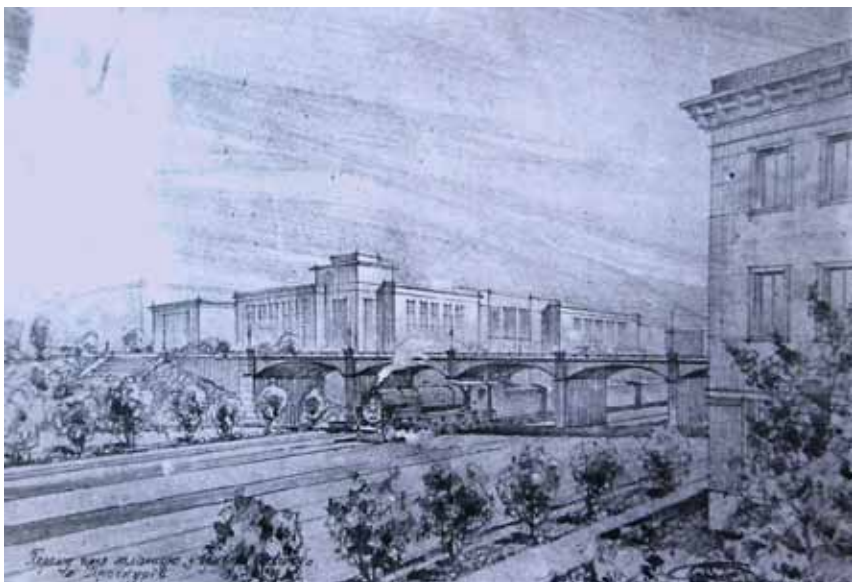
Генеральний план передбачав ще чимало конструктивних змін для міста та поліпшення рівня життя його мешканців.

В квітні 1937 року Вінницький облвиконком постановою за №12191 генеральну схему планування м. Проскурова визнав правильною. Разом з тим, відповідно до висновків вінницьких архітекторів та консультанта – архітектора Юрченка, обвиконком зобов'язав Діпроміст доробити та переробити в плані деякі моменти.

В грудні 1937 року комісія при миськплані провела розподіл будівельних об'єктів третьої п'ятирічки відповідно до плану Діпрограду.

Додатки:

Джерела та література:

1. Держархів Хмельницької обл., Ф.Р. 1178, оп.1, спр.403.
2. *Єсюнін С.М.* Перенесення обласного центру із Кам'янець-Подільського до Проскурова / С.М. Єсюнін // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2016. – Вип.7. – С. 40-50.

Рева Л.Г.

м. Київ

ЕДВАРД РУЛИКОВСЬКИЙ (1825-1900) – ДОСЛІДНИК ЗВИЧАЄВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

*Кращий спосіб правильно та повно оцінити заслуги діяча науки –
це визначити його місце в історії розвитку даної науки.*

(Я. Рогинський)

Руликовський Едвард (Rulikowski) Едвард Леопольд, псевдоніми: Едвард з Порадова, Онуфрій з Порадова (1825, с. Мотовилівка, тепер с. Мотовилівська Слобідка Фастівського району Київської обл. – 1900) – дослідник історії України. Народився в заможній шляхетській родині, батько – Йосиф Руликовський, мати – друга дружина батька, Софія Борейко, дочка Вацлава. Дитинство провів разом зі своїми братами Вацлавом і Антоном у свого дідуся Вацлава Борейка в Самострілах. Спочатку отримав домашню освіту, а потім навчався в Парижі в Колежі де Франс та Сорбонні. Після повернення в Україну, великий вплив на його інтереси мала дружба зі старшим за віком Костянтином Свидзинським (Świdziński), родичем дружини його брата Вацлава, відомим колекціонером старожитностей.

Автор праць «Опис Васильківського повіту» (1853), «Давні дороги і шляхи на правому березі Дніпра, їхнє історичне значення» (1878), «Етнографічні записки з України» (1879), «Опис Київського повіту» (1913).

Універсальний довідник «УРЕ». Т. 9. К., 1983. С. 511, зазначає: «Ідеалізував економічне становище населення України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної війни українського народу 1648-54 років, до гайдамацького руху».

Відомостей про життєпис Е. Руликовського в інших вітчизняних джерелах нам розшукати, на жаль, не вдалося. У своїх студіях ми користувалися виданням – «Polskim słownikiem Woigraficznym».

Як наслідок його досліджень, які він провадив головним чином в архівах шляхетських маєтків, постала його перша праця «*Opis powiatu wasyłkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*» (фрагмент було опубліковано на шпальтах «Biblioteka Warszawska», 1852 р., повністю видрукувана 1853 р. у Варшаві. Ця робота присвячена історії регіону, формуванню земельної власності та зміні власників маєтків, містить інформацію етнографічного і топографічного характеру.

Книжка зустріла позитивну оцінку Юліана Бартошевича (Bartoszewicza) і Вацлава Олександра Мацейовського (Йоахим Лелевель теж позитивно її охарактеризував), і була перекладена також російською мовою. У 1855 р. Е. Руликовський опублікував у часописі «*Dziennik Warszawski*» життєпис генерала-майора Яна Стагурського (Stachórski), а в наступному році – монографію про Трипілля на Дніпрі. Впродовж 5 років Рул[иковський]й працював у бібліотеках та архівах Львова, Рима та Парижа, де, між іншим, зав'язав контакти з Северином Гощинським (Goszczyński). В результаті цієї поїздки була написана праця про Київщину, невеликий фрагмент якої «*Drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra*» був опублікований в часописі «*Ateneum*» (1878), а повністю робота побачила світ після смерті автора і була видана Мар'яном Дубецьким під назвою «*Opis powiatu Kijowskiego*» (К., 1913).

Іншою цінною працею Е. Руликовського була велика стаття «*Przed kilkuset lat*», присвячена історії Брацлавщини від XV ст. до XVIII ст., опублікована у збірнику «*Kwiaty i owoce*» (К., 1870). Як член Антропологічної комісії Академії мистецтв (від 1879 р.), Е. Руликовський опублікував кілька праць у галузі етнографії та археології у виданні цієї комісії «*Zbiorniki wiadomości do antropologii krajowej*», а саме: *Zapiski etnograficzne z Ukrainy* (т. 3; Краків, 1879); «*Mogiła w Helenówce w pow. wasyłkowskim na Ukrainie w r. 1879 zbadana*» (т. 4; Краків, 1880); «*O rasiorkach kamiennych, znaydowanych na prawym dorzeczu Dniepra*» (т. 5; Краків, 1881). Рул[иковський]й також публікував свої статті в часописах «*Dziennik Warszawski*», «*Kronice wiadomości krajowych i zagranicznych*», «*Ateneum*». Він був також членом Археологічного та статистичного товариства в Києві в 1874-1899 рр., брав участь в археологічних розкопках, зокрема, в розкопках курганів. З 1880 р. до своєї смерті дослідник співпрацював з редакцією «*Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*», був автором статей про населені пункти України та Білорусії. Ці рукописи вченого вже після його смерті було передано до «Оссолінеума» у Львові. 1899 р. Е. Руликовський офірував свою колекцію археологічних пам'яток Київському музею старожитностей і мистецтв.

В результаті тривалого судового процесу Е. Руликовський та його брат Антін, орнітолог, отримали у власність містечко Висоцьк (у Рівненському

повіті), де вони замешкали. Наприкінці життя Едвард переїхав до Києва. Я. Талько-Гриневич зберіг у своїй пам'яті, що Е. Руликовський мав «серйозне обличчя, замислені очі... уся його постать ніби узята з рами старого, історичного портрета». Його часто плутали з рідним братом Едмундом (†1888), предводителем дворянства Васильківського повіту та почесним куратором Білоцерківської гімназії, який одержав цей титул, вочевидь, помилково, замість Едварда. Смерть Едмунда була помилково прийнята за смерть Едварда Руликовського, котрий помер у травні 1900 р. в Солтанові поблизу Києва, і був похований у Мотовилівці. Сім'ї Едвард не мав.

Велика спадщина Е. Руликовського, яка містить копії архівних та бібліотечних матеріалів, листування, етнографічні збірки, на початку ХХ ст. зберігалася в Сан-Джуліано неподалік від Пізи в Італії, де мешкала його племінниця, дочка Едмунда Руликовського, Ельжбета Босняцька (Bosniacka) [2, Estreicher].

Інші довідкові видання на кшталт «УСЭ» взагалі ігнорують особу Е. Руликовського, очевидно, вважаючи її недостатньо вагомою для занесення до своєї довідкової бази.

Спробуємо розібратися в історичній ситуації тогочасної України, в часовому просторі якої жив і працював Е. Руликовський. Впродовж усього ХІХ–ХХ ст. Польща і Україна знаходилися в подібній ситуації, не мали своєї державної самостійності, обидві були під пануванням чужих держав – Росії та Австрії. Однак, до польсько-українського порозуміння ніколи не доходило, принаймні в будь-якому політично істотному значенні. Спроби угоди між польськими і українськими групами були затьмарені недовірою і невпинною боротьбою.

Відмінності поміж народами були очевидні: в суспільній структурі, культурній спадщині, а відтак – у різному їх трактуванні панівними великодержавами. Хоча Польща в ХІХ ст. і не була самостійною, однак Європа ніколи не заперечувала проти існування окремої польської нації. Європейська громадськість та й держави, які брали участь у поділах Польщі, вважали за самозрозуміле існування окремої польської національності. Уряди Росії, Австрії і навіть Прусії в різні часи робили поступки полякам. Царська Росія, натомість, заперечувала існування української національності, вважаючи малоросіян як племінне відгалуження російської нації. В результаті відбувалося придушення бодай найменших проявів української культурної самобутності, вважаючи їх ворожими до політики Росії. Українська нація практично зводилася до класу селянства, другосортності.

Спадщина шляхетської традиції залишила глибокий слід на звичаях і свідомості польської панівної верхівки та інтелігенції. Однак, українська ж інтелігентська еліта була переважно плебейського походження, і тому переймала народницьку ідеологію. Освічені поляки й українці, життєвий

рівень яких був подібний, різко відрізнялися стилем життя та вартостями. Поляки дивилися на українців, як на невихованих, а українці на поляків – як на пихатих та горделивих. Традиційна ненависть поміж народами, тобто поміж польським шляхтичем та українським козаком дедалі забарвлювалася негативними відтінками. І це знайшло прояв у художніх творах – у Тараса Шевченка, в «Тарасі Бульбі» М. Гоголя, Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» тощо.

Найбільша перешкода в стосунках поміж народами – неспівмірність національно-політичних програм обох сторін у своїй основі. Більшість українських політичних мислителів і публіцистів XIX ст. не виходила поза вимогу культурного самовиявлення та обмеженого самоуправління для українського народу в межах існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини. Але, коли українська політична думка засвоїла ідею самостійної державності, вона передбачила, що майбутня українська держава охопить усі землі, на яких говорять українською мовою. Польські ж політичні ідеології базувалися на концепції історичного легітимізму. Польські патріоти наголошували на тому, що поділи Речі Посполитої поклали край їхній державності, були актами насильництва й грабунку. Звідси – відновлення територіальної цілісності держави – до 1772 р. Українські й польські територіальні претензії були цілковито суперечні, і тому їхнє примирення було марною справою. Деякі польські провідники розуміли, що українці є їхніми потенційними союзниками в боротьбі за національне визволення, проти царської політики Росії (твори мемуариста Станіслава Стемповського: *Stempowski S. Pamietniki (1820-1914).* – Wrocław, 1953. – S. 342). Польські поети інколи вживали українську мову в своїй творчості [1, Антологія]. Проте, це не дало подальших політичних наслідків.

Забігаючи наперед, скажемо, що пізніше ці стосунки поглибляться ще більше. Перша світова війна дала якісь перспективи польсько-українським взаєминам. Визвольні перегони 1917-1921 рр., національно-культурна автономія польської меншості в Україні 1917 р., польсько-українська війна за Східну Галичину в 1918-1919 рр. та союз між Польщею Пілсудського в 1920 р. та Україною Петлюри проти Радянської Росії в 1920 р. – ці три важливі віхи в історії обох країн призвели до перетворення в Східній Європі [3, Лисяк-Рудницький].

Щоб якоюсь мірою компенсувати ці прогалини, ми сьогодні й прагнемо якоюсь мірою заглибитися в життєвий та творчий шлях уродженця Київщини Е. Руликовського, етнічного поляка, що присвятив свою працю дослідженню української землі.

В Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігається документ: Ф. VIII. – № 2641-2642: *«Описание Васильковского уезда в историческом, нравоописательном и*

статистическом отношении», составлен *Эдуардом Руликовским*. Київ, в Университетской типографии, 1855 год». Зверху, в правому кутку, напис: «27 мая 1855 года». На звороті титулу: «Печатать позволения с тем, чтоб... Цензурный Комитет. Київ, 31 мая, 1855 год». Витяги з праці ми подаємо в «Додатку».

Період кінця XIX ст. насичений соціально-економічними проблемами розвитку українських земель. Науковий доробок Е. Руликовського і М. Миклухи-Макляя сприяв формуванню певної історіографічної традиції щодо вивчення селянсько-економічних проблем на теренах Київщини в кінці XIX ст.

Своїми науковими працями і поглядами, практичною діяльністю ці два видатні авторитетні мислителі допомагали людям пізнавати себе, розвивати інтерес до духовного життя, розуміння навколишнього світу. Проблеми духовного розвитку особистості вони пов'язували із загальнолюдськими ідеалами і цінностями. Вони докладали багато зусиль у справі розвитку духовних засад українського відродження, сприяючи піднесенню національної самосвідомості українців.

Джерела та література:

1. Антологія української теми у польських письменників XIX ст. // Українська муза натхнення / Під ред. Р. Ф. Кирчів, М. П. Гнатука. – К., 1871.
2. Estreicher w. XIX; Bibliogr. historii Pol. XIX w., II ez. 1; Enc. Org.; Ilustr. Enc. Trzaski; Bar, Słown. pseudonimów; Słown. Geogr. (Wysocki); Uruski, XV: 308 (tu nazwisko matki, Zofii: Chodkiewiczówna); Żychliński, I: 254, III, XXIII: 217; Lewąk-Więckowska, Zbiory B. Rap. Katalog; – Dubiecki M., Edward Rulikowski, «Tyg. Ilustr», 1882. – № 335. – s. 321-322; № 336. – s. 339-340; Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865-1900), W., 1968. – s. 115, 176; Historyk Ukrainy Edward Rulikowski (1824-1900), w: Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – s. 177-186; Sowiński L., Rys dziejów literatury polskiej. – Wilno. – 1877. – IV. – s. 561; Zawadyński T. Spuścizna po historyku Ukrainy, «Kresy». – 1906. № okazowy. – s. 10-11; Goszczyński S. Dziennik Sprawy Bożej. – W. – 1984. – II; Rulikowski J. Urywek wspomnień. – W., 1862. – s. 16, 41; Talko-Hryncewicz J. Z przeżytych dni. (1850-1908). – W., 1930; Zawadyński T. Wspomnienia z niedalekiej przeszłości, «Kraj» R. – 19, 1900. – № 41-42 dod. «Dział ilustr». – s. 546-547, 564-566 (fot); – «Czas» 1900. – № 124; Kalendarz Czecha. – 1901. – s. 87; «Kwart. Hist». – 1900. – s. 550-551; «Lud». – T. 11. – 1905. – s. 326; «Roczn. AU»: 1879-1890; – B. Jag.: rkp 7812 IV, 7815 IV, 9211 III, 9290 IV, Akc. 11/67, 112/60; B. Narod.: rkp. II 7861, t. 9; B. Ossol.: rkp. 7354 II-B. PAN w Kr.: rkp. 1881 t. 11; B. Uniw. Warsz.: rkp. 447 teka I k. 75-77; Stanisław Kotlarski. Rulikowski Edward Leopold // Pol. Sl. biogr. – T. 33. – Kn. 1. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1991. – S. 71-72.

3. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – Т. 1: Польсько-історичні стосунки: Тягар історії. – С. 83-110: Зауваження до коментаря проф. В. Сукенницького. – С. 111-114. – К.: Основи, 1994. – [530 с.].

Додаток 1

Ф. VIII. – № 2641-2642: «Описание Васильковского уезда в историческом, нравоописательном и статистическом отношениях», составлен Эдуардом Руликовским. Київ, в Университетской типографии, 1855 год». (Чорні, вицвітіші чорнила, скоропис).

Праця починається з «Передмови». Далі: «Положення повіту, межі і вигляд його»; 2). Земля. В цьому розділі, на арк. 6-7 (зворот), читаємо: «Витвори царства рослинного... благоростворений клімат цих країн і плодючість землі сприяють всілякій рослинності, трава досить висока, зернистий хліб рясний, на полях вирощується пшениця, озима і ярова, жито, ячмінь, просо, горох, конопля, картопля, огірки, дині, баштанні кавуни, капуста тощо. З фруктових дерев ростуть яблуні, груші, сливи, терен, вишні, черешні тощо.; з ягід: смородина, чорниця, ожина, горобина і т.ін. В лісах в південній частині повіту переважає дуб, у північній – сосна, окрім того ростуть береза, граб, берест, вільха, верба, плакуча верба; чагарники із породи верболозу, ракити, верболози в більшості ростуть в степах та лісах. Флора Васильківського повіту не менше багата: найрізноманітніші ковдри квітів встеляють степи, ліси та луки. В садах також старанно розводять оранжерейні квіти. Тутешні степи багаті на безліч різноманітних птахів та звірів: орли, ястреби, перепелятники, літаючи в великій кількості...»

На арк. 8: «Ліси»: «Досі ще ніхто не вводив у цих місцях правильного лісознавства; ніхто не звернув уваги на те, що, незабаром, ліси можуть скласти справжнє багатство цих країн, тим більше, що Васильківський повіт стоїть на межі безлісної України».

На арк. 18зв. автор описує дані роди, що заселяли повіт, а також історичні події, з ними пов'язані.

На арк. 83зв.: «Степи ці скрізь всіяні безліччю могил. Могили складають одну з особливостей степів та різку рису їх фізіогномії».

П. 18: «Народ, його характер, одяг, звичаї, вірування та легенди»:

Арк. 84зв.: автор пише про звичаї українського народу: новорічні свята, коляди, вулицю, вечорниці, веснянки, Великдень, купальні свята тощо.

Характеризуючи населення, Е. Руликовський розділяє його на зароське та передроське від назви річки Рось. Він говорить, що «передроське населення відрізняється зростом, правильністю рис обличчя. Чоловіки мають богатирську будову тіла, жінки – також високі, вродливі, більшість – біляві...» (арк.86зв.).

«Поселянин Васильківського повіту взагалі підприємливий». «В ньому особливо видна велика здатність до робіт механічних» (арк.87).

«Обряди й звичаї – ті, що властиві усій Україні. Ми намірені визначити лише ті, які надзвичайніші й цікавіші за інші. 23 квітня, день святого Георгія, свято землеробське: сільські господарі виходять цього дня на поля, що красуються своїми проростями; також виїжджає і священник для освячення молодих посівів, кожен з родиною іде на своє поле і тут їдять принесений обід, пригортаючи один одного горілкою. До дня св. Георгія прорості бувають уже настільки великі, що ворона може в них цілком сховатися» (арк.91зв.).

«На самому початку світа Бог створив лише небо та води, а землі ще не було. Потім Творець сказав дияволу: іди на дно моря і принеси мені жменю піску; диявол, підбурований допитливістю, спитав: для чого? – Не питай! – відповів Творець. – Іди, лише на дно морське, і, взявши там піску, скажи: «Поблагослови його, Творець». Диявол пірнув, проте, неначе наперекір Творцеві, повернувся ні з чим, оскільки він сердився на те, що Бог не задовольнив його допитливість. За повторним наказом Творця диявол приніс піску. І Творець говорить: «От і з цього піску я сотворю землю, а потім сотворю людей, і земля ця буде їх житлом.» Дияволу ця мова дуже сподобалась, він відразу ж пірнув у море і на цей раз уже набрав жменю піску в рот та кігті, гадаючи про себе: обдурю я Бога, і я сам собі створю землю. Зрадільний, з піском у лапах, він виринув з глибини моря. Творець узяв цей пісок до своїх рук і кинув на море: раптом води покрилися землею, а в роті проклятого диявола земля все росла та росла, він її виплюнув і де вона впала на водах, озерах та болотах, поробилися острови, і тому-то ще й тепер диявол любить жити на купинах» (арк. 96зв.-97).

«Народні назви деяких сузір'їв: квочка з курчатами (плеяда), візок з конями (риза мајор (?), зоря (ранкова зоря та зірка Lelowa (!). Комету називають Волосожар» (арк.99-99зв.).

«Перекази» (арк.99зв.): «Очевидно, що народ наш за своїм давнім язичеським уявленням приймав багато понять християнських. Існуючі тепер народні перекази являють дивну помісь цих ідей, напевне, різноманітних, а між тим, пов'язаних поміж собою. В обрядах та празниках народних цей зв'язок ще очевидніший».

В розділі «Пісні» (арк.102зв.): «Туга – головний характер українських народних пісень – це почуття, майже без всіляких інших відтінків, проймає зміст цілого, так що іронізм розгульних пісень відбився якоюсь сердечною тугою. Пісні ці, особливо любовні, сповнені незрівнянної наївної відвертості та природності. Зазвичай перший рядок починається зображенням якогось образу, запозиченого з оточуючої природи: порівняння з при-

родою, вказання подібностей з нею дуже часті, звідси й виникають відомі розмови з буйним вітром, дрібним дощем» і т. д.

«Тепер важко відрізнити шляхтича від мужика. Вони не відрізняються ні одягом, ні мовою, ні поняттями, і якщо зустрінеш їх разом в гурті, то можеш відрізнити шляхтича хіба лише за рисами обличчя» (арк. 136).

*Стеньгач Н.О.
м. Хмельницький*

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ В XVIII СТ.

Українська еліта Гетьманщини кінця XVII – початку XVIIIст.ст. в державному устрої виявила тенденції до європейської моделі монархізму. Проте через постійне втручання російської влади в українські внутрішньополітичні справи республіканські інституції залишалися єдиними, через які могли бути реалізовані ідеї української політичної суб'єктності. Утвердження козацької старшини в повному праві власності на свої матки зумовило еволюцію республіканської форми правління в аристократичну республіку.

Ключові слова: Гетьманщина, форма правління, козацька старшина, аристократична республіка.

В умовах становлення нового суспільства Гетьманщини на початку XVIII ст. поряд з монархізмом, що опирався на прагнення центральної влади максимально підпорядкувати своєму правлінню всі прояви суспільного життя, не меншого поширення набули і республіканські погляди. Вони могли посилюватися чи послаблюватися, але завжди залишалися притаманними політичній еліті України-Гетьманщини. Нерідко це проявлялося уже в самоназві суспільства. Так, наприклад, І.Мазепа 12 лютого 1688 р. у листі на Січ пояснював, що Україна належить до тих «держав», «де речі посполиті всіма разом військовими людьми розсуджувано» [7, с.100]. Річчю Посполитою українською називав Гетьманщину С.Величко [14, с.23]. Підкреслення республіканської сутності українського суспільства містить і відомий твір С.Дідовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю», де у кульмінації полеміки персоналізована Україна – Малоросія заявляє Великоросії: «А не ты Республикою повелеваешь мною» [6, с.134].

Суспільно-політичними джерелами республіканських політико-культурних орієнтацій були: військова демократія як форма суспільно-полі-

тичної організації і правління у межах соціумів зони «прикордоння», до якої належала і Запорозька Січ; шляхетсько-республіканські засади Речі Посполитої, які залишалися взірцем для нової української еліти; протистояння старшинських угруповань владі гетьмана як прояв природно-історичного змагання органів місцевої влади з владою центральною; протистояння провідних верств українського суспільства представникам російського політикуму як носіям монархічно-імперського світогляду.

Проте, до того часу, поки козацька старшина соціально не переродилася у нову шляхту, республіканські орієнтації залишалися у більшості своїх проявів стихійними, неусвідомленими. На поверхні суспільно-політичного життя перебували лише орієнтації, пов'язані з боротьбою старшинських угруповань з гетьманом за провідну роль у здійсненні центральної влади, за вплив на неї у справі прийняття політичних рішень. Саме таким змістом характеризувалася навесні 1666 р. природа напруженості між гетьманом І.Брюховецьким та старшинським загалом щодо порядку заміщення урядових посад. Як стверджував інформатор московського уряду, старшини не могли примиритися з тим фактом, що до ряду міст гетьман призначив полковників, як наголошувалося, «по своїй волі, а не за їх стародавніми правами» [1, с.43-44].

Дане протистояння з огляду на спрямованість державотворчої діяльності практично усіх гетьманів від Б.Хмельницького до І.Мазепи, засвідчувало перевагу саме монархічних орієнтацій у їх політичній свідомості. І це, на наше переконання, відображало історичну закономірність становлення нових держав та націй. Проте поразка І. Мазепи, петровський погром, підконтрольність гетьманської влади, потурання російських властей українському полковництву у протистоянні гетьманам позбавило український соціум можливості розвиватися шляхом утвердження і реалізації тенденції до монархізму. За нових обставин республіканські засади стали провідними у взаємодії політичних суб'єктів після мазепинської доби, як у Гетьманщині, так і серед емігрантів, що об'єднувалися навколо П.Орлика. Республіканізм останніх, вважаємо, тримався на впливі традиції, інерції суспільно-політичних поглядів, сформованих до життя у вигнанні, надзвичайності умов функціонування військового табору.

У Гетьманщині ж протягом 20-40 рр. XVIII ст. до уже названих додалося нове джерело республіканізму, характерне для усього європейського світу нового часу. Ми маємо на увазі той факт, що саме тоді старшинство Гетьманщини у переважній більшості підійшло до самоусвідомлення себе повними і незалежними суб'єктами власності на свої маєтки. Таке самоусвідомлення неминуче веде до сприйняття себе і відносно незалежним суб'єктом політичного життя.

Вважаємо, що саме такі, як сформулював З.Когут, «внутрішні зміни в Гетьманщині» зіграли вирішальну роль в тому, щоб протягом другої чверті XVIII ст., після Полтавської битви викристалізувалася «малоросійська політична культура», а «її соціальною базою стала нова козацька еліта... ця нечисельна група козацьких старшин перетворилася в українську шляхту (своєрідне джентрі – нове дворянство) і вважала себе рівною польській шляхті, приймаючи частково і її політичний світогляд» [10, с.128].

Такі глибокі зміни у свідомості політичної еліти на фоні її нищівної військової поразки не могли відбутися внаслідок якогось збігу випадковостей, або якихось особливостей «українського шляху». Вважаємо, що перетворення могли статися лише на ґрунті змін кардинального рівня, значення яких не можна недооцінювати. І цими базовими змінами стало саме самоствердження старшин у якості незалежних суб'єктів власності на свої земельні держання та володіння.

Ті маєтки, які засновники старшинських родів отримували «на ранг» як платню за службу, «до ласки військової» чи «до віку» як винагороду за старанну службу протягом кращих років свого життя, тобто як пенсію, їхніми нащадками стали сприйматися як власні. Тобто як такі, котрим можна не тільки володіти і користуватися, але й розпоряджатися.

Вирішальними чинниками перетворення права володіння маєтком, даним у користування за умови служби, у право власності, відомий історик права М.Володимирський-Буданов вважав час та працю. Якщо кілька старшинських поколінь володіли певною ділянкою, то останній у їх ряду звикав дивитися на неї як на власну. Ще більше значення мала праця. Завдяки їй «маєток може отримати зовсім інший вигляд і цінність; віднімання такого маєтку зовсім не те, що відняття маєтку, даного вчора, хоча б володілець і визнавав за віднімаючим право на те» [2, с.49-50].

До того ж, обставини історичного розвитку України-Гетьманщини залишали чинним і найдревніше джерело набуття права власності – право займанщини, коли людина цілину перетворювала у цінність власними зусиллями, працею.

Як засвідчують «Права, за якими судиться малоросійський народ», на час створення даного кодексу усі форми права власності в Україні Гетьманщині визріли. На це вказують пункти 2, 3, 4 арт. 3 гл. 4. У них фіксується право старшини-шляхтича та його нащадків володіти маєтками вічно і вільно, за наявності гетьманських універсалів, інших документів («крепостей») або й без них, отримавши землю як подарунок, як спадок від батька або матері й інших родичів, купивши або іншим законним («правильним») чином набувши. Окремо наголошувалося і на здобутті права власності через працю: «хто на пусту землю прийшов і тую землю розорав, або ліс розчистив» [9, с.48-49].

«Права» беруть до уваги і час як засіб набуття повного права власності того, хто «здавна за самодержавніших Всеросійських государів, святоусоплих предків і. і. в-ті, також і за всеблагополучнішим її ж величності государюванням, безсумнівно володів, той і наступники його такими маєтками вічно і вільно володіти мають». Таким чином, фактор часу узаконував право власності старшин на те, що надане предками сучасного государя і яке уже не личить віднімати останньому, бо тим він руйнує їхні діяння, а значить – оскверняє їхню пам'ять. «Правда, – зазначає М.Володимирський-Буданов, – вони не висловлювали волі віддавати майно на вічність, але й не попереджали, що віднімуть його» [2, с.51].

Свідченням того, що в Україні-Гетьманщині не лише визріли усі форми права власності, але й утвердилася сама ідея власності (як усвідомлення володільцем своєї незалежної влади над майном та вимога визнавати цей факт оточенням) є фіксація відповідної норми у «Правах»: «Шляхетського і військового звання у Малій Росії людей у посполитих перетворювати і поневолювати, також земель та інших угідь їхніх, правильно ними придбаних, віднімати нікому не належить, але вони при своїх вольностях, свободах і при маєтках непорушно бути повинні» [9, с.56].

Як бачимо, формулювання максимально широке і не робить виключення навіть для суверена українського старшинства-шляхетства – російського монарха, хоча згадки про особу останнього займають далеко не останнє місце в кодексі. Нарешті, на той час старшини стали сприймати себе правомочними нагороджувати за старанну службу земельними ділянками своїх слуг: «навічно, з такою свободою, що вправі він і нащадки його той маєток вживати, продавати і дарувати» [9, с.56], що є, очевидно, найпереконливішим аргументом на користь того, що право володіння, користування переросло у право розпорядження, а отже переросло у право повної власності.

Зрозуміло, що усвідомлення себе повними господарями маєтків викликало до життя республіканські настрої та політико-культурні орієнтації. Опосередкованим проявом цього стала юридична норма, зафіксована у «Правах» арт. 1 гл. 4. Утвердившись як суб'єкти приватної власності, старшини підкреслювали свою рівність, звичайно і у питаннях управління суспільними справами. Таке управління передбачає застосування влади. Однак принцип шляхетської рівності практично скасовував можливість застосування владних методів до рівних собі. Виникла проблема нерегульованості суспільних взаємин. Якби ця проблема не виникла, не було б потреби переносити норму Литовського статуту до «Прав» і наголошувати, що в усіх державних інституціях «кожний повинен відати місце своє і відповідно до гідності чину свого, у якому хто перебуває, належним порядком вищого нижчий поважати має» [9, с.94-95].

Певних республіканських імпульсів за постмазепинської доби козацькій старшині надавали ті соціально-економічні та політичні процеси, які охопили сферу політичного управління. Це, зокрема, формування у цій сфері ряду соціальних угруповань та, особливо, тих настроїв, що виникали на ґрунті взаємодії нижчої старшини, військових канцеляристів, значного товариства (бунчукових, військових, значкових товаришів), вищої урядової старшини. Концентрація основного масиву землеволодіння у руках бунчукових товаришів за відсутності сталих службових обов'язків, що, до певної міри, позбавляло їх можливості реалізувати свої владні амбіції; різюча майнова диференціація у середовищі бунчукового, військового, значкового товариства за умови повної відсутності відповідності між рангом, званням і розмірами багатств; зловживання службовим становищем, отримання посад завдяки хабарям, родинним зв'язкам, взаєминам клієнти – все це (на фоні формальної виборності при заміщенні старшинських урядів, застосуванні екзаменаційної системи при просуванні військових канцеляристів сходинками служби) викликало спротив тієї частини політичної еліти, яка покладалася лише на освіту, обдарованість, старанність та енергійність. Звичайно, такі особисті риси давали їм більше шансів за умови культивування в Україні-Гетьманщині республіканських засад.

Джерелом республіканізму протягом середини, другої половині XVIII ст. стали і впливи західноєвропейського просвітництва, та деякі «республіканські хитання» петербурзького трону (що, власне кажучи, теж було зумовлено просвітницьким впливом). Серед цих «хитань», звичайно, повз увагу української верхівки не міг пройти непоміченим відомий «панінський проект», підписаний Катериною II, про створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та включення другим у списку, із восьми членів ради, гетьмана К.Розумовського [13, с.130].

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української політичної суб'єктності і окремішності значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К.Розумовського. Відновлення традиції скликання старшинських З'їздів, перетворення колегії Генеральної старшини у колективний орган поточного управління справами Гетьманщини, вилучення судової влади із компетенції Генеральної Військової Канцелярії та зосередження її у Генеральному Військовому Суді, порядок комплектування якого, починаючи з 1760 р., передбачав республіканську процедуру щорічних виборів 10-ти тимчасових членів Генерального Суду старшиною-шляхетством усіх десяти лівобережних полків.

Укорінюючись у свідомості еліти як цінність, республіканізм все більше потребував своєї реалізації у політичній практиці. Безпосередньою причиною, що спонукала старшин взятися за розробку конкретної програми утвердження в Україні-Гетьманщині республіканських засад була

судова реформа 1763 р. Запровадження підкоморських, земських і гродських судів, комплектованих старшинством шляхом виборів, підводило їх до сприйняття республіканської системи цінностей як чинної.

Безпосереднім поштовхом до сформулювання конкретних пунктів республіканської програми стала спроба частини учасників з'їзду грудня 1763 р., що завершив розгляд питань судової реформи, загітувати з'їзд звернутися до Катерини II із проханням запровадити в Україні-Гетьманщині спадкове гетьманство. Проте прихильники республіканізму завзято запротестували. На з'їзді розгорілися «палкі суперечки», «вчинено було різні пропозиції», а серед них — й наповнені республіканським змістом. І хоча до остаточного варіанту документа, відомого під назвою «Прохання малоросійського шляхетства...» далеко не всі вони увійшли, але саме вони дають нам можливість відтворити, якою уявлялася новій шляхті республіка.

Очолити її мав гетьман «вільно обраний малоросійським народом». Для «узаконення нових запроваджень», для «спільних наших постанов і справ», для «порад з приводу потреб малоросійського народу» пропонувалося один раз протягом року, «а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить», скликати сейми або генеральні ради, де усі «нові запровадження і справи повинні визначуватися і вирішуватися бути більшістю голосів». Виходячи з того, що нова шляхта визнавала російського монарха своїм сувереном, та брала собі за зразок шляхетсько-республіканські засади польської Речі Посполитої, де «нові справи вирішувалися і запровадження узаконювалися були під час польського володіння спочатку на сеймиках наших, а потім підтверджувалися були на головних сеймах спільними короля і всієї республіки згодою», українська еліта визнавала за російським монархом право «конфірмації», після якої рішення Генеральної ради набували б законної сили [17, с.92-95].

Республіканські засади організації судової влади нові шляхтичі конструювали, орієнтуючись на правові норми Литовського статуту та виходячи з уявлень про порядки доби польського володіння. Заново засновані підкоморські, земські, гродські суди, вважали вони, мусили перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувалося формувати шляхом виборів «вільними голосами від шляхетства».

Дещо доповнити картину республіканських орієнтацій, якою вона склалася на середину XVIII ст., нам допоможуть «Права, за якими судиться малоросійський народ». Республіканізм, насамперед, проявляє себе способом заміщення посадових осіб, шляхом формування органів влади. Глава 4 «Про вольності і свободи малоросійські» у арт. 1 п. 1 фіксує: «На будь-який військовий чин у малоросійські старшини, за давнім високомо-

наршими грамотами затвердженням порядком, вільними голосами обирати» [9, с.419-427].

Відсутність деталізації стосовно суб'єктів активного виборчого права а також твердження того ж пункту 1, що чин отримують «за розсудом та визначенням вищого правління» уже вказує на те, що це не демократично-, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у даному напрямі вказує також наступний, 2-ий пункт, арт. 1, який фіксує, що «посполитого звання люди» не можуть бути обраними «ні в які військові чини». Дана тенденція знайшла своє відображення і в «Проханні малоросійського шляхетства...» 1763 р. Право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, документ пропонував надавати ще лише «малоросійським і низовим запорозьким козакам», але зовсім ігнорував питання про надання козацтву будь-якої можливості отримати право бути обраним на старшинський уряд [17, с.96-98].

В 1767 р. була проведена виборча кампанія до Катерининської законодавчої комісії, а батуринське і ніжинське шляхетство, дану вимогу включило і до свого відомого першого наказу депуту Г.Долинському.

Вибори та участь у роботі комісії викликали до життя й ідею шляхетської республіки, організованої без інституту гетьманства, а натомість при провідній ролі представницької установи від шляхетства. Ініціатором цієї ідеї став Г.Полетика. У своїх працях, підготованих для захисту інтересів української політичної еліти під час роботи законодавчої комісії, він розгорнув рішучу критику інституту гетьманства. У «Запереченні» Д.Наталіну Г.Полетика розглядав гетьманів як узурпаторів влади в Україні, стверджуючи, що вони її «собі присвоїли» «більше, ніж права дозволяють». Умовами порушення владної рівноваги між гетьманом і старшиною він визначав: опору гетьманів на свою військову владу; користування «багатствами загальнонародних податків»; допомогу «сильних своїх при Дворі Російському приятелів». Лубенський депутат по-республіканському не визнавав залежності представника шляхетства «від єдиної Гетьманів влади», коли від цих, за його висловом, «безмежних начальників» залежало або «благополуччя і зростання», або, «у випадку їх немилості», – «нешастя, часто ж і повне розорення та згуба» [3, с.73-78].

Проте вістря своєї критики Г.Полетика спрямовував не лише на уже скасований інститут гетьманства, але й на наміри встановлення в Україні практично необмеженої влади генерал-губернатора: «Привласнивши вони проти прав, привілеїв і колишніх Малоросійських вольностей усі військові, громадянські і камеральні справи, чинили так, як хотіли, і були єдиною причиною нещасливого і недбалого стану Малої Росії. Отже, якщо і нині загальне управління доручити Генералу-Губернатору, то ім'я тільки одне Гетьманське скасується, а сила і дія його залишиться». Ще відвертіше цю

думку прихильник шляхетської республіки формулював у паперах, не призначених для публікації: «Гетьман Малої Росії і влада його ніколи не потрібні, але не потрібен же й інший ніхто, владу його здобулий, від якого одного б залежали усі військові, громадянські і камеральні справи, і який би, за своїми примхами, що бажав – робив» [3, с.80-84].

За посередництвом критики згубного впливу всевладдя гетьманської влади депутат паралельно захищає республіканські принципи виборності, вказуючи на такі його переваги як використання кваліфікованих адміністраторів, залучення до управління людей, зацікавлених місцевими справами і потребами, що, врешті працювало б на такі загальносуспільні переваги як відповідальне й старанне ставлення до державної служби, створення сприятливих умов для військовослужбовців, взагалі, впорядкування суспільно-політичного життя.

Захищаючи республіканський принцип виборності, депутат пояснював і механізм згубного впливу всевладдя гетьманів на суспільство: «... Але коли колишні головні командири у старшинські чини розпочали призначати за пошуками і своїми забаганками, і у переважній більшості призначали людей нездатних, у військових справах вправності не набулих, і до того ж тих, які не мали, в силу права і древнього звичаю у тих місцях, де вони у старшини призначаються, ніякого маєтку, то, природно там, де такі старшини поміщені, мало відбутися ослаблення до служби і ущемлення військово служилих, та інші непорядки». Зазначимо, що опонуючи прихильникам централізації влади, Г.Полетика наголошував, що республіканізм ні в якому випадку не передбачає ослаблення дії законів, права. Навпаки, такі можливості, на думку депутата, легше виникають через узурпацію влади. Саме йому належать слова: «Анархії в Малій Росії, згідно правам, ніколи бути не може. Була при Гетьманах тиранія, проти прав дозволена, чому причиною багато непорядків і плутанини» [3, с.85-86].

Поряд із названими опорами «гетьманської тиранії» Г.Полетика шукав і вихідну точку обмеження шляхетської республіки і неправомочного звеличення гетьманів. Нею він вважав таємне протистояння Б.Хмельницького створенню Трибуналу і присвоєння його права розглядати апеляції на рішення шляхетських судів: «Таким чином, підкоривши собі всю Малу Росію, недозволенім і беззаконним чином управляли нею за своєю волею і примхами, і не мали владі своїй ніякої межі. Ніхто уже не міг захищати себе своїми правами і вольностями, і ніхто Гетьману нагадати не міг про межі його влади і посади. У самих важливих і до благополуччя спільного стосовних справах, якби хто-не-будь насмілився Гетьману перечити, той платив втратою чину, маєтку, а часто і самого життя» [3, с.87-89].

Яким же чином мала бути організована шляхетська республіка, очолена представницькою установою? За зразок Г.Полетика брав шляхетські

порядки часів Речі Посполитої. Використовуючи історію як засіб легітимізації своїх вимог, він наголошував, «що Мала Росія, перебуваючи під Польщею, мала форму правління республіканську». Її шляхетство регулярно збиралося на сеймики приймаючи на них «усі військові і громадянські запровадження та закони». Далі вони представлялися обраними послами на головному сеймі «для конфірмації королівської».

Порядок здійснення судової влади змальовувався Полетикою точно таким же як і у «Проханні» 1763 р. для республіки, очоленої гетьманом. Хіба що, подаючи історію запровадження трибуналу, він дещо розширював перелік різновидів справ, що залишалися під королівською апеляцією. Це не лише справи відносно «втрати честі та життя шляхетського», а й також «до думок, столу королівському належних, і до казенних прибутків стосованих» [3, с.90-91].

Порядок організації суспільно-політичного життя у республіці, очоленій шляхетським представництвом дещо деталізується у «Проханні Малоросійських депутатів...» 1768 р. Зокрема, нова шляхта наполягала, щоб усі «внутрішні запровадження, а саме: накладання податків, відрядження на роботи та інші... за привілеями нашими повинні робитися і робилися у минулі часи зі спільної згоди шляхетства і всіх чиновних людей на радах».

Отже, в силу ряду історичних обставин республіканська форма правління знайшла в Україні-Гетьманщині набагато більше можливостей для реалізації ніж монархічна. Поряд з відомими традиційними джерелами республіканізму, з поразкою І.Мазепи республіканські засади стали єдиними, на основі яких Українська козацька держава могла функціонувати як окреме політичне тіло. Зміцненню політико-культурних орієнтацій на республіканізм дуже прислужилося усвідомлення старшинами себе повними і незалежними суб'єктами власності на свої маєтки, що остаточно визріло протягом 20-40-х років XVIII ст. Таке самоусвідомлення дозволило старшинству сприйняти себе відносно незалежними суб'єктами політичного життя, що, як і в європейських суспільствах, стало провідним джерелом республіканських орієнтацій.

Вироблення та реалізація українськими старшинами ряду республіканських ідей та проєктів засвідчують, що у своїх політико-правових програмах старшина еволюціонувала від демократичної до аристократичної республіки (з огляду на критерій охоплення пасивним та активним виборчим правом підвладних верств та самої еліти); від гетьманської до парламентської республіки (з огляду на провідну роль відповідної державної інституції).

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.4. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1853. – 276 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки по истории литовско-русского права. –К. : тип. В.И. Завадского, Ч.1.-1889. – 539 с.
3. Возражение депутата Григория Полетики на «Наставление Малороссийской коллегии господину депутату ж Дмитрию Наталину». – ЧО-ИДР, 1858 г., № 3, с. 71 – 102.
4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. – 533 с.
5. Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 26-31.
6. Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиєю // Українська література XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 380-394.
7. Источники для истории запорожских казаков : [в 2 т.] / Д. И. Эварницкий. – [Б.м.] : Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. – Т. I. – 1908. – 1072 с.
8. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Москва: В. Унив. Тип. – 1858. – Ч.1. – 339 с.
9. Кистяковскій, Александръ Ѳедоровичъ. Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ. — Киевъ: Университетская типографія (І.І. Завадскаго), 1879. – 1063 с.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. – Київ: Основа. – 1996. – 317с.
11. Когут З. Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Літературознавство. Львів, 1993. – С. 124-131.
12. Лазаревский А. «Отрывки из семейного архива Полетики» // Киевская старина, 1891, № 4.-С.97-116
13. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип. К. Н. Милевского. – Т. 2. – 1893. – 560 с.
14. Летопись событий в Югозападной России в XVII веке : [в 4 т.] / сост. Самоил Величко. – Киев : Врем. комис. для разбора древ. актов, 1848-1864. : Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – Загл. обл. : Летопись событий Самоила Величка Т. 4 : Приложения / С. Окольский. – Киев: в Тип. Федорова. – 1864. – XI, 407.
15. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки по історії українського державного будівництва в XVII-ому столітті. // Фотодрук з 1-го видання („Дніпросоюз”, Київ – Відень, 1920), накладом Видавництва Булава в Нью-Йорку, р. 1954. – 110с.
16. Матях В. Ціннісні орієнтації українського суспільства в умовах російського протекторату (основні напрями наукового дослідження) // Украї-

- на в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 419-434.
17. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – Київ: Друк. Укр. акад. наук, 1926. – 302 с.
 18. Панашенко В. В. Соціальна еліта гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.) / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 1995. – 221 с.
 19. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – Київ: Либідь, 1992. – 232 с.
 20. Прощение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине_2 в 1764 г. // Киевская старина, 1883 г., № 6, с. 317-345.
 21. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. – 368 с.
 22. Степанков В. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – Київ; Черкаси, 1993. – С. 28-35.
 23. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Кн. 1. – Київ – Черкаси, 1997. – С. 134-146.

*Трембiцький А.М.
м. Хмельницький*

УКРАЇНСЬКЕ КУХОВАРСЬКЕ НАЗОВНИЦТВО В «ЕНЕЇДІ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

До часу появи «Енеїди» батька української літератури Івана Котляревського (*1769 – †1838) літературно-книжною письмовою мовою, яку вживали в церкві, школі й урядуванні на теренах сучасної України, була церковно-слов'янська (*староболгарська*) мова. Цю старослов'янську мову, до якої проникали живі українські слова, і на якій розвивалася попередня українська літературна мова, внаслідок різних історичних подій,

зокрема, скасування гетьманського уряду, покріпачення українського селянства і зросійщення козацької старшини, замінила російська літературно-побутова мова. Однак, під впливом Заходу все ж почало зростати сентиментально-романтичне зацікавлення простолюттям, яке поєдналось із демократичними козацькими традиціями, що насправді ніколи в українському народному середовищі не вмирили. Іван Котляревський свідомо вивчав українську старовину, побут, етнографію, фольклор і народну мову та написав свою поему «Енеїда», як трагестію Вергілієвої «Енеїди», українською мовою, яка стала великою подією для української та західної літератури [15, с. 2].

Перше, неповне видання «Енеїди» Івана Котляревського побачило світ у 1798 р., а повне видання «Енеїди», яке автор доповнював і переробляв майже все своє життя, вийшло лише у 1842 р., тобто вже після його смерті. «Енеїда» започаткувала становлення нової української літератури й досі залишається пам'яткою українського письменства, написаною розмовною українською мовою. «Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати того безумовного факту, що українці – частина слов'янського світу, а українська мова – одна із слов'янських мов». Тобто, «розглядати історію українців та української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі означає відриватися від наукового ґрунту і літати в хмарах мрій і вигадок» [13, с. 5]. «Енеїда» Івана Котляревського попри формальне відображення античного світу з його мітологією, – це українська національна епопея в якій описано не лише життя українців XVIII ст. з усіма суспільними шарами, але й «тодішні суспільні відносини (*кріпацтво, критика провідної верстви*)», що їх сатиричній формі осуджує автор [15, с. 2].

Канадський дослідник українського походження Сергій Голубенко у статті «Будеш, батьку, панувати поки живуть люди» (*Торонто*, 1969), писав, що «багатство етнографічних деталей, докладний опис народних одягів, хатнього устаткування, страв, ігор, танців, музики, обрядів, похоронів, поминок, ворожіння роблять поему визначною й з боку пізнання українського побуту тих часів» [5, с. 4]. Цієї ж думки дотримуються американські дослідниці українського походження: Наталія Чапленко у статті «Українські страви в “Енеїді”» (*Нью-Йорк*, 1969) зауважувала, що поза «загальними міркуваннями про відродження нової літературної української мови» Іван Котляревський відкрив спеціальну рису українського народного побуту – «українські страви того часу», що й досі є для українців дуже важливим «етнографічним, фольклорним і мовним матеріалом» про українські страви [15, с.2]; Христя Навроцька у праці «Історичний розвиток української кухні» (*Нью-Йорк*, 1988), писала, що вона «розвивалася протягом багатьох віків» і віддзеркалює історичний розвиток українсько-

го народу, його звичаї і кліматичні та природні особливості, в яких жив український народ» [11].

Алла Акіменко у статті «За одним столом із Енеєм» (Київ, 2012) зауважує, що досить багато незнайомих сучасним українцям назв історичних страв зі знаменитого твору І. Котляревського можуть бути «окрасою сучасної української кухні», оскільки у ті часи кухня хоча й «була не надто вибагливою, утім смачною». А деякі «наїдки» з «Енеїди» дійшли до наших днів й досі є «частиною сучасної кухні» [1].

«Енеїда» І. Котляревського – це справжня енциклопедія суспільних стосунків в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Головний герой поеми «парубок моторний» Еней постійно пиячив або ж уживав різні делікатеси. У ті часи поважали не дуже вишукану, звичайну та поживну їжу, а її рецепти були простими, без сучасних приправ. Багато тогочасних рецептів уже не використовуються, однак варто знати, що «їли наші предки і що для них було делікатесом» [6; 9]. Загалом же в «Енеїді» подано майже **180 назв страв, харчових продуктів, напоїв чи посуду**, що дає дослідникам «образ харчування того часу» та засвідчує багатство українського куховарства. Більшість із цих страв й досі вживаються, а деякі давні, відомі тільки з назв. І, на жаль, подані І. Котляревським у поемі «відтінки в мові для визначення страв» [15, с.2] і «мовні смаколики» не використовуються сучасними дослідниками українського куховарського назовництва «повною мірою» [2].

В «Енеїді» І. Котляревського на саме лише визначення печива і борошняних виробів подано 45 слів. Зокрема, для назви **хліба** автор уживав слова: буханець, буханчик, буханка, «глевтяк», коровай, книш, корж. Для дрібного **печива** – бублики, гречаники, коржики, коржі, мандрики, піріжки, пундики, сластьони, стовбуни, стовпці, шулики (*корж із маком і медом*) та ін. Для **старовинних страв** – грінки, зубці (*з ячменю і конопляного молока*), кваша, куліш, лемішка, локшина, потапці, путря (*ячмінна кутя з солодким квасом*), рябко (*каша з пшоно або локшини і гречаного борошна*), тетеря (*з пшоно і борошна*) та багато ін. [15, с. 2]. Ці давні страви, в яких переважають гречане борошно, пшоно і ячмінь, вказують, що крім пшениці, це були «найбільш плекані **зернові культури**» [15, с. 3]. Автор писав:

*Пили там, їли, забавлялись,
Забули наших людських бід.
Там лакоминки різні їли,
Буханчики пшеничні білі,
Кислиці, ягоди, коржі
І всякі-разні витребеньки, –
Уже, либонь, були п'яненькі,*

Понадувались, мов йоржі... [9; 15, с. 3].

Хліб, бублики, книши вродились...

До сирних в маслі пирогів!.. [9].

І ласоці все тільки їли,

Сластьони, коржики, стовпці,

Варенички пшеничні, білі,

Пухкі з кав'яром буханці... [15, с. 3].

Хліб, бублики, книши вродились...

Лавинії к Петру мандрик... [6; 9].

Везли з собою лагомини... [9].

Книш – кругла паляниця з житнього, рідше пшеничного, борошна тонкого помолу, яку, вмочивши ложку в олію, надрізали по краю, як квітку, а одержані «пелюстки» витягували до середини і притискали ложкою, деколи під пелюстками начиняли смаженою на олії цибулею або квашеною капостою з олією та цибулею [6; 14, с. 101]. **Лагомини** – ласоці. **Мандрики** – невеликі пампушки, які готували на «петрівку» з сиру змішаного з борошном, із додаванням трохи масла, солі, яйця [6; с. 108]. **Млинці** (стовпці, стовбуни, гречаники), – замітники хліба, для яких розмішували дріжджове тісто, а потім смажили на сковороді або пекли в керамічних кухликах та їли їх із кисломолочними продуктами, молоком чи шкварками. **Сластьони** – шматочки дріжджового тіста, які смажили на олії [6; 14, с. 119].

Дослідниця Галина Вдовиченко пише, що коли «окинеш оком» сучасне «застілля, де зголоднілі їдці завзято поглинають різноманітні страви», то приходять на думку рядки з «Енеїди» Івана Котляревського [2], де, зокрема, з великою яскравістю описаний ним бенкет у Дидони [5, с. 4]:

Поклали шальовки соснові,

Кругом наставили мисок;

І страву всякую, без мови,

В голодний пхали все куток.

Тут з салом галушки лигали... [1; 9; 15, с. 3].

Тут їли рознії potravи,

І все з полив'яних мисок,

І самі гарнії приправи

З нових кленових тарілок:

Свинячу голову до хрину

І локшину на переміну,

Потім з підлевою індик;

На закуску куліш і кашу,

Лемішку, зубци, пугрю, квашу

І з маком медовий шулик!.. [1; 5, с. 4; 9; 12; 15, с. 3].

На другий день раненько встали,
Огонь на дворі розвели
І м'яса в казанки наклали,
Варили страву і пекли.
П'ять казанів стояло юшки,
А в чотирьох були галушки,
Борщу трохи було не з шість;
Баранів тьма була варених,
Курей, гусей, качок печених,
Досита щоб було всім їсть...
З кулешиком лемішку їла... [9].
Рябка, тетерю, саламаху –
Як не було: поїли з маху
І всі строжили сухарі,
Що не було, все поз'їдали... [9; 15, с. 3].

На межі ХІХ–ХХ ст. досить поширеною стравою в Україні була **лемішка** – каша з підсушеного гречаного, запареного окропом із вершковим маслом, борошна, яке добре вибивали лопаткою та упрівали в печі. Їли з маслом, солодким молоком, кисляком, або конопляним чи маковим молоком, олією, підсмаженою цибулею («засмажкою»). Із холодної лемішки виготовляли плескати коржі «плесканки», смажили їх на олії або запікали в горщику (*макітрі*) в печі [1; 2; 6; 14, с. 107]. **Галушки** з гречаного чи житнього борошна й досі залишилися в українській кухні, які подають і на вишуканих прийомах як доповнення до українського борщу або як самостійну страву [6; 14, с. 93]. **Зубці** – одна з найдавніших українських страв (*каша*), яка вважалася ласощами і її готували з пророщеного, зарані відвареного у воді, а потім два рази в молоці з конопляного насіння, висушеного, підсмаженого та потовченого ячменю [1; 6; 14, с. 98]. **Кваша** – страва з пшеничного або гречаного борошна та житнього солоду, яке окропом (*кип'ятком*) розбавляли до потрібної густоти та ставили у тепле місце, щоб скисло, а тоді варили та їли влітку зі свіжими ягодами, а взимку – з калиною або сухофруктами [1; 6; 14, с. 100–101]. **Куліш** – пшоно або іншу крупу заливали водою і варили з олією, вершковим маслом або салом. **Кулешик** – юшка-пюре, яку, незалежно від закладених продуктів, заправляли сумішшю з 2 жовтків, розмішаних із півсклянкою сметани та подавали до потапців [6; 14, с. 106]. **Потапці** – давній козацький бутерброд, чудова закуска до горілки. На сковороді жарили сало, нарізане тонкими пластами, а на цьому жирі обсмажували з обох боків шматочки чорного житнього хліба на які клали сало, посипане подрібненим часником і нарізаною зеленою петрушкою та укропом [6; 14, с. 114]. **Путря** – готували з варених гречаних чи ячмінних круп із житнім солодом і квасом, вживали

переважно в піст [1; 6; 14, с. 116]. *Саламаха* (*саломаха*) – страва, схожа на лемішку, але варили її інакше. З борошна розмішували рідке тісто, вливали у підсолений окріп і заварювали, розмішуючи, наприкінці додавали олію або смалець та затирали часником [6; 14, с. 120]. *Тетеря*, або *рябка* – страва подібна до куліша, готувалася на м'ясній або рибній ющі з пшона і заправлялася рідким гречаним або житнім тістом, затовченим салом із цибулею і часником або засмажкою з цибулі на олії, інколи додавали хрін із квасом [6; 14, с. 122]. *Шулики* (*ломанці*, *шуляки*) – коржі випечені з розтертого у макітрі маку до утворення молока, з додаванням води, меду чи цукру і накришених спеціально випечених борошняних тоненьких коржиків із крашанок, борошна та маку [6; 14, с. 127].

«Енеїда» І. Котляревського – це справжня енциклопедія назв *городини* (з *москальської* – *овочі*) і *садовини* (з *москальської* – *фрукти*) яких автор подав аж 40 назв [15, с. 3]:

*Вбирали січену капусту,
Шатковану, і огірки
(Хоть се було в час м'ясопусту),
Хрін з квасом, редьку, буряки... [9; 15, с. 3].
Еней же, з хмелю як проспався,
Із їв солоний огірок...
Часник, рогіз, паслін, кислиці.
Козельці, терн, глід, полуниці... [9].*

А назв *м'ясних страв* автор у поемі подав аж 30, хоча більшість із них відомі й досі готуються з різної нагоди:

*Був борщ до шундрів з буряками,
А в ющі потрух з галушками,
Потім до соку каплуни;
З отрібки баба, шарпанина,
Печена з часником свинина,
Крохмаль, який їдять пани... [9; 15, с. 3].*

Шарпанина («*рвані галушки*») – отрібки, тобто посічені нутрощі (*субпродукти*), заливали тістом з яйцем, розмішували, а потім шарпали (*розривали*) їх руками і кидали в окріп, щоб зварилися [6; 14, с. 125]. *Шпундра* – смажена свиняча підчеревина або грудинка тушкована з буряками в буряковому квасі, заправлена борошном або запареним тертим пшоном [6; 14, с. 126; 15, с. 3].

Іван Котляревський не тільки подав в «Енеїді» назви селянських страв, але, описуючи побут панівних прошарків, подав й назви тогочасних панських страв:

*Тут зараз підняли бенкети,
Замурмотали, як коти,*

*І в кахлях понесли пашкети
І киселю їм до сити;
Гарачую, м'яку бухинку,
Зразову до рижків печінку,
Гречаних з часником пампух... [9; 15, с. 3].
Готова страва вся стояла,
Спішили всі за стіл сидать;
Хоть деяка позастивала,
Що мусили підогрівать.
Просільне з ушками, з грінками
І юшка з хляками, з кишками,
Телячий лизень тут лежав;
Ягни і до софорку кури,
Печені разної три гури,
Багацько ласих тож потрав... [9; 15, с. 3].*

Пашкет (пашет, «зразова печінка») – яловича печінка. **Рижки** – гриби [15, с. 3]. **Просільне** – юшка з нирками і солоними огірками або ж страва, приготована подібно до холодцю з солоної риби. **Юшка з хляками (фляками)** – юшка зварена на коров'ячому шлунку, який ретельно очищали та варили 5–6 годин, потім нарізали соломкою і готували з приправами, як першу страву. **Лизень** – коров'ячий язик [6; 15, с. 3]. **Ягни** – звичайна балканська яхнія (*м'ясо-овочева чи овочева страва, подібна на густий суп*). **Софорок** – підлива зі смаженої подрібненої цибулі на олії або маслі, інколи посипана борошном, розведена юшкою, в якій варилася курка, і направлена сметаною [6].

Автор описуючи дарунки Латина, оповів в «Енеїді» «про багатство і родючість» не тільки рідної Полтавщини, але й інших місцевостей, що «були відомі з вирощування або продукції цих харчів» [15, с. 3]. Так Іван Котляревський писав:

*Латин по царському звичаю
Енею дари одрядив:
Лубенського шмат короваю,
Корито опішнянських слив,
Горіхів київських смажених,
Полтавських пундиків пряжених
І гусячих п'ять кіп яєць;
Рогатого скота з Лип'янки,
Сивухи відер з п'ять Будянки,
Сто решетилівських овець... [5, с. 4; 9; 15, с. 3].*

Пундики – гарячі тоненькі коржі 20–25 см у діаметрі з прісного тіста на яйцях та сироватці, підсмажені з обох боків у великій кількості жиру

і складені один на один, перекладені засмажкою з цибулі [6; 14, с. 116].
Кона – метрична система одиниць – 60 штук.

*Везли з собою ...
Оливу, мило, рижу, маслини,
І капама, кебаб калос... [9].*

Капама – тістечко з різноманітними ласощами, згорнуте рулетом [6].

Сіль, про яку писав Іван Котляревський в поемі, була «кримська» або «бахмутка». Також автор подав в «Енеїді» 10 назв **риби**: в'юн, лящ, мєнюк, осятрина (*осетрина*), оселедець, тараня та ін. [15, с. 3]. Автор зауважував, що навіть селяни у ті часи, хоча й не завжди, їли «**кав'яр**», – чорну риб'ячу, солєну зі спеціями, ікру [6; 9].

Розглядаючи етимологічний зміст назв напоїв, як репрезентантів української національної ідентичності у тексті поеми «Енеїда» [7], варто зауважити, що автор подав біля 30 назв **усяких напоїв** які любили пити козаки [15, с. 3]. Зокрема, Іван Котляревський подав такі назви напоїв, як: *брага, будянка, варена, варенуха, горілка з імбиром, горілка, грушевий квас, деренівка, заморські вина, калганка, квас, кримська дулівка (айвовка), мед, охтирський мед, пальонка, пиво чорне з лимоном, пиво, пунш, ренське вино з курдимомом, сивуха, сикизка, сирівець, слив'янка, чай* та ін. [7]. Автор характеризує «живий народний гумор, дотепність», добірну соковиту народну мову, в «знаменито підібраних для своїх героїв епітетах, порівняннях, паралелізмах, зіставленнях» розкрив «характер тих типів і своє ставлення до них». Із великою іронією він зобразив мешканців Олімпу після вживання ними міцних напоїв: Еней, їх кошовий «і сам так розходився, як на аркані жеребець» і «мутив, мов на селі москаль»; Зевс «кружляв сивуху і оселедцем заїдав»; Нептун «шатнувся зараз із запічка»; Троянці «брагу кухликом тягли та і горілочку хлєстали»; Юнона «розкудкудакалась як квочка» [5, с. 4; 9].

У поемі «Енеїда» Іван Котляревський виділив 18 назв різної **горілки**, що визначають її гатунки: *найпростіші* – брага, мокруха, оковита, пальонка, підпінок, сивуха, тютюнка; *третьопробні (краці)* – первак, перегінна, пінна; *настоянки* – айвівка, дулівка, деренівка, з ганусом (анісом), калганка, на бодян, на імбирі, на ялівці, слив'янка, чикилдиха; *а також* – варена, варенуха і запіканка, що їх «парубки моторні пили гарячими» [6; 7; 9; 15, с. 3]. Споживання горілки в поемі є чи не «провідною супровідною символічною дією вітальної подорожі Енея» [7]. Варто зауважити, що «одним з основних споживчих напоїв під час свят» в Україні й досі є, безперечно, горілка, а «всі інші є виключно її різновидами» [4, с. 84].

*Та і горілочку хлєстали, –
Насилу із-за столу встали
І спати послі всі лягли... [1; 9; 15, с. 3].*

Горілку просту і калганку...
 Куриць для духу яловець... [2; 9; 15, с. 3].
 Щодень було у них похмілля,
 Пилась горілка, як вода;
 Щодень бенькети, мов весілля,
 Всі п'яні, хоть посуньсь кудя... [8, с. 16; 9].
 І зараз миттю всі пустились
 Горілку, м'ясо купувать... [8, с. 27; 9].
 Сиділи, руки поскладавши,
 Для них все празники були;
 Люльки курили, полягавши,
 Або горілочку пили... [8, с. 73; 9].
 Горілка з пляшок булькотіла... [8, с. 86; 9].
 Горілку всю повипивали,
 Як на вечері косарі...
 Еней оставив із носатку
 Було горілки про запас... [8, с. 91; 9].
 Пили горілку до ізволу
 І їли бублики, кав'я... [8, с. 98; 9].
 Турн, по воєнном у звичаю,
 З горілкою напившись чаю... [8, с. 100; 9].
 Або горілочку пили,
 Не тютюнкову і не пінну,
 Но третьопробну, перегінну,
 Настояною на бодян;
 Під челюстями запікану,
 І з ганусом, і до калгану,
 В ній був і перець, і шапран... [8, с. 73; 9].

В поемі автор вказує на чимало різновидів цього напою, зокрема, «до-сконалої» горілки [7], порівнюючи «першосортну» горілку з менш якісними її видами, наприклад, із горілкою тютюнковою, тобто настояною на тютюні, через що від неї швидше п'яніли. Водночас Іван Котляревський розкриває секрети приготування більш якісної горілки, вказуючи на горілку: «*настояною на бодян*», себто з використанням ароматичної вічно-зеленої рослини; *ганусівку* – настояну на анісі (*ганусі*), трав'янистій ефіроносіній рослині; *калганівку* – настояну на калгані; *шафраніку* – настояну на особливо цінній привозній спеції – шафран; *сливянку* – горілка зі слив або настояна на сливах; *запіканку* (*запікану*) – у горщик з горілкою вкладали коріння, трави й спеції, заліплювали тістом і ставили у теплу піч [7; 9]. Згадує автор і про *пальонку*, як вид «горілки-сливовиці» [7; 8, с. 144; 9]; *варенуху* – горілка, зварена з медом і сухими фруктами та ягодами [3,

с. 112], однак автор у своїх коментарях писав, що це хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням [8, с. 226; 9]; *чикилдиху* – найгіршого гатунку горілку [7]; *сивухи (15 разів)* – неякісну, недостатньо очищену, невисокого гатунку горілку [4, с. 131; 7; 9]; *будянку* – різновид сивухи настояної на ароматичній вічнозеленій олійній рослині – будяну, або бодяну [8, с. 90]; *брагу* – відходи горілчаного виробництва [3, с. 95; 8, с. 28; 9]; *первак* – горілка від початку відгону [8, с. 257; 9]. Також робили наливки (настоянки) з айви (дулівки), деревію, звіробою, материнки, сикизу, шавлії і т. ін. [7; 9].

У коментарі до «Енеїди» І. Котляревський зараховує слабоалкогольний напій – **пиво** (11 разів) до «найдавніших, відомих у нас напоїв» [8, с. 223; 9], що виготовлялися зазвичай з ячмінного солоду і хмелю [7].

*Крутії яйця з сирівцем
І дуже вкуную яєшню,
Якусь німецьку, не тутешню,
А запивали все пивцем [8, с. 74; 9].
То всякі вродяться потрави,
Які на світі тільки єсть:
Пивце, винце, медок, горілка [8, с. 96; 9].*

Зокрема він згадує про «пиво чорнеє з лимоном» [9; 15, с. 3], яке користувалося неабиякою повагою у героїв поеми [8, с. 10; 9].

Згадує автор у поемі й декілька разів про «заморські **вина**», про «ренське з курдимомом» та ін. [9; 15, с. 3].

Іван Котляревський в «Енеїді» зауважує, що з похмілля лікувалися буряковим квасом, збитнем (*який мав також синонім «гарячий»*), і, найголовніше, сирівцем, який в переліку назв серед малоалкогольних та безалкогольних напоїв, є найбільш уживаним в поемі:

*Дидона рано ісхопилась
Пила з похмілля сирівець ... [2; 6; 8, с. 14; 9].
І кубками тили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець [2; 8, с. 13; 9; 15, с. 3].*

Сирівець – це звичайний хлібний квас, який готували із залитих кип'ятком і настояних протягом певного часу житніх сухарів [2; 3, с. 1320; 6].

Улюбленими напоями при урочистих гостинах чи в повсякденному харчуванні в тогочасній Україні були різноманітні кваси: сирівець (*хлібний квас*), буряковий, фруктові, ягідні, виготовлені з соку дерев [7; 8, с. 257; 10, с. 35].

*Що ваші гречеські ковбаси!
Що ваш первак грушевий квас [8, с. 88; 9].*

Іван Котляревський у тексті поеми використовує 7 разів мед як назву продукту бджільництва, зокрема, й як напій із цього солодкого продукту:

*І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець... [8, с. 13; 9].
Де чоловіки їх гуляли,
Медок, сивушку попивали... [8, с. 35; 9].
Якому – меду та горілки ... [8, с. 45; 9].
По-молодецьку закурив:
Горілку, пиво, мед і брагу
Поставивши перед ватагу... [8, с. 90; 9].
Прийшов до тебе на одвагу,
Не думавши, як приймеш ти...
Чи буду пити мед, чи брагу... [8, с. 124; 9].
Побачив Турн собі зневагу,
Не мед дають тут пить, а брагу... [8, с. 171; 9].*

«Сити із медом наситили» [8, с. 27; 9] – тобто розвели водою (*квасом*) мед, настояли мед на чому-небудь. У даному випадку автор вказує, що мед використовувався як напій на поминальному обіді» [7].

В «Енеїді» автор біля 15 разів подав назви *снецій* (*коріння*), що ними заправляли горілку: ганус, кардамон, м'ята, чебрець та ін. А також вказав у якій посудині переховували чи подавали напої [15, с. 3]:

*Барильця, пляшечки, носатку,
Сулії, тикви, баклажки,
Все висушили без остатку,
Посуду потовкли в шматки... [9].*

Поема І. Котляревського «Енеїда» – це високе дерево з міцним стовбуром сюжету й численними розгалуженнями – поза сюжетними елементами, які компонують твір у єдине ціле та відображають національний колорит життя всіх верств суспільства. Мовний матеріал поеми засвідчує широку варіативність у функціонуванні в українській культурі назв традиційних і обрядових термінів та понять українського куховарського назовництва, які водночас є дотепними, влучними описами споживання їжі та напоїв, мови персонажів. Максим Рильський справедливо визначав, що «Енеїда» І. Котляревського, – це «енциклопедія українського життя XVIII ст.», що підтверджує різнобічне й глибоке відображення життя народу, кращих національних традицій. Основним арсеналом засобів творення неперевршеного національного колориту української кухні стала барвіста, соковита народна мова [12]. У цілому, назви страв і, взагалі харчів, в «Енеїді» можна вважати, як стверджувала Наталія Чапленко, «за перші друковані відомості про українські страви українською мовою взагалі» [15, с.3].

Сучасні дослідники встановили, що в «Енеїді» згадано більше українських страв і напоїв, а ніж у спеціальній праці М. Маркевича «Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян» (1860). Сьогодні за поемою І. Котляревського можна вивчати лексичний склад української мови за вживанням і походженням найрізноманітніші власні українські назви **їжі** (*борщ, бублики, галушки, книші, печеня, хліб, юшка*), **напоїв** (*брага, калганка, мед, сивуха, слив'янка*), **посуду** (*горщик, кварта, кухлик, полив'яні миски*) та ін. [12].

Так, Борис Грінченко, укладаючи українсько-російський словник, часто покликувався на «Енеїду». І як слушно писав Микола Зеров у праці «Нове українське письменство» (1924), що «найбільша заслуга мови Котляревського – це надзвичайне багатство її словника» [15, с. 3]. І нам, сучасним українцям, зважаючи на багатство української мови, якою більше двох століть тому була написана «Енеїда», не гріх запозичити з неї дещо до сучасного вжитку. Адже той хто своє забуває, той «змушений тягнути запозичення з інших мов» [2].

На нашу думку, варто підготувати та видати сучасну енциклопедично-довідкову працю «Українське куховарське назовництво», а не користуватися в незалежній Україні московсько-радянськими словниками з цієї проблеми.

Джерела та література:

1. Акіменко Алла. За одним столом із Енеєм. Страви зі знаменитого твору Котляревського можуть стати окрасою сучасної української кухні. *День* (Київ). 2012. № 3. 13 січня.
2. Вдовиченко Галина. Залишив Котляревський нащадкам ралець... Про мовні смаколики з «Енеїди» та інший скарб, яким не користуємося повною мірою. *Високий замок* (Львів). 2017. № 70. 23–25 червня. С. 13.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ: Перун, 2002. 1719 с.
4. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
5. Голубенко Сергій. Будеш, батьку, панувати поки живуть люди. До 200-ліття з дня народження Івана Котляревського. *Молода Україна: журнал української демократичної молоді* (Торонто). 1969. Ч. 171. Вересень. С. 2–7.
6. Їжа в творі «Енеїда». Які страви споживав парубок моторний [Електронний ресурс]: URL: <http://h.ua/story/178425/>
7. Козаченко О. М. Козацькі напої в «Енеїді» Івана Котляревського [Електронний ресурс]: URL: http://www.ukrlegenda.org/statii/kozatski_paroji_v_enejidi.php
8. Котляревський І. П. Енеїда. Київ: Радянська школа, 1989. 286 с.
9. Котляревський Іван. Енеїда [Електронний ресурс]: URL: <http://www.pysar.net/poemy/Enejida/>
10. Лозко Галина. Українське народознавство. Київ: Зодіак, 1995. 368 с.

11. Навроцька Христя. Історичний розвиток української кухні. *Наше життя* (Нью-Йорк). 1988. Ч. 7. Липень-серпень. С. 31.
12. Національний колорит зображення життя всіх верств суспільства в «Енеїді» [Електронний ресурс]: URL: <http://edufuture.biz/index.php?title=%D0%9D%D0%B0%D>
13. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.
14. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Словничок: українська народна кухня. *Медведчук Г. К. Народна їжа подолян. Науково-етнографічне видання.* Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2011. С. 85–127.
15. Чапленко Наталія. Українські страви в «Енеїді». *Наше життя* (Нью-Йорк). 1969. Ч. 11. Грудень. С. 2–3.

Ілюстрація Анатолія Базилевича

Фісун В.П.
м. Київ

ІНІЦІАЦІЇ НА ІВАНА КУПАЛА

Досліджуються прадавні українські весільні чоловічі ініціації під час свята Івана Купала.

Ключові слова: ініціації, свято Івана Купала

Людина як частина природи завжди органічно співіснувала з навколишнім середовищем, тому Купальське свято, що припадало на літній пе-

ріод найвищого сонцестояння, коли день найдовший, а ніч найкоротша було ідеальним для зачаття дитини і вважалося днем спільного весілля богів та людей. Мотиви пубертальних ритуалів у ніч напередодні Купала ще недостатньо з'ясовані, тому метою даної роботи є спроба пояснити боротьбу індивіда з потойбічними духами лісу за цвіт папороті як залишки архаїчного ініціаційного обряду групової підготовки до шлюбу та розшифрувати символіку самої квітки.

Святом Івана Купала закінчувався у слов'ян літній сонячний цикл річних календарних дохристиянських свят. Саме в цей період, за давніми віруваннями, Земля і все живе на ній отримує від Сонця найбільше живильної сили. Природа, переповнюючись світлом і теплом, досягає вершини свого розквіту; звідси і поява вірувань в особливо цілющу та магічну силу зібраних у цей день рослин. Людина як частина природи завжди намагалася органічно співіснувати з навколишнім середовищем, тому саме Купальське свято – день спільного поєднання як сил природи (богів), так і людей – вважалося ідеальним для зачаття дитини.

Період жіночої вагітності становить 280 днів, тому неважко підрахувати, що народження дитини має приблизно припасти на початок квітня, на час відзначення слов'янами свята Перуна (пробудження небесного вогню) та свята Великодня (пробудження природи і нового життя) [1; 84]. Народження дитини у батьків, які перед статевим актом очистилися Купальським вогнем Перуна від гріхів, не випадково збігається з пробудженням від зимового сну Матері-Землі. За давніми повір'ями, кожна народжена на початку квітня дитина, несе у собі іскорку Перунового вогнища, а велика кількість іскорок, що зливаються з весняним життєдайним буянням природи, пробуджує Перуна і відроджує його сили.

Починаючи з вечора напередодні Купала, спробуємо відтворити символіку Купальського весілля. Дійство відбувається поблизу водоймища на підвищенні, у сакральному з негативною ознакою місці [2; 99], виділеному за межами поселення (вигін, толока), куди під вечір збиралася молодь. Дівчата на виданні сідали ближче до води у коло, посеред якого ставили спільно виготовлене весільне гільце, оздоблене певними видами квітів, червоними стрічками та в'язочками колосків, що символізувало плідність та достаток. Гільце називали Мореною (Мариною), богинею небесної волиги (стихія води), воно було символом жіночого начала, незайманості, молодості, краси та фізичної готовності до сімейного життя. На Слобожанщині гільце символізувало навіть старшу русалку – один з елементів культу предків [3; 73-74]. Тут явно вбачається культ поклоніння Мокоші, головної жіночої богині давньослов'янського пантеону, серед функцій якої було визначення людської долі, владарювання за світом мертвих та відповідальність за життя та народження. Співаючи купальські пісні,

дещо подібні за мелодикою та ритмікою до пісень Дівич-вечора, дівоча громада починали водити навколо гільця хоровод.

У цей час старійшини-жерці добували шляхом тертя двох шматків сухого дуба «жертвний вогонь» Перуна [4; 436], що символізував небесний сонячний вогонь, запалений для кохання та очищення перед паруванням. На підвищенні розкладали багаття з жертвовного хмизу, зібраного перед цим по селу, що палилося на честь Сонця та його найбільшої сили на землі, такої благодворної, котра дає радість і плодючість усьому живому в природі [5; 35]. Сімейним парам заборонялось втручатися, тому вони спостерігали за цим з певної відстані.

Тримаючись осторонь від дівочого хороводу, парубки ретельно вибирали собі майбутню наречену. За плечима у них був уже пройдений етап ініціаційної сегрегації, і тепер вони перебували в проміжному транзитивному (за А.Ван-Геннепом) стані, порубіжжі між парубком та чоловіком. В умовлений час вони кидалися на дівчат і, незважаючи на шалений опір, виривали гільце і ламали його на дрібні шматки, демонструючи свою ініціативу до шлюбних взаємин шляхом ламання символу незайманості. Але дівчата швидко виготовляли нове гільце і топили його в річці, повертаючи до водяної стихії. Хлопці в цей час спалювали солом'яне опудало Купала, бога літнього Сонця, небесної шлюбної волі, символу чоловічого начала, повертаючи його до вогняної стихії, та підпалювали солом'яне колесо і котили його з гори донизу у воду, символізуючи початок послаблення сонячної сили.

Кожний парубок вів за руку обрану ним дівчину до вогнища, де відбувався спільний ритуальний хоровод попарно, присвячений Сонцю (форма танцю навколо багаття нагадує рух небесного світила), після чого починався обряд очищення. Усі хлопці повинні були стрибнути через вогнище, і чим вище вони стрибали, тим більше у них залишалося шансів на подолання майбутніх випробувань. Якщо хтось погано стрибав, чіплявся за щось чи падав, то це означало, що Перун не може зараз його очистити, бо він має занадто багато духовних та фізичних вад. Такі не допускалися до подальших випробувань, а про сімейне життя цього року нічого було й мріяти. Потім кожний очищений парубок брав за руку вибрану ним дівчину і стрибав уже разом із нею, що символізувало очищення майбутньої пари. Якщо дівчина боялася стрибати з хлопцем, не довіряючи йому, якщо під час стрибка пара відпускала руки, або хтось із пари перечіплювався чи навіть падав, то це означало, що Перун проти такого союзу, що він не благословляє пару і не очищує її для шлюбу. Дещо подібний обряд «підсмавлення молодої» зустрічаємо в записках весілля П.Чубинським, коли молоду переводили через вогонь, який розпалювали у воротах двору нареченого [6; IV, 428].

Ритуальні ігрища припинялися пізно ввечері. Очистившись вогнем і знайшовши собі достойну наречену, парубки з початком ночі повинні були піти до священного лісу і зайти у нього так далеко, щоб не було чути співу півня (тотему Перуна). Саме там, серед лісових хащ, подалі від людей, у цілковитій тиші й спокої, мешкають божества мороку, лісові духи та духи померлих прашчурів [7, 232], і мав провести цілу ніч хлопець, саме там він мав перемоти сили темряви і зла, щоб стати справжнім чоловіком-воїном. Існування священних гаїв у давніх слов'ян підтверджують археологічні матеріали. За народними віруваннями, ліс традиційно прирівнюється до потойбічного світу і протиставляється дому, як територія «чужа і неосвоєна» – «своєї і освоєній». Протиставлення дім – ліс є більш конкретною різновидністю протиставлення свій – чужий [8; 168]. Перебування в лісі є межею, лімінальною фазою, котра розділяє світ живих людей і світ мертвих, ділить до і післявесільну форму існування, пов'язану з дією обов'язкового проходження ініціантом формальної смерті та подальшого відродження в іншій смисловій іпостасі.

Опис поневірян у лісі та боротьби зі злими духами зустрічаємо в усіх текстах легенд про цвіт папороті. Нечиста сила заважала парубку досягти бажаної мети, вона лякала його візуально та різними природними і надприродними звуками. Не всі витримували подібні ляки, переможені боягузи втікали з лісу і одразу ж вибували з процесу ініціації. Боротьба становила собою насамперед перемогу хлопця над своїм страхом та вміння задобрити, домовитися з духом або вчасно захистити себе певними оберегами. Наявність символів-оберегів, елементи жертвоприношення ритуальної їжі та, можливо, себе (своєї крові з руки чи мізинця) під час магічних дійств, що, імовірно, виконувалися під дією якоїсь галюциногенної речовини (подібне зустрічається майже в усіх народів світу), яка давала змогу бачити, чути духів, – всі ці елементи легко знаходяться у текстах легенд, дослідженнях та описах обрядів, пов'язаних з пошуком легендарної квітки папороті.

Досі залишається прагматично незрозумілою поведінка людей, які віками намагалися знайти (і шукають досі) те, чого ніколи не було і бути не може. Мова йде про найчарівніший елемент праслов'янських та загальноєвропейських в цілому легенд та переказів про квітку папороті. Папороть (*aspidium fillitmas*) – реліктова спорова трав'яниста рослина з великим, дуже розсіченим листям, що росте в тінистих вогких місцях і розмножується вегетативно. Ще з давніх-давен людина помітила, що кожна рослина має свою квітку, своє насіння, продовжує своє існування через плід, що підкреслює жіночу сутність. У папороті квітки нема, тому, вірогідно, папороть мала символізувати чоловічу сутність. Недаремно ж вона належала до тотемних рослин Перуна, бога воїнів-чоловіків.

Папоротева гілка в руках у хлопця повинна була означати, що він зі стану парубка перейшов у стан чоловіка і що його Перун посвятив у воїна. Відлунням цього є парубоцький звичай доводити свою сміливість, приносячи якусь річ вночі з лісу чи з кладовища, який побутував раніше [6; I, 91] й нерідко зустрічається зараз. Хлопець повертався переможцем після реінкорпорації як завершальної фази ініціаційних випробувань. У подарунок за мужність боги мусять ошасливити, виконати його бажання, здійснити мрію: стати повноцінним чоловіком, рівноправним членом племені, отримати право одружитися з вибраною ним дівчиною і продовжити свій рід. Гілка папороті є символом перемоги в ім'я Перуна і благополучним завершенням підготовки до Купальського весілля, свята злиття у шлюбі Сонця і Води, Купала і Морени та всіх членів племені для спільного з богами зародження нового життя.

Після подібних урочистостей заміжніми жінками справлялися ритуальні оргії в ім'я богині Мокоші (персоніфікація статевого акту) як за участі своїх чоловіків, так із повним їх виключенням [9; 217]. Але головну роль у дислокальному груповому весіллі відіграла саме молодь. Очищена, повна сил та енергії, вона давала початок відродженню Сонця, яке хоча й повертало до осені та зими, але на початку квітня обов'язково знову давало поштовх до життя. Сучасні шлюбні обряди є вторинними стосовно до прадавніх шлюбних дуально-родових ініціацій. В первісну епоху не було власне шлюбної обрядовості, тоді всі чоловіки однієї родової групи знаходилися в стані шлюбу з усіма жінками цієї ж групи. Лише з часом, з виникненням самого інституту шлюбу, приходять її становлення і розвиток [10; 7].

Дослідження показують, що у стародавніх індоаріїв юнаки під час посвячення одержували потрібні знання з питань статевого життя, що включали словесні еротичні настанови, демонстрацію символів статевого акту та наступне статеве спілкування з дівчатами. Це задовольняло важливу потребу попереднього знайомства осіб, котрі бажають з'єднатися пробним шлюбним союзом, виявити придатність жінки до дітонародження [11; 12-18]. Успішне зачаття і здатність виносити плід, що чудово помічалось протягом трьох місяців вагітності, ставало вирішальною підставою для шлюбного поєднання спільною майбутньою дитиною парубка і дівчини та призначення на Покрову їхнього весілля й публічного благословення. Нездатність завагітніти протягом зазначеного часу сприймалася як покара богів, а сексуальна неспроможність хлопця піддавалася кепкуванню з врученням гарбуза для лікування потенції з побажанням спробувати ще, але вже наступного року. Ряд згадок, що дійшли до нас з епохи середньовіччя про блуд під час колективних ігрищ та на вечорницях, який засуджувався

церквою і заборонявся владою, дає підставу допустити, що відносно зовсім недавно дошлюбна статева свобода побутувала ширше [2; 104].

Оскільки символом Перуна був палаючий вогонь, «вогненна квітка», або як його ще називали хорвати – «Перуновий цвіт» [5; 36], а в ритуальних дійствах папороть як тотемна рослина Перуна завжди використовувалася разом із вогнем, то можна припустити, що вогненна квітка стала квіткою папороті, як тотемний червоний півень (еротичний символ родючості та чоловічої сили) став символізувати вогонь, або як її ще правомірно називали квіткою щастя [12; 196-202]. Міфічний цвіт має велику силу, робить дива у природі і є емблемою Сонця або блискавки, що квітне і гасне так ясно і так швидко, як іскра [5; 36]. Вогненна квітка вважається витоком сонячного полум'я у поворотний момент його річного циклу. Цей погляд підтверджує німецька легенда про мисливця, що влітку під час найвищого сонцестояння випустив стрілу у Сонце і став власником вогненної квітки: із Сонця упали три краплини крові, які перетворилися на квітки папороті. Звідси випливає, що цвіт папороті отримує свій колір від крові Сонця [13; 659].

З часом поняття щастя і багатства перемістилося з духовної сфери у матеріальну і почали виражатися у формі коштовностей. Справді ж бо, у наші часи щасливими можуть бути лише багатії, що за золото можуть створити собі належні умови для життя. Ось чому грошові знаки та коштовності посідають центральне місце серед головних сюжетотворчих мотивів легенд та переказів про папоротевий цвіт. Виходячи з того, що власник квітки папороті, за давніми повір'ями, ставав всезнаючим і всебачучим, бо перебував у гармонії з силами природи, народна уява приписувала йому ще й здатність бачити у землі заховані скарби, що символізували тогочасне поняття про щастя і добробут і були предметом мрій та сподівань кожної людини на покращення майбутнього життя. Варто лише підкинути квітку і якщо вона буде стрибати зірочкою над якимсь місцем, а потім впаде прямо на землю, відмітити вчасно місце падіння та починати викопувати скарб [14; 117]. Духи-охоронці (Скарбники) не шкодять власникам квітки, а навпаки, всіляко допомагають (скарби відкриваються самі [15; 294]), що стало причиною появи вірувань у нечисті скарби, у продаж чорту душі в обмін на золото, яке так і не приносить користі та бажаного щастя. У сучасних записах легенд квітка папороті є власністю нечистої сили і служить виключно для спокуси людини чортом, бо, за християнським вченням, досягнення багатства і особистого щастя при житті є гріховним і тлінним, що засмічує душу, не дає їй попасти в рай і не дозволяє належним чином спілкуватися з Богом.

Протягом останніх віків людина вперто і безнадійно шукає цвіт папороті з однією лише метою – розбагатіти без зусиль, знайти і привласнити

чужий скарб, стати всезнаючою без навчання, облудою закохати в себе будь-кого і т.д. Але все це є лише ілюзією щастя, ось чому квітка папороті на сьогодні теж перетворилася на своєрідну примару.

Як додаток, пропоную ознайомитися з підбіркою тематичних легенд про квітку папороті, зібраних студентами філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час навчальних фольклорно-етнографічних практик та опублікованих мною в кількох збірниках фольклорних текстів. За давністю часу та через незначний тираж книг, впевнений, що ці оповіді досі залишаються невідомими для дослідників.

Додаток 1

Раніше люди не знали, що є рослини, які цвітуть, і такі, що спорами розмножуються. Вони думали, що папороть цвіте вночі, казали, що в ніч на Івана Купала розцвітає вона золотистим цвітом. А у нас тут Василів рів був зарослий папороттю. І пішов би хто туди, посидів, то й знайшов би вночі ту квітку. Треба Євангеліє взяти, читати і не дивитися, а то задушать чорти й відьми. А коли цвіт стане опадати, треба підрізати шкіру на долоні, засунути туди квітку, то тоді будеш усе знати; як гуси, корови, кури гомонять. От у нас один наважився. Піду, каже, у Василів рів і квітку дістану. Коли б людина невіруюча, то не так би лякалася, а якщо віруюча, то й миша пробіжить, а вона злякається. Пішов він, сидів, Євангеліє читав. А потім, казав, чорти повз мене почали йти, відьми їхати. Я тримався, не дивився. А коли відьма віз сіна везла на півні – я не стерпів і глянув, та як побіг з того рову, та додому. Чоловік цей ще й зараз тут нанизу живе.

Зап. Білоус С. та Соломаха І. від Єрмоленко Лукерії Леонтіївни, 1913 р.н., та Рябка Івана Степановича, 1906 р.н., в с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., в 1984 р. [16; 148-149]

Додаток 2

На свято Івана Купала, яке дуже широко відзначається в нашій місцевості, колись давно був такий випадок. Як відомо, один-єдиний раз на рік, у цю ніч, у лісі цвіте папороть. Ось один чоловік, щоб перевірити цю легенду, вирішив сам сходити до лісу і побачити цю чародійну квітку. Йти було йому страшно; шумів вітер, гілля заступало дорогу, але він уперто йшов уперед. Раптом серед лісу опівночі він дійсно побачив сяйво цієї дивовижної квітки. Спеціально поранивши собі пальця, він підійшов до цього дива, до цієї квітки, і постарався, щоб роса чи живильна якась волога впала йому на цю рану, щоб дійсно був доказ, що він тут був і все це бачив. Це вдалося йому зробити. Коли він повернувся додому, то у подальші дні знайшов у собі такі сили, що йому здалося, що він може лікувати людей.

І дійсно, він став дуже знаменитим знахарем і великим лікарем. До нього звідусіль почали сходитися люди по допомогу і він усім їм допомагав. Ось яка легенда ходить у наших краях.

Зап. Запорожець Ю. від Хвипало Г.Я., 1902 р.н., в с. Росава Миронівського р-ну Київської обл., в 1993 р. [16; 149]

Додаток 3

Брат, що на вісім років старший за мене, розказував. Пішли він і ще одна людина стерегти на Паску цвіт папороті. Пішли далеко. Посіли біля папороті і сидять. Наступило 12 годин ночі. І шумить, і тріщить, і їде, і коні лізуть! Так вони як побрались за руки, так і бігли з лісу без свідомості. Ото ж зацвіла папороть, а вони чули її і бачили. Ото ж як її стерегти! А треба такий ніж, щоб ним паску посвятили три рази із свічкою. І тоді тим ножем окреслили коло. А як зацвіте папороть, то і свічку запалити. І що тільки не робили б ті чорти кругом тої риски, але людини не займуть і за ту риску не ввійдуть. А хто вже ступе за ризику з людей та вирве квітку, то того ніхто вже не займе. А брат же тільки бачив, як та папороть зацвіла. А якби вирвав цвіток, то все чистенько б знав, що на світі робиться. І це ж істинна правда, бо брат же не буде брехать мені.

Зап. Кривогуз Н. від Картавого Степана Івановича, 1907 р.н., та Овсієнко Наталії Петрівни, 1913 р.н., в с. Об'єднане Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., в 1985 р. [16; 151]

Додаток 4

На день Івана Купала дівки в нас ходили до лісу. Вночі, о дванадцятій годині, починає цвісти папороть. Квітка голуба, має чотири пелюстки і велику стеблину. Одна вона з'являється біля листка. Для того, щоб побачити і зірвати квітку, треба висидіти ніч у лісі. В цю ніч людям з'являються чорти, їм здається, що їх лоскочуть русалки чи хтось ніби хватає. Ця ніч, коли цвіте папороть, дуже страшна. Ніхто не витримає діждатися цвітіння папороті, всі вертаються без нічого. Назавтра вранці йдуть, а там лише стеблина. Є двох сортова папороть: одна цвіте, а друга – ні. Кажуть, що знайти квітку папороті можуть тільки цигани. Коли маєш квітку, то треба розрізати руку і покласти її туди, а рану стягнути. Все швидко заживе, на руці навіть сліду не залишиться. Цією рукою тоді можна брати все в магазині, ніхто й не побачить. Власник квітки може все вгадувати, знати чужі думки. На Івана Купала в нас ходять ще й за маслом у ліс. Виходять до сходу сонця, години в чотири ранку. Масло те викидають мурахи, воно жовте, як корове, величиною з кулак, хоча, буває й більше, таке, що й у жменю не вкладеш. Масло беруть на лікування, ним мажуть ноги або плечі від відкладання солей, від ревматизму. Його можна знайти тільки в

день Івана Купала, бо лише тоді масло мурашки розщипують і ховають під мурашник. Хто хоче знайти його в інший день, тому треба розрити весь мурашник: масло буде під землею зарите десь на два метра вглиб.

Зап. Далецька Г. та Соботович І. від Насеки Мотрі Каленківни, 1918 р.н., та Сири Марфи Яківни, 1906 р.н., в с. Орлівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., в 1985 р. [16; 151-152]

Додаток 5

Ще наші баби розказували, що ходили по папороть, щоб долю свою слухати. Пішли двоє дівчат на Купала перед Петром. От вони до дванадцяти досиділи, коли раптом ліс як зашумить, і тоді щось обзивається: «Що ви хочете?» А вони: «Хочем узнать долю, як воно буде!» Ну, воно й каже, що, значить: «У яких годах хочеш шкоринку гризти, чи в старших, чи в молодих?» Подумали вони, от одна й каже: «Я в молодих!» А друга: «Я в старших!» Тоді десь воно й ділося, а квітки вони так і не побачили. Пройшов час, нагулялися вони і повиходили заміж. Та, що в старших годах буде шкоринку їсти, так та живе ловко, а та, що в молодих – погано. Було в неї двоє дітей – померли. Пішла вона з хазяїном у поле жито жать, а прийшла гроза і хату її спалила. Пішли вони в найми, ідуть, коли їде пан з кучером у поле. Вони йому й кажуть: «Ви нас наймете?» Той: «Найму!» І посадив їх. Виїхали в поле: хазяїна, чоловіка значить, скинули, а жінку повезли далі. Приїхали, а панська жінка вмерла, тоді цю жінку пан взяв собі за панну. Тоді вона стала жить у багатстві. В старих годах не гризла вже більше шкоринки. А та, що в молодих годах жила гарно, так в старих жила дуже бідно, аж старцювала навіть.

Зап. Германчук Г. від Овсієнко Анастасії Савеліївни, 1904 р.н., та Сич Варвари Григорівни, 1911 р.н., в с. Об'єднане Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., в 1985 р. [16; 152-153]

Додаток 6

Кажуть, що папороть не цвіте. А вона цвіте. В ніч на Купала о дванадцятій ночі. Тільки дослідити її не можна. Коли хто дивиться на цвіт папороті, то в нього і зуби болять, і руки, і ноги ломить, і нудить. Але хто дослідить її, витримає все те, то все на світі знатиме. От буде дивитись на тебе і скаже, про що ти думаєш. – Бабусю, а чому ж ніхто не бачив ще, як папороть цвіте? – Бачили, бо ж говорять. Але не кожен її дослідити може. Страшно. Але ти собі закажи: най ломить тебе, топить, б'є, а ти дивись на той цвіт. От тоді тобі все й відкриється. Цвіте папороть. Про це я чула від старих людей, як ще маленькою була. Як вона розцвітається, то будеш німим і дурним... І все тобі буде робитися, ну, до ляку. А хто витримає все те, то знатиме все, що в світі робиться.

Зап. Кондратюк Л. від Кондратюк Пестини Юхимівни, 1910 р.н., в с. Волиця-Польова Теофільського р-ну Хмельницької обл., в 1989 р. [17; 318-319]

Додаток 7

Коли приходе праздник на Івана Купала, то в лісі розцвітає папороть. І хто зірве цей цвіток, той стане самим багатим на світі. Але треба мати велику хоробрість, щоб зірвати цю квітку. Один сміливець пішов у ліс о дванадцятій ночі у Дуриловщину. На нього лізли з усіх куштів гади, змії, чорти і відьми літали над ним, але він йшов. І не сміявся, бо сміятися теж не можна, хоча всі намагалися його розсмішити. Схопив він квітку, розрізав собі пальця і заховав її туди, а потім – бігом з лісу. Добіг до моста – кров виступила і квітка на землю впала. Де зразу й ті гади ділися. Став той чоловік самим розумним, всі мови звірині зрозумів, а коли б зберіг квітку, то й місяця всіх скарбів знав би.

Зап. Артем'єва Л. та Гладченко Р. від Максименка І.З. у с. Лизунівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., в 1985 р. [17; 319]

Додаток 8

Йшов одного разу чоловік в купальську ніч лісом і натрапив на чудову квітку. Вона йому дуже сподобалась і він вирішив принести її додому. Ліс вже майже залишився позаду, коли раптом пелюстки квітки осипались і на цьому місці чоловік побачив скарб – горнятко із золотими монетами. Йшов чоловік селом і радів, що став так багатий, аж раптом біля убогої хатини він почув плач. То плакала-бідувала вдова, бо мала шестеро дітей маленьких, а їсти не було що і одягнутися теж не було в що. Пожалів чоловік бідну вдову й віддав їй пів горшка монет. Потім по дорозі йому ще зустрілося кілька сліпих перехожих жебраків, яким він також дав по монеті. З сумом поглянув у свій горщик, в якому лишилося лише на дні кілька монет. Зайшов чоловік до хати, ліг спати, а на ранок заглянув у горщик, дивиться, а він повен золота. З тих пір допомагав він бідним та недужим, і від цього не вбавлялося в нього грошей, бо йшли вони на добрі справи. Саме так нагородила чарівна папороть ту людину.

Зап. Палійчук В. від Петренко Г.П., 1928 р.н., в с. Кам'яногірка Іллінецького р-ну Вінницької обл., в 1997 р. [17; 320]

Додаток 9

У ніч на Купала вийшов я з хати покурити і побачив у лісі вогник. Зразу боявся йти, бо це ж ліс, може хтось і телепнуть. Але я зорієнтувався яке то место: там до війни хата стояла, сім'я бездітна жила, але їх німці спалили. Пішов удень туди дивитися – нема ніякого сліду, щоб горіло, нічого па-

леного нема. А це ж так люди розказують, що золото, котре ховали люди, раз на сто років у ніч на Купала перегорає і обновлюється – окісь сходить і воно знову блищить. І горить так як газ – синеньким, тоді червоніше, тоді знову синеньким; потім полум'ям маленьким, як із зажигалки факілець. Нада в цей момент до нього підійти; заметів де в лісі тако о горить, підходиш, ногою став і кажеш: «Ну, будь по коліно!» Ото по коліно йому і кінець. Приходиш на другий день, розкопуєш по коліно яму, викопав там горщик з монетами, ілі шо, і маєш. А оце шурак приїжджав, та взяв міноіскателя. Та хіба він найде золото, воно ж неізвесно на якій глибині. Але ж ніхто не знає на якій воно глибині – може метр, може і два, і три. Я можу даже показати те место.

Зап. Дзюба В., Науменко В. та Фісун В. від Качура Василя Васильовича, 1954 р.н., у с. Таборище Радомишльського р-ну Житомирської обл., в 2001 р. [17; 259]

Джерела та література:

1. Лозко Г. Українське язичництво. – К.: Український центр духовної культури, 1994.
2. Балушок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів – Нью-Йорк: В-во М.П.Коць, 1998.
3. Сапіга В. Українські народні свята та звичаї. – К.: Знання України, 1993.
4. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному осмисленні: У 3 кн. – К.: Обереги, 1994. – Кн. 2.
5. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1992.
6. Чубинский П. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряжённой РГО. – СПб, 1872. – Т.І; 1877. – Т. IV.
7. Максимов С. Нечистая, неведомая и крестная сила. – СПб.: Полисет, 1994.
8. Иванов В., Топоров В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы: Древний период. – М., 1965.
9. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1.
10. Еремина В. Ритуал и фольклор. – Л., 1991.
11. Сумцов Н. Досветки и посиделки. – К., 1886.
12. Фісун В. Квітка щастя як втілення духу предків // Культура. Духовність. Мистецтво. – К., 1995. – Вип. 1.
13. Фрээр Д.-Д. Золотая ветвь. – М., 1986.
14. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991.
15. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992.
16. Нечиста сила у світогляді українців / Передм., упоряд. текстів та прим. В.Фісуна. – К.: «Бібліотека українця», 2000.
17. Скарби та скарбошукання в українських народних легендах та переказах / Передм., упоряд. та прим. В.Фісуна (Студії з україністики. Вип. 3). – К.: МШУ НАНУ, 2002.

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

Куфльовський В.

м. Городок – м. Хмельницький

ДИВОСВІТ ВОЛОДИМИРА СОХИ, ДИРЕКТОРА І КРАЄЗНАВЦЯ

1983 року журналіст Віктор Муха писав: «Сказати просто, що є в городоцького книголюбця (Володимира Сохи — В.К.) зібрання творів Великого Кобзаря і праць про нього — надто мало». І, продовжуючи свою розповідь, В. Муха ілюстрував переліком цих творів і праць. Серед них — унікальні збірки, видані за кордоном і в Україні. Цю колекцію Володимир Іванович поповнює вже більше 30 років. Твори Т.Г. Шевченка і, особливо, праці літературознавців та вчених, дослідників книголюб В.І. Соха не тільки сам уважно студіює, а й охоче іде назустріч людям, які вивчають невмирущі творіння Великого Кобзаря, й дозволяє користуватись їм своїм фондом.

Бібліотечний фонд Володимира Сохи, книголюбця і краєзнавця, не обмежений тематично — тут якнайширше представлена українська література: художня й історична, і не помилюсь, коли скажу, що вона, а ще любов до рідного краю, вплинули на формування його світогляду, переконань.

Ці переконання щирого українця він засвітив у листі до газети «Джерело» (грудень, 1994). У полеміці із газетою «Ветеран» він ставить риторичне запитання про те, що йому незрозуміле: «Чому це в Україні, державі, найперше, українського народу державною мовою повинна бути російська?!». І, продовжуючи, стверджує, що демонстративно розмовляв українською, будучи у Москві (понад 50 разів). Далі він наголошує на привласненні росіянами українських знаменитостей, про намагання російських «демократів» та учених усяк принизити українця. «І сьогодні, — твердить Соха В.І., — коли створена держава українського народу, вона повинна захищати українську мову від нищення».

«Хто ж він, директор заводу Соха?» — запитує Іван Іов. І тут же повідомляє читачам «Радянського Поділля», що застав директора під час перегляду ним офіційної пошти. Серед листів: лист з Уральського університету, від наукового співробітника Л. Самсонової, від земляка і доцента Івано-Франківського педінституту С. Бабишина... І коли закінчується трудовий день, він береться за листи. Увечері Володимир Іванович віддається улюбленій справі — вивченню, дослідженню історії рідного краю. Цій справі пан Володимир присвятив вихідні і навіть відпустки. Свої краєзнавчі статті він друкує у періодиці та журналах. Ось деякі із назв: «Легенди древнього

селища», «Торгівля і ремесло в Сатанові XV-XIII століть», «Богдан Хмельницький на Городоччині», «Народні повстання на Поділлі у XVIII столітті». Аби писати ці статті, регулярно відвідує архіви і бібліотеки.

Про всі його захоплення та інші справи ви не знайдете інформації у куцях записках трудової книжки, та й не диплом визначив його життєве кредо. Велика любов до рідного краю, краю, котрий він збагачує уже понад три десятиріччя своєю працею і натхненням. За фахом Володимир Соха — інженер-механік, та протягом всього його трудового стажу йому до лиця і дендрологія, і краєзнавство, екологія і література.

Дендролог, краєзнавець, керівник... Що домінувало в його житті. Він і сам не розрізнить. «Все починалося з малого», — казав пан Соха. А фактом залишилось те, що територію колишньої Сатанівської ГЕС площею 1 га він вирішив заліснити. Це тоді, коли вона вже була передана під базу відпочинку дослідно-експериментального заводу і стала називатись «Медобори». Яюсь районний чиновник, приїхавши на базу, засумнівався: «І для чого Ви погодились на цього горба?!» На що почув відповідь з оптимізмом: «Приїжджайте через десять років — побачите!».

Він особисто розробив генеральний план дендропарку — передбачив алеї, оглядовий майданчик, невеличкий басейн, місця відпочинку, гірку і навіть маленький водопад. На цьому першому гектарі знайшли своє місце близько сорока видів дерев. А потім з'явилося бажання, і Володимир Іванович разом з працівниками заводу обсадили ще понад 8 га. Він пам'ятає про кожне посаджене деревце, легко називає види дерев, їх до двохсот, та це не межа, у його робочому списку 1076 назв дерев.

Володимир Іванович розповідав, що найбільше висаджено сосни звичайної, сосни кримської і берези. Неймовірно стало очевидним. Коли горб зазеленів, тоді цій базі було передано ще 22 га берегового схилу річки Збруч, аби таким чином врятувати ґрунт від ерозії, зсувів, вимивання і укріпити берег взагалі.

Вчорашня гора Вернигора перетворилась у дендропарк «Сатанівська перлина» і стала єдиним заказником на території Хмельницької області за останнє десятиріччя російсько-радянської влади у Подільському краї.

Володимир Іванович, як батько свого дітища, мав досить клопотів із тими насадженнями: одна справа посадити, інша — вберегти. За рік мешканці Сатанівської округи вирішили скористатись насадженнями — пустили в хід коси й інші знаряддя. Він по-батьківськи звернувся до людей через газету, написав статтю «Не рубай калину», у відповідь — скарги, анонімки. Робили з нього ворога.

Та він залишився гідним лицарем своєї землі. Це той випадок, котрий вирізняє творця від варвара. А вони, варвари, у нас поширені. І пішов пан Соха до них з лекціями, публікаціями.

Його запрошували на різні поважні зібрання, він увійшов до складу дослідників Поділля. Словник-довідник «Поділля...» зафіксував його літературну та краєзнавчу працю. А любов до рідного краю у нього ще з дитинства, зі шкільної лави. Коли вчитель історії Василь Сильвестрович Клепас запросив всіх бажаючих зібратись на історичний гурток, Володя Соха прийшов туди також. Потім всі разом вирушили на територію Сатанівської фортеці і... отримали завдання — описати яку-небудь історичну пам'ятку, кому що сподобалося.

Запитань виявилось багато, і на кожне хотілось знати відповідь, а ще краще — самому відповідати. Першим об'єктом його досліджень стала Сатанівська фортеця. Пізніше Володимир Соха познайомився з історією Греції, Риму, Шумери, Асирії, Персії і... Київської Русі.

Але все те було захопленням... Вже у 1963-64 роках він став серйозно збирати матеріали про історію Сатанова, Подільського краю.

Іздив до Києва в історичну бібліотеку, робив копії з документів, діставав рідкісні книги. Так у нього з'явились «Труди Подольського єпархиального историко-статистического комитета» під редакцією Ю. Сіцінського 1901 року, «Подолія...» П. Батюшкова 1891 року, «Подольские єпархиальные ведомости» 1862 року і, таким чином, назбиралось досить. І все це дозволило активно публікуватись на сторінках періодики. З 1976 року по 80 тих статей опубліковано більше сорока. Потім Хмельницький обласний комітет по охороні пам'яток історії та культури запропонував зробити цілісну працю. Нею стала книжка «Сатанів. Історичні нариси» (1991 р.).

Поза цим він був частим гостем різних районних зібрань, гуртків, конференцій. Він був автором і лектором. 1986 року Володимир Соха став делегатом 5 Всеукраїнських зборів краєзнавців. Часто спілкувався з істориками із Кам'янка-Подільського М.Б. Петровим та Л.В. Баженовим. І завдяки дискусіям та співпраці з ними вдалось обґрунтувати дату заснування міста Городка (на Смотричі). А дослідницька робота завершилась книжкою нарисів про Городок під титулом «Від літа 1493-го...»

Ці грані біографії не вичерпують його особи. Він любить ініціативу, свободу, має велику жадобу до праці. Якось відповідаючи на запитання кореспондента «Прапор Ілліча» (1990) Миколи Білана, він сказав, що постійні втручання центру (читай: Москви — В.К.) привели до диспропорції у виробництві та збуті продукції — це неодмінно потягнуло за собою кризу, збої у виробничій сфері, і хоча керований ним дослідно-експериментальний завод тримався на плаву — будував власне житло, цехи, — то це лише завдяки виваженому госпрозрахунку та ентузіазму його та працівників заводу.

Із заводом його пов'язує багатолітній стаж. Із них 6 років він пропрацював інженером, решту — 21 — директором заводу. З приходом його

на директорську посаду основні фонди вартували 900 тисяч рублів. А 1993 року вартість фондів вже становила 12 мільйонів рублів. Під його керівництвом обсяг виробництва виріс у 4,5 рази. Було забудовано цехи: ливарний, труболиварний, механічний, слюсарно-складальний, складські приміщення, два гуртожитки на 100 місць кожен, 18, 16, 75-квартирні будинки, база відпочинку у Сатанові, котельня, компресорна тощо. І все це — на зароблені його колективом гроші.

Володимир Соха збагатив Городок, облагородив його околиці, заслужив шану і повагу у майбутніх поколінь. І напередодні свого шістдесятиріччя, користуючись притчею, сказав, що виконав всі три завдання: посадив дерево, і не одне, а багато, збудував будинок собі та іншим і виростив дітей, але ще має порох у порохівницях...

Література:

1. Іов Іван. Директор-історик. Радянське Поділля. - 1978. №31.
2. Баженов Л.В.. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. - Кам'янець-Подільський. 1993. С.359-360.
3. Муха Віктор. Шевченкіана городоцького книголюбця. Радянське Поділля. - 1983, №50.
4. Шелепало О. «Щоб калина прийнялася». Радянське Поділля. - 1987, №32.
5. Соха В.І.. Дещо з розвитку промисловості міста Дунаївці. Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». - Дунаївці, 1993. С.50-53.
6. Соха В.І Від літа 1493-го... Сторінки історії міста Городка. Городок «Бедрихів край» 1999. С.61-64.
7. Соха В.І. Правда і видумка в історії міста Городка. Городок, 1994. С.92-98.

Марценюк В.В.

м. Хмельницький

ЗОРЯНИЙ ЧАС У ПРОФЕСІЙНІЙ БІОГРАФІЇ КООПЕРАТОРА. Штрихи до портрета ювіляра Анатолія Мороза.

З роси і води, Анатолію Олександровичу!

2 січня життєвий поряг цієї щедрої на доюро людини 70-й раз озолотить сонячне проміння. Хоча взимку сонце не вельми щедре на тепло, проте Анатолій Олександрович Мороз не нарікає на долю, осяйну, чисту, наче очі матері, яка вистелила до його ніг щасливу дорогу. Вона, власне, і

привела сина потомственого хлібороба до визнання та людської шани.

У славних Заліщиках, що на Тернопільщині, народився Анатолій Мороз, який 2 січня 2020 року святкуватиме свій 70-літній ювілей. Сюди по війні направили на роботу його батька Олександра Мороза. То були нелегкі післявоєнні роки. Тут йому довелося зранку й до смеркання перейматися у Заліщицькому районі проблемами селян – допомагав їм орати, сіяти, збирати хліб, організовував роботу шкіл, бібліотек, сільських кооперативів та крам-

ниць. А невдовзі на запрошення голови правління Лісоводського колгоспу Городоцького району, що на Хмельниччині, майбутнього двічі Героя Соціалістичної праці Григорія Ткачука батько пішов на посаду головного агронома. Під легкою і доброю рукою Григорія Івановича найповніше розкрився хліборобський хист Олександра Даниловича. Головний агроном уславленої артілі за рясні врожаї був удостоєний найвищої державної нагороди – ордену Леніна і трьох орденів Трудового Червоного Прапора. А мати героя нашої оповіді в сільській лікарні оберігала здоров'я місцевих селян.

Кооперативна епопея випускника – медаліста Лісоводської середньої школи започаткована на кафедрах тодішнього Львівського торгівельно-економічного інституту. За державним розподілом дипломованого фахівця направили на роботу на посаду заступника директора бази Переяслав-Хмельницької райспоживспілки. Опісля була служба в армії. А коли звільнився в запас, пішов працювати у Хмельницьку облспоживспілку, де під вправною рукою мудрих і добрих наставників Миколи Васильчука, Зінаїди Бризицької, Олександра Овчаренка, Миколи Кучеренка та Віктора Печайка набрався професійного досвіду та життєвої мудрості.

Наступна сходинка його фахового зростання – заступник голови правління Хмельницької райспоживспілки з торгівлі. Тут Анатолію Олександровичу також поталанило працювати з чудовими фахівцями – керівником кооператорів району Михайлом Сергійовичем Карабаєвим, головним бухгалтером райспоживспілки Віктором Дем'яновичем Тенюхівським, голо-

вами правління Гвардійського споживчого товариства Станіславом Степановичем Флісом, Пироговецького – Надією Яківною Ільчук, Стуфчинецького – Василем Івановичем Костішко.

- Їхні професійні, життєві уроки на все життя. Усім чого добився в житті, завдячую цим людям. Щирим і щедрим на добро, – говорить Анатолій Олександрович.

Коли Михайло Сергійович Карабаєв пересвідчився, що Анатолій Мороз «дозрів» до масштабніших справ, передав йому керівне крісло. Понад два десятки років поспіль віддав Анатолій Олександрович на посаді голови правління райспоживспілки – то зоряний час у професійній біографії кооператора. Я є свідком того, як тоді ж було збудовано у при бузьких селах майже півсотні підприємств роздрібної торгівлі та ресторанного господарства. Зокрема, магазин «Забудовник» у Пирогівцях – найпривабливіша на той час торговельна «візитка» кооператорів Хмельниччини, потужний виробничий комплекс у Мацьківцях (потіжність 1,5 тонни в зміну ковбасних виробів та копченостей), де утримувалися на відгодівлі ВРХ, свині, чорнобурі лисиці, песці, птиця, кролі. Овочесховище місткістю 1,5 тис. тонн і райзаготконтору в Чорному Острові, реконструйовано хлібозаводи у тому ж Чорному Острові та Гвардійську, побудовано універмаг у Гвардійську. До слова, в районі тоді було побудовано 20 сучасних універсальних заготпунктів. В період заготівлі овочів і фруктів кооператори району відправляли покупцям 12-15 вагонів щоденно цієї продукції.

Досі прикрашає Малиничі чудове двохповерхове приміщення колишнього торговельного центру. А при в'їзді до Хмельницького, зі сторони Кам'янець-Подільського, увагу гостей обласного центру обов'язково приверне увагу вишуканою архітектурною формою ресторан «Веселка», який «пригніздився» на березі Ружичнянського озера, де свого часу проходилися Чемпіонати світу з греблі на байдарках та каное. Попервах обслуговувало спортсменів і гостей змагань ошатне кооперативне кафе. Завдяки турботам Анатолія Олександровича та його підлеглих при допомозі правління облспоживспілки натомість виріс красень ресторан та один з краших в області на той час кондитерський цех.

- Наші кооператори за керівництва Мороза перебували на провідних позиціях в облспоживспілці. – Ми тоді «забирали» обласні, районні перехідні прапори, а портрет Анатолія Олександровича неодноразово прикрашав галерею краших людей Хмельниччини. До нас приїжджали по науку й зарубіжні кооператори. До слова, у тому ж Пироговецькому магазині «Забудовник», трьохповерховому магазині «Кооператор», ресторані «Веселка» побувала представницька делегація китайських побратимів.

Невтомна праця Анатолія Олександровича оцінена державою та людьми. Він удостоєний медалі «За трудову відзнаку», «Подякою» від правління

ня УКоопспілки, почесної трудової відзнаки «Знак Пошани» Центральної спілки споживчих товариств України, багатьох почесних грамот і подяк, а прибузькі трудівники довіряли голові райспоживспілки 8 разів представляти їх інтереси в районній раді. Я є свідком того, коли рекомендували Мороза до районної ради, як правило, по тих виборчих округах де не було стаціонарної торговельної мережі. Бо знали, що він людина діла. Якщо отримає депутатський запит збудувати магазин то обов'язково виконає. Досі обслуговують депутатські крамниці мешканців Жучковець, Доброгорщі, Польових Гринівець, Крачків, Лапківців, Розсоші, Колибані та багатьох інших, які побудовані при тісній співпраці з колгоспами та радгоспами району. До слова, Анатолій Олександрович уже працював заступником голови правління облспоживспілки, а територіальна громада Печесьок обрала його депутатом райради вдруге. Такому апвтворитетут тільки можна позаздрити.

В подальшому Анатолію Морозу довелося працювати на посадах заступника голови облспоживспілки, де дев'ять років поспіль займався заготівлями і переробкою сільгосппродукції. Очолювати колектив підприємства «УКОП Ювелірторг». На цих посадах він був прикладом для колег з інших регіонів.

До речі, на базі підприємства «УКОП Ювелірторг» було проведено республіканський семінар за участю заступників голів облспоживспілок України по торгівлі та відповідальних працівників Укоопспілки.

Анатолій Олександрович незважаючи, що на заслуженому відпочинку постійно живе життям кооператорів регіону. Цікавиться долею її ветеранів, дає поради і настанови молодим фахівцям – кооператорам тощо.

Наша розповідь про ювіляра була б неповною, якби не згадати про його вірну супутницю життя Ларису Петрівну, дбайливу берегиню родинного затишку, яка працює лікарем обласної лікарні.

Морози виростили двох синів В'ячеслава та Олександра. Старший – В'ячеслав обрав неньчину стежку – головний лікар Хмельницького обласного онкологічного диспансеру, а молодший – Олександр у столичній податковій поліції. Дочекались невісток Надію і Юлю. Найбільша розрада і втіха подружжя – онуки Валерія, Марійка, Костянтин. (На фото Костянтин з дідусям ювіляром).

У вільну годину Лариса і Анатолій дбайливо доглядають вирощений їхніми же руками добротний сад на дачній ділянці, справно порядкують на прибудинковій території.

Великий французький письменник Антуан де сент-Екзюпері якимось зауважив, що людина може вважати своє життя вдалим, якщо побудувала будинок, посадила сад, виховала дитину.

Отже, кооперативна доля вивела Анатолія Олександровича до вершини людського визнання і шани. Щаслива доля.

Доброго здоров'я Вам, Анатолію Олександровичу! Як кажуть в народі з води і роси в час ювілею і на многії літа.

*Онiщак І. А.
м. Деражня*

КОЛЕКЦІЯ МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ У ФОНДАХ ДЕРАЖНЯНСЬКОГО РАЙОННОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Виклики бурхливого сьогодення, з якими стикається районний історичний музей, і які є типовими для інших музеїв області та й України загалом – це знайти своє місце серед інших інституцій, залучити чим більшу аудиторію, організувати роботу так, аби похід людини у музейний заклад не був одноразовий, а перетворювався у звичайну форму відпочинку. Щоб пропозиція відвідати музей рідним, друзям, знайомим сприймалася так само, як приміром, піти у кав'ярню.

Отож, саме життя змушує нас змінюватись, шукати нові форми та методи роботи, постійно оновлювати експозиції історичними артефактами, апробувати різноманітні інновації, аби жителі краю проявляли постійний інтерес до історії, мистецтва, культури. Та поряд із традиційними заходами – оглядові екскурсії, мистецькі уроки, бесіди-заняття, Деражнянський районний історичний музей започаткував нову, не типову, як для історичного музею, форму роботи – «мистецькі зустрічі» із кращими художниками Хмельниччини.

Починаючи із осені 2016 року у виставковій залі музею презентувалося більше десятка персональних виставок Миколи Мельничука, Якова Павловича, Володимира Кирилюка, Михайла Андрійчука, Неллі Павлової, Іванв Юркова, Леоніда Коваленка, Володимира Карвасарного. На кожній із таких зустрічей жителі краю чи не вперше мали змогу не лише побачити оригінальні твори різних технік – живопису, графіки, емалі, чеканки, а й безпосередньо поспілкуватись із самими художниками. Численні заходи із митцями-професіоналами стали першопричиною формування у музеї оригінальної колекції робіт, яка на сьогодні налічує 42 картини, більшість з яких - першокласні твори мистецтва [3].

22 листопада 2016 року відбулася перша персональна виставка «Дорога дорога» Миколи Леонтійовича Мельничука – художника-графіка,

художника-реставратора, іконописця, народного майстра декоративно-прикладного мистецтва. Його твори неодноразово виставлялися на різних обласних, всеукраїнських та вуличних виставках. Важливе місце в його творчості належить графіці. Картина «Алегорія», подарована музею Богданом Теленьком, другом художника, виконана в техніці графіка сухою пастеллю. Пастель - це сухі, м'які олівці без оправы. Робота має глибокий філософський зміст, привертає увагу глядача та змушує його замислитись. На ній зображено дерево, яке асоціюється з людиною та її життям. Картина створена швидким, сміливим, впевненим штрихом, адже саме цей інструмент здатен миттєво зафіксувати задум художника. Наразі Микола Леонтійович продовжує активно працювати. Його роботи знає вся Україна і пишається Деражнянщина [11].

13 квітня 2017 року в музей завітав майстер художньої кераміки, живописець Володимир Якович Кирилук із виставкою «Моя палітра життя». Це надзвичайно талановитий митець, його роботи мудрі, поетичні, багатогранні, багатозначні та за барвами життєрадісні. На превеликий жаль, у 2019 році життя художника обірвалося. У картині «Чорнобівці», яку художник подарував музею по закінченню виставки, оманлива простота натюрморту відтворена настільки гармонійно та вміло, що зображені квіти ніби оживають і мимовільно змушують глядача відчувати їхній аромат. Цей окремих твір передає усю майстерність та талант художника[12].

27 лютого 2017 року відбулося відкриття виставки «Проектування. Дизайн. Графіка. Семіосфера» Якова Мар'яновича Павловича – графіка, дизайнера. Зазначимо, що Яків Мар'янович - давній та добрий друг музею, адже він є не лише його оформлювачем, одним із творців експозиції, а й ініціатором активної співпраці музею із Національною спілкою художників України у Хмельницькій області.

Я. М. Павлович працює у різних видах та жанрах сучасного графічного дизайну, книжкової та промислової графіки, він - автор безлічі різної емблематики, піктограм, логотипів, фірмових знаків. Оформив більше тридцять музеїв. Як і багато хто, Яків Мар'янович звернувся до теми Шевченка – символу України. Для нашого музею він подарував одну із своїх робіт «Тарас Шевченко», яка виконана в техніці графіки. Але це не звичайна графіка, тому що сама робота виконана із чотирьох однакових портретів, порізаних на кубики. У цій надзвичайно цікавій картині використано лише білі та чорні кольори. Але саме у такому виконанні образ Шевченка ніби оживає[5].

20 березня 2018 року відбулося чергове відкриття персональної виставки заслуженого художника України, генія, митця, автора багатьох неперевершених робіт - Михайла Омеляновича Андрійчука. Творам художника притаманні висока майстерність, неординарність, філософська

глибина. Він володіє змішаною технікою літографії, ліногравюри, моно-типії, шовкографії, сангіни. У нашому місті Михайло Омелянович був двічі, його зворушила щира увага державців, саме тому він подарував безцінну серію робіт «Шевченко на Поділлі», яка складається із семи робіт. Це ілюстрації до часів, коли Шевченко подорожував Поділлям. Подорож допомогла Великому Кобзареві більше вивчити свій край і народне життя, глибше зрозуміти прагнення народу. Роботи виконані у техніці автоцинокографіка. Художник наносив малюнок на металеві цинкові пластини, а потім переносив цей відбиток на папір. Ці роботи є унікальні і створені лише в одиночному екземплярі. Вони є гордістю нашого музею [4;6;13].

До колекції картин відносяться і роботи Неллі Миколаївни Павлової – живописця, графіка, дизайнера. 19 листопада 2018 року відбулася її персональна виставка «У осені на крилах сплять дощі...». Хоч і народилася художниця у Росії, але полюбила Україну так, як напевне не кожен українець любить. У своїх роботах вона тонко відчуває національні особливості української народної культури. Нашому музею Неллі Миколаївна подарувала картини, де зображені архітектурні пам'ятки Кам'янець-Подільського – «Башти Польської брами» та «Руська брама XVI – XVIII ст.». Ці роботи виконані у авторській техніці графіки на м'ятому папері, передаючи глядачеві старовину могутньої фортеці. Перед тим, як створити ту чи іншу роботу, Неллі Миколаївна вивчає місце, історію, фотографує, проймається духом. І тому кожна робота настільки сильна та унікальна [14].

Яскравим початком 2019 року стало відкриття персональної виставки живописця, емальєра, ювеліра, скульптора Івана Михайловича Юркова. Ознайомившись із його багатогранною творчістю, можна з впевненістю сказати про прагнення майстра виявити красу і унікальність навколишнього світу. Завітавши до нас двічі із виставкою живопису та емальєй, художник подарував музею серію робіт, виконаних у техніці чеканки та живописну роботу «Музика гір». Чеканки – це лист латуні або міді, на яких вибиваються малюнки за допомогою спеціальних інструментів. Це надзвичайно складна техніка, яка є досить давньою. На них художник відтворив війну, козацький час, легендарного опришка Кармелюка та звичайних трудолюбивих українок [7;8].

Робота «Музика гір» виконана у техніці олійного живопису. Вона передає милозвучність фарб у поєднанні музики з природою Поділля. Пробуючи себе у різних техніках, художник створює дивовижні роботи, незважаючи на складність виконання. І кожного разу вражає своїм талантом та професійністю. Про художника влучно сказав Микола Шафінський: «Роботи Івана Юркова мов легка, але постійна мелодія, несуть надію й нездолану віру в красу, любов і добро – найкраще, що подаровано Творцем людині» [1, с. 10; 10, с. 4].

14 травня 2019 року Деражнянщина познайомилася із творчістю Леоніда Вікторовича Коваленка, відомого на Хмельниччині художника, дизайнера. Він є автором багатьох персональних виставок в Україні та за кордоном, які вражають і нагадують про прекрасні краєвиди нашого Поділля. Леонід Вікторович подарував музею дві картини «Церква над ставом» та «Сільська церква». На цих полотнах поєднуються краса та душевний спокій. Роботи виконані в приглушених тонах зелені дерев, будівель церков, мирного неба. Вдивляючись у картини Леоніда Вікторовича, забуваєш про все й наче переносишся у тихе село, де пахне травою, добротою, спокоєм. Пейзаж залишається надзвичайно популярним жанром серед українських живописців [15].

9 жовтня 2019 року презентував свою виставку графік, живописець дизайнер – Володимир Іванович Карвасарний. Митець, який плідно працює в жанрі тематичної картини, графічного плаката, дизайну та художнього конструювання. Деражнянців художник ознайомив із виставкою на сакральньо-релігійну тематику, роботи виконані в техніці живопису. Одна із робіт була подарована нашому музею – це картина «Ісус і грішниця». Картина заворожує погляд насиченим, різнобарвним кольором та глибоким змістом, вона ілюструє біблійний сюжет. Художник намагається відповісти на питання щодо становлення людини, як творіння Божого, її духовного, морального розвитку, поєднання у її світовідчутті величного та земного, вічного та швидкоплинного. Робота виконана на високому професійному рівні з багатою кольоровою палітрою [2, с. 40; 9].

Підсумовуючи наш огляд мистецьких творів, хотілося б зазначити, що сформована музеєм колекція робіт, дарованих художниками Хмельниччини, є безцінним культурним надбанням Деражнянщини. Адже важко навіть уявити, що полотна картин, які об'їздили десятки міст України, виставлялись в елітарних виставкових залах та картинних галереях презентабельних музеїв нашої країни, сьогодні будуть радувати око, надихати, викликати почуття прекрасного у відвідувачів Деражнянського районного історичного музею.

Джерела та література:

1. Іван Юрков. Приборкувач вогню. Фотоальбом. – Хмельницький, 2010. – 78 с.
2. Карвасарний В.І. Художники Хмельницького: альбом. – 2013. - 104 с.; іл.
3. Фонди Деражнянського районного історичного музею.
4. Чернова Л. Графіка Михайла Андрійчука / Музейні хроніки (1993-2015). Збірка вибраних статей науковців Хмельницького обласного художнього музею періоду 1993-2015 років, що були опубліковані у фахових музейних та мистецьких виданнях. – Хмельницький, 2016. – С. 70-74.

5. Черниш Г. Яків Павлович у Деражнянському історико-краєзнавчому музеї вдруге // Вісник Деражнянщини. – 2017. – 2 березн.
6. Хамазюк А. Районний історичний музей отримав безцінні експонати // Вісник Деражнянщини. – 2018. – 17 травн.
7. Хамазюк А. Ця виставка художника унікальна, оскільки перша в Україні // Вісник Деражнянщини. – 2019. – 17 січн.
8. Хамазюк А. Цілий світ на шматочку металу // Вісник Деражнянщини. – 2019. – 5 груд.
9. Шафінський М.А. Володимир Карвасарний. – Тернопіль: «Тернограф», 2014. – 96 с.; іл.
10. Юрков Іван Михайлович. Емальєр. Альбом-каталог. – Хмельницький, 2014. – 72 с.
11. Яковлева Л. Україна Миколи Мельничука // Вісник Деражнянщини. – 2016. – 24 листопад.
12. Яковлева Л. Мистецтву треба навчатись // Вісник Деражнянщини. – 2017. – 20 квітн.
13. Яковлева Л. Завітайте на виставку // Вісник Деражнянщини. – 2018. – 22 березн.
14. Яковлева Л. Її роботи промовляють різними мовами // Вісник Деражнянщини. – 2018. – 22 листопад.
15. Яковлева Л. У Деражні шанують високе мистецтво // Вісник Деражнянщини. – 2019. – 16 травн.

Сердунич Л.А.
сmt Стара Синява

АРХЕОЛОГІЧНІ НАБУТКИ БОЛОХІВСЬКОГО МІСТЕЧКА ГОРОДЕЦЬ (ВАЛИ) НА СТАРОСИНЯВЩИНІ

Стаття розповідає про розкопки давньоруського містечка Городець XII сторіччя та його археологічні дослідження й культуру.

Ключові слова: *розкопки, археологічні дослідження, охорона пам'яток, село Теліжинці Старосинявського району (Хмельницька область).*

Як відомо, **археоло́гія** (грец.*αρχαιολογία* – стародавній, *λογος* – слово) – наука, котра висвітлює історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного (бронзового), залізного віків і пізніших часів. До цих пам'яток, які називаються археологічними, належать стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предмети побуту, мистецтва тощо. З археологією пов'язані епіграфіка (наука про написи), нумізмати́ка (наука про монети), сфрагі́стика (наука про печатки), геральдика (наука про герби) [1].

Село Теліжинці на Старосинявщині (Хмельницької області), яке розкинулось на лівобережжі Ікви, а також правобережня частина, де тепер Вали (залишки древнього городця часів Болохівської Русі), красномовно засвідчило про численні пам'ятки минулого у своїх надрах.

Теліжинці – одне з 46-ох населених пунктів Старосинявського району. Воно – не просто крапочка на районній мапі (бо на інших наші Теліжинці навіть не позначені), а цілий згусток часу, ланка у загальному ланцюжку подій, які відбувались у краї, в Україні й у світі. Розташоване на пд. заході Східно-Європейської рівнини в зоні лісостепу. Примостилося на горбовинах Надіквиння. Це на лівому березі р. Іква, притоки Пд. Бугу, здавна обожнюваного, а тому званого подолянами Богом (Гіпаніс, Біг, Бог, Південний Буг).

Є припущення, що початок Теліжинців іде від д.-руського міста Городець, званого зараз *Валами*, яке народилося на правому березі р. Іква, котра з'єднується з Пд. Бугом за селом Нова Синявка (Старосинявський р-н). Зі слів історика В.Якубовського, «Городець був розташований на обох берегах Ікви. Зокрема, на правому, де тепер Вали, була знать, а лівий берег, уздовж яру і в центрі, населяв простий ремісничий люд. Якщо оглянути їх, то в місцях, де знайдена кераміка (поле, будівлі), було поселення, назви якого наука не знає. Але це 4-е тисячоліття. На тому місці, де історичний центр (Вали), було місто». Саме ж поселення існувало у ще давніші часи, про що свідчать знайдені істориком В. Якубовським за селом керамічні речі, їм – декілька віків. «Хазяям київських торжищ (хто б вони не були: хозари, готи чи ін.), в ті часи важко було скласти конкуренцію успішній торгівлі через шлях Буг – Случ – Прип'ять. На цьому шляху стояли найдавніші древлянські «гради»: біля села Теліжинці (сучасний Старосинявський р-н Хмельницької обл.)...» (інтернет).

За даними Енциклопедії українознавства, «болоховці (XIII ст.), поселенці між Случчю і Богом, 1232-1236 болоховські князі були союзниками галицьких бояр у боротьбі з князем Данилом; під час походу Батия піддалися татарам («татарські люди»); 1241 їх розбив Данило, який у 1254-55 роках робив походи проти «татарських людей» [2, с. 156].

Зазіхання численних сусідніх племен на нашу багату землю змушували наших предків ставити завади-укріплення. Однією з оборонних споруд і були земляні вали, які створювали надійний захист від ворогів. Городища (*город*) також були укріпленнями. За Київської Русі це були поселення, укріплені валами і ровами. Слово «город» у д.-руській мові – укріплене поселення, на відміну від весі чи села (не укріплених поселень). Серед укріплених поселень – і рештки болохівського городища, які знаходяться на мисовому виступі правого берега Ікви навпроти Теліжинців в урочищі Вали.

Протягом 1971-1984 і 1989 років, у експедиційні сезони, городище досліджувала група студентів на чолі з В.І.Якубовським. Проведено 14 експедицій. Досліджено, що пам'ятка являє собою рештки земляно-дерев'яної фортеці (3,5 га) та прилегло до неї з напільного боку неукріпленого селища (23 га). Висота внутрішнього валу сягала 14 м. Городище мало майже круглу форму, це, на думку історика Л.Ленчевського, – ознака давнішої (ще трипільської) культури. Овальні городища були за княжих часів, а чотирикутні – тюркські [3, с. 14].

Городець мав округлу чи овальну форму укріплених площадок, опоясаних по периметру трьома лініями валів і ровів. Залишки цієї фортеці, площею 35200 кв. м, збереглися на правому березі Ікви в урочищі Вали. У городищі було проведено розкопки на площі 2700 кв. м. Найбільші дослідження здійснено у 1973 – 80 роках, тоді допомагали навіть деякі школярі з Теліжинців. Під час розкопок виявлено житлово-господарські комплекси, ремісничі майстерні, заповнені знаряддями с/господарського виробництва. Значну колекцію становлять *предмети військового призначення*, які свідчать, що у городищі жили дружинники і що в мирний час вони займалися рільництвом, скотарством, різними промислами. Деякі з них були досить заможними, про що свідчить знайдений скарб із 60-х дорогоцінних ювелірних виробів.

Городище розташоване на родючих чорноземах поруч із водними ресурсами, широкими луками, вигідними для випасу тварин. Дослідження показали, що забудова здійснювалась уздовж течії Ікви та її лівої притоки (давнє слово – *віднога*, озн.: *притока*. Стало власною назвою Іквиної притоки: Відноги, яка тече з лісу і впадає навпроти Валів). У давнину Іква несла значно більше води, була навіть судноплавною, хоча судна ті були не великими. Аналізуючи археологічні знахідки теліжинецького городища, фахівці роблять висновок, що його розквіт припадав на першу пол. XIII ст.. Про це свідчать і знайдений скарб, кераміка з видом Богоматері із сином на руках, браслет, медальйон з видом Георгія й інші речі.

Городець як населений пункт припинив своє існування у сер. XIII ст.. Є здогадки, що вцілілі його мешканці продовжили життя на протилежному березі Ікви, що було їх не багатим, жили непримітно, тож три сторіччя (до кінця XVI ст.) про село згадок не збереглося.

Під час розкопок виявлено велику кількість виробів із чорного металу, а ковальський інструмент вказує на високий механічний рівень залізо-обробного виробництва. Асортимент ковальських виробів був широким: плуги, серпи, коси, ножі, сокири, обручі до діжок, ножиці, зброя вушка відерних дужок... Добре організованим і розвинутим було керамічне виробництво: горшки, кришки, посуд для зберігання продуктів, глечики, миски та інші речі.

На високому рівні була й будівельна справа. Під час розкопок виявлено однокамерні та двокамерні будови. Натрапляли і на двох'ярусні. Великих успіхів було досягнуто у ювелірному виробництві, бо ж оділичили ті вміння ще від трипільців. У ливарній майстерні виготовляли ювелірні вироби широкого вжитку. Місцеві майстри вміло володіли технологією обробки металів, чеканкою, позолотою, ковкою. Виявлені предмети культури свідчать про високу майстерність давніх умільців.

Розвивалась у городці й писемність. Свідчення цьому – напис на медальйоні Георгія («Горги») та напис «Марія» на теліжинецькому підшиферному образку із зображенням Марії. Втім, він міг бути і зі старої сільської церкви. З виробів дрібної пластики найцікавіші – прикраси, медальйони, виконані в дусі фольклорних та іконографічних традицій, про народних героїв-захисників. Матеріали розкопок поселення дають можливість по-новому висвітлити його історичну долю.

У XIII ст. теліжинецькою землею пройшли орди Батия. Городище було зруйноване і спалене. На всій його території не було місця, де не лежали б людські кістки, знайдені як усередині будівель, так і навколо них. Рештки Болохівського міста – це д.-руське городище XII – XIII ст., яке являло собою укріплений центр і посад. Теліжинецьке городище до здійснення згаданих експедицій було не дослідженим. Є підстави вважати, що городище було спалене в час походу татаро-монгольського війська Бурундая чи Куремси. Назва *Болохівське* походить від міста *Болохів*, яке існувало у чернігівських землях і зазнало такої самої, трагічної, долі, як і теліжинецьке городище. Тоді князь Всеволод Черемний надав вотчину на Поділлі потерпілим володарям знищеного Болохова. Нові господарі назвали надані землі старим ім'ям. Це підтверджують археологічні матеріали. Сміливу версію подає уродженець Болохівщини з м. Любар (тепер – Житомирщина), яке, ймовірно, було її центром, поет Володимир Сінчук:

*Коли Київ хрестився під лезом меча
І волхви-віщуни власноруч рвали вічі,
Древній Болохів став сховом всім втікачам,
Попередником став Запорізької Січі.
Бо й супроти біди, і супроти орди
Мужні вої його одягали шоломи.
Тож язичницька Русь потягнулась сюди,
Мовби ті журавлі, що вертають додому.*

Розкопки відкрили рештки комплексів князів житлового, виробничого, господарського та військового призначення. Зокрема, житла являли собою звичайні для Руси квадратні будівлі площею від 5 до 10 кв. м, до метра заглиблені у ґрунт. У куточках жител виявлено неглибокі ямки, в яких стояли стовпи, котрі служили опорою для дерев'яних стін і двосхилого даху,

який зашивали солом'яними сніпками або очеретом. Стелю (від *стелити*, *стелиння*) робили з дерев'яних делів, обмащували глиняно-солом'яною сумішшю.

*Із-під землі росло без стін містечко.
Тут ювеліря, онде – гончарі.
Там – купами кістки людські... Вузечка...
Он – жита насип, він також горів.
Змішались тут зільниці, відра, книги,
Кістені, наконечники, ножі...
По них сьогодні – для худоби вигін,
Неначе там не наші, а чужі!
Ось труп дитини був, стріла у ньому
Вп'ялася в тім'я, іншому – в плече.
І все – в догоду шлему золотому.
Затихнув крик. Урвався зойк і щем.
...Жінки і діти!.. Їхня в чім провина?!
Оселі ці теж ворогам страшні.
Так, може, й легше: гине половина –
То, щоб не в рабство, – згинути в огні...
Цвів правий берег од чужих огнів.
З них попів с. Він – тут! – пече мені!
Людей палили. І палали зруби.
А в герці коні стали на диби.
І розвівав вітрище диму клуби.
І завівав незнайдені скарби.
Та їх знайшли, забрали у Межибіж.
Когось здивують, може, там колись
Не тільки блиском зораної скиби...
Комусь же оберегами були.
...Не все знайшли, не все ще розкопали.
А до тих днів – лиш заступом копни.
Нема на це грошей, – було, казали...
Згниє, що не згоріло ще в вогні!..
До згину боронились, до упаду.
Про це говорять купами кістки.
Оці вали, минувшини наш спадок,
Ковтають пил натруджених віків. [4].*

У кутку житла розміщувалися глинобитні печі підковоподібної форми, зведені на низьких підвищеннях над рівнем долівки. Печі – це рештки череней зі зводами. Вздовж стін одного з помешкань відкрито материковий

прилавок. На долівці виявлено велику кількість речей із чорного металу, прикрас і кераміки XIII віку.

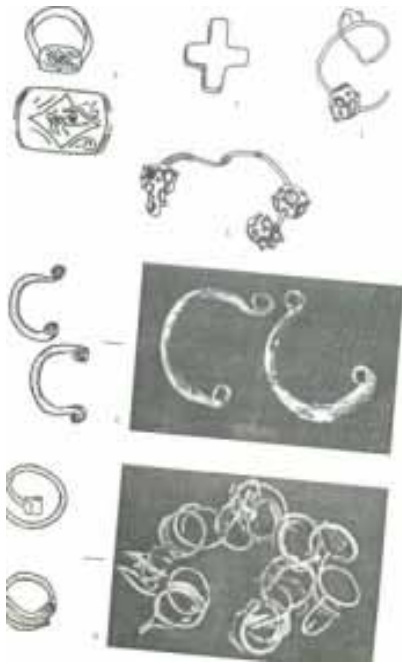
Посуд виготовляли на території міста, про це свідчать досліджені гончарні майстерні. Одна з них мала вигляд прямокутного заглибленого приміщення, південна частина якого була зайнята одноярусним горном. Судячи з його устрою у будівлі, він круглорічно давав продукцію для населення міста й околиць. Друга майстерня складалася з житлової будівлі та гончарної майстерні з горнами. У центрі майстерні місили глиняне тісто, яке подавали на гончарне коло. Відтак його складали на стіл, який знаходився у східній частині. Звідти посуд потрапляв у дві опалювальні камери: горни, котрі працювали у цьому ж приміщенні. Третій керамічний горн розміщувався між гончарнями. Вочевидь, його використовували як сезонний.

У майстернях біля горнів виявлено понад тисячу безформних черепків і десяток глиняних круглих кульок. Усе це – свідчення великого обсягу роботи гончарів. Аби забезпечити посудом печі, треба було беззупинно крутити гончарне коло, формуючи вироби. Асортимент продукції був невибагливий. Це глиняний кружальний посуд: горщики різних розмірів, глечики, кубки, іграшкові мисочки, кульки.

У канавовидній приступці виявлено кінські пута, трубчастий замок київського зразка, фрагмент ланцюга, 2 верхніх жорнових камені. На долівці знайдено уламки підкови, вудил, 5 кілець, невеличке долото, скобель, вушка від дерев'яних відер, окремі фрагменти стремена, пательні, скляних браслетів. Під завалом – залізні ножі, цвяхи, наконечники стріл, частини скляних браслетів, спалені зерна жита, пшениці, вівса, ячменю. Знайдено залізні лемеші плугів, окуття для лопат, коси-горбуші, кам'яні жорнові постави, рештки зброї та численні кістяки людей і тварин [5, с.17].

Болохівці добре володіли мистецтвом лікування і зцілювання. Крім традиційних національних, себто народних, методів лікування зіллями, тваринними жирами, сечею, широко застосовували магічні способи зцілення, якими займалися знахарі, волхви, відуні і яких ще не встигла винищити чужа релігія. Наші предки були гарно обізнані і з хірургією, позаяк часті воєнні сутички, поранення вимагали втручання. Робили це за допомогою спеціальних інструментів, які було знайдено під час розкопок на Валах [6, с. 83 – 84].

У городищі жили і працювали ремісники-ювеліри. Про це свідчить виявлена майстерня, яка служила водночас і житлом. Ця знахідка була першою на землях верхів'я міжріччя Пд. Бугу – Случа. А ця майстерня – невеличке зрубне приміщення площею 12 кв. м. В одній її половині було зведено глиняну житлову піч. У приміщенні знаходилась і піч для розігрівання й виготовлення дорогоцінних оздоб (натільні хрестики, медаль-

йони, щитковидні перстені). Їх виготовляли у кам'яних формочках, які знайдено біля ювелірної печі. Такі прикраси могли належати знаті: дружині і донькам воєводи, імена яких не відомі.

Деякі представники воєнно-феодалної знаті володіли казковими багатствами. Підтвердили це знахідки речових скарбів. Шедевром світового рівня називають третій скарб, який виявив В. І. Якубовський 1978 року у зерносушильному приміщенні: 32 позолочені і срібні жіночі прикраси, історична і високохудожня цінність. Речі знайдено у давньому глечику. Фахівці відносять прикраси до вбрання княгині (боярині). Усі ці речі ручної роботи – це справді шедеври ювелірного мистецтва давньоруських злотоковалів, представ-

леними майстерністю складної д.-руської ювелірної техніки: *скані*, *зерні*, *чёрні*. Ця техніка полягала у напаяванні тонкого дротика на металеву поверхню: зернь (зернина), а також напаяванні металевих краплинок на поверхню. Завдяки цьому створювали орнамент, який і давав таку світлу тінюву гру.

Ці тринамистинні скроневі кільця кріпили до скронь на шкіряних стрічках. Поширені були і шумові підвіски, які виготовляли технікою зерні у вигляді собору і ланцюжків: дощових струменів. Є високохудожні речі, виготовлені у техніці перегородчастих емалей, яка була найвищим досягненням майстрів ювелірного ремесла XIII сторіччя. Особливо цінні речі, прикрашені коштовним камінням: смарагдами, гранатами, які у скарбах трапляються вкрай рідко, бо таке каміння привозили з Індії та Єгипту. Тутешні майстри шліфували його, вдало поєднуючи зі сканню. Використовували й перли.

Речі умовно складають 3 типологічні групи: комплекти вбрання голови, шиї, рук. Головний убір жінки вінчав вінець-кокошник, він уособлював модель Усесвіту. Простежено тісний зв'язок народних (т. зв. «язичницьких») традицій і нових, уже християнських, мотивів, які мали розвій у XII – XIII століттях. Орнаментика речей (рослинні і фантастичні зображення) має естетичне і магічне значення, а ще засвідчує двовір'я, мало того – у

ставо місцем для другої могили, в якій знайдено прах 7-ми людей. Через півстільня розкопани або зруйновані. Археологічний матеріал, знайдений біля знахідки речей, хронологічно співпадає з часом нападів на Південь-Захід Чернів.-Буковинсько-татарських орд Бурундзі.

На місці страченої сліди розгону інфекційної розкопки укріпленого центру літописного Божська. Свідками оборони і трагічної загибелі його городища на р. Злар є реліквії зображення будівель, створені під час війни, знайдені на ділі розкопу скарби частини наметів, заформовані гусподарсько-вигубні речі,

релігійні інструменти, колотури, побутові валяні (рис. 4) і бобові кульгуні, а також кістки людини, що загинула під час боротьби з смертя (рис. 11). Скарби ліни – в пошкодженому, шпін – на оборонних рубіках, захисному мисті.

Нам'язано трітій обертви болохівського населення від монголо-татар с українським мистр м. Болохова. Вони городища, як відомо, пошкоджені реліквіями, тому й слугувать достовірним джерелом знайомих картин монголо-татарського вторгнення. Під рубіками житлових будинок, господарських будівель і фортечних укріплень залишилися деякі реліквії: шпінери тисочки

Рис. 10. Кістки загиблого в боротьбі з монголами воїнина (по Герасимчу).

ні, стрічки, медальйон з образом архангела Георгія... Прикраси оголів'я: стрічки-рясни, колти й інше.

Речі теліжинецького скарбу бачили мільйони відвідувачів виставок в Україні, Московії, Угорщині, Югославії, Італії, Канаді й інших країнах. Багато речей скарбу – рідкісні, деякі – єдині у світі. Теліжинецькі скарби проявили «виразну, локальну групу скарбів Болохівської землі. Її своєрідність демонструють перш за все грушовидні підвіски і стрічка-рясни з чотиригранними шумлячими ланцюжками, позолочений колт комплексу II та кільця-підвіски зі срібного дроту. Мода останніх сформувалась і дістала поширення у межах території Волині у племенні часи» [7, с. 88].

Крім військових, на території Городця працювали ремісники, на що вказують розкопані виробничі приміщення. У центрі укріплення впереміж із житлами виявлено 2 гончарні майстерні, 3 млинових комплекси, пекарню, ливарно-ювелірну майстерню. На думку дослідників, городець в урочищі Вали було збудовано у XII ст. на високому військово-інженер-

XII – XIII й аж до XVIII сторіччя народна, рідна, віра ще переважала над офіційною релігією, нав'язаною силою: християнством...

Загалом же знайдено 317 речей теліжинецького скарбу.

Жіночі прикраси – антикваріат у єдиному в світі примірнику. Їм – понад 860 років. Вони чітко засвідчують культуру і світогляд д.-українського люду, особливо жіноцтва вищих класів. Найпоширеніші жіночі прикраси: скроневі кільця (скручені срібні дротини), підвісниця, наручень (браслет-застібка для підтримки дуже довгих рукавів), хрест-корсунчик, тринамистинні скроневі кільця, виконані складною давньоруською ювелірною технікою скані, зерні, черні; підвіски, гривна, перстені;

ному рівні. Демографічні розрахунки показують, що на його території (площа селища й укріплення – 26,5 га) могло мешкати понад 2,5 тисяч людей у розрахунку 100 – 150 осіб на 1 га). Згідно історичних паралелей, поселення з такою кількістю мешканців належало до міських середнього зразка. Та й сама назва міста (наросток *-ець*) вказує на те, що було воно не великим.

Більше про всі ці знахідки розповідає книга Василя Якубовського «Скарби Болохівської землі» (на *світлині*), яка містить і нарис про наше городище, котре у науковій літературі називають Теліжинецьким городищем, хоча головний дослідник іменує його Городцем, а місцеві мешканці (теліжинці, нащадки Теліги) – Валами.

У книзі розглянуто унікальні ювелірно-художні скарби XII сторіччя історичної Болохівської Русі. Окремі з них – зразки мистецтва світового рівня. Висвітлено питання про етнічне походження князів і населення Болохівщини. Аналіз скарбів встановив, що більшість речей виготовили місцеві майстри на основі спільних давньоукраїнських традицій.

Аналіз літописної статті 1241 року про поселення Болохівщини та розвідки істориків теж показують, що руїни міста в урочищі Вали нале-

жать літописному містечку Городець. Воно вписується у літописну схему, розташовуючись між містами Божськ і Кудин, які ідентифіковано (встановлено й визнано). Знайдено наконечники стріл іноземного походження наводять на думку, що місто впало під час татаро-монгольських завоювань 2-ої половини XIII сторіччя.

Але О. Журко, В. Канчура й інші дослідники Болохівщини вважають, що її розгромив князь Данило Галицький як «татарських людей». Він провів 2 каральні експедиції проти гордих і непокірних болохівців за їхню спілку з татарами й угорськими русичами (білими хорватами), спаливши

дотла їхні міста і села. Цієї долі, ймовірно, зазнав і наш городець. Його фортифікації спалено, житлово-господарські споруди і ремісничі майстерні перетворено в попіл. Вогонь знищив і людей, які були всередині будівель, навколо них і на оборонних рубежах. Про це свідчать спалені речі та людські кістяки, виявлені у різних місцях. Спалено було всі фортифікації, ремісничі майстерні, житлово-господарські споруди Городця. У вогні загинули захисники та мирне населення. Всередині приміщень і поза ними лежать останки жертв нападу. Є й колективні стихійні могили. Серед них – камера млина, на земляній долівці – рештки 16-ох загиблих із розсіченими або проломленими черепами. Приміщення зернового сушильного комплексу – друга така могила з прахом 7-ох людей. Людські рештки і знайдений біля них археологічний матеріал хронологічно співпадає з часом нападу на пд.-західну частину України-Руси монголо-татарських орд Бурундая [8, с. 25].

Середина XIII ст. – час активного будівництва князем Д. Галицьким укріплень задля гідного опору монголо-татарам. Однак опір Данила Романовича було подолано. 1259 року Галицько-Волинську землю розорили орди хана Бурундая («Бурундаїв погром»), який наказав знести укріплення всіх міст, що й змушений був зробити український король [8, с. 688]. Можливо, під цей указ втрапив і наш Городець, хоча перша версія ймовірніша. По цьому край зазнав безпосередньої влади монголо-татарів, залишившись під їхньою окупацією майже 100 років. Завойовники стежили, аби на підвладних їм землях не будували ніяких твердинь-укріплень.

Матеріали досліджень дають можливість зробити висновки: між Київським і Галицько-Волинським князівствами до серед. XIII ст. існувала автономна, економічно розвинена Болохівська земля, а телижинецький Городець був важливим політичним, економічним і культурним осередком Болохівщини. На думку В.Якубовського, за значенням містечко – поруч із такими поселеннями цього об'єднання (Болохівської Русі), як Межибіж, Божськ, Губин, Кудин. Знайдені речі – це пам'ятки давньоруського виробництва, позаяк різняться від зах.-європейських. Це підтверджує, що болохівські землі – це власне українська територія. Речі військового зразка свідчать про те, що мешканцями міського центру були переважно військові люди, оборонці землі. А деякі з них були сановитими феодалами, про що свідчать знайдені скарби, які не поступалися робота навіть столичних ювелірів. Щодо етнічної приналежності, то болохівці були українцями: нащадками деревлян та уличів, а болохівські князі – це вихідці зі здрибнілих князів Чернігівської землі [9, с. 90 – 95].

Зараз Вали потребують захисту, бо внаслідок «господарського» освоєння земель і через відсутність будь-яких заходів щодо охорони пам'яток історично-культурного призначення існує реальна загроза їхньому іс-

нуванню. Городище вже зазнає руйнування, і не лише природними чинниками. Йому б'ють на сполох і головний дослідник Валів-Городця В. І. Якубовський і головний господар Теліжинців Олександр Крот, і патріоти села. Конче потрібна кладка-місток через Ікву до Валів. Складений В. Якубовським і О. Кротом її кошторис – давно на розгляді обласної влади, яка зволікає багато років. Однак не чекають «чорні» археологи і час.

Джерела та література:

1. Вікіпедія.
2. Енциклопедія українознавства, Глобус, К., 1993. Т. 1. – С. 156.
3. Ленчевський Л.. Історія минулого Ружинщини. – С. 14.
4. Любов Сердунич, «Городище над Іквою» (поема), 2000.
5. Колотило Т. Археологічне вивчення Синявщини в працях В.Якубовського. – Пилявецька битва 1648 р. в Історії України. Матер. науково-практичної конференції. – Ст. Синява, 1995. – С. 17.
6. Журко О. Лікувальна справа у болохівців (XII – XIII ст.) // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. «Велика Волинь», т. 20. –Хмельницький – Стара Синява – Любар. – 2000. – С.83 – 84.
7. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. Відп. ред. П.Толочко. – Кам'янець-Подільський. 2001. – С. 88.
8. Там само, с. 25.
9. В.Якубовський. Дослідження Болохівського феодального центру біля с. Теліжинці. – С. 90 – 95).

КРАЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

*Блажевич Ю.І.
м. Хмельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЗНАВЦІВ УКРАЇНИ В 2019 РОЦІ

Хмельницька міська організація НСКУ станом на 01.12.2019 р. нараховує 73 особи, з них 10 докторів наук (2009р. – 3, 2011р. – 4, 2017р. – 6), 34 кандидати наук (2011р. – 10, 2012р. – 14, 2017р. – 24), 4 старші викладачі вузів, а також 38 освітян, 20 представників культосвітніх установ, 2 священнослужителі, 3 журналісти та ін. Протягом поточного року троє членів вибули: один у зв'язку зі зміною місця проживання, двоє – в зв'язку зі смертю.

За цей же період 13 осіб стали членами НСКУ, а Єсюнін С.М. отримав звання «Почесний краєзнавець України», Ільїнський В.М. і Берега В.С. стали «Почесними краєзнавцями Хмельниччини», сім членів міського краєзнавчого осередку в зв'язку з ювілейними датами стали дипломантами премії Євгена Назаренка, заснованої правлінням міської організації НСКУ, 6 краєзнавців нагороджені Почесними Грамотами обласної організації НСКУ, 9 – міського краєзнавчого осередку. Член осередку Халайцян В.П. успішно захистив кандидатську дисертацію і став кандидатом мистецтвознавства, а Адамський В.Р. і Кришук Б.С. стали доцентами. Член міського краєзнавчого осередку Трембіцький А.М. захистив докторську дисертацію. Краєзнавець Баюк М.І. також успішно захистив дисертацію і отримав наукову ступінь кандидата державного управління і права.

З нагоди дня краєзнавця України 30 травня 2019 р. на базі гуманітарно-педагогічної академії відбулося вшанування 70-річчя від дня народження Почесного краєзнавця України, члена міського осередку НСКУ Слободянюка П.Я., а також відзначено Почесними Грамотами обласної і міської організації НСКУ низки краєзнавців обласного центру.

Науковий і творчий потенціал міського краєзнавчого осередку за 2018-2019 рр. значно зріс: опубліковано 472 наукові статті, видано 12 монографій та навчальних посібників, 34 науково-методичні розробки, проведено 45 різних наукових форумів (конференції, круглі столи, симпозиуми, історико-краєзнавчі читання тощо). Важливими віхами в діяльності міських краєзнавців стали випуски чергових (№№15-23) науково-краєзнавчих збірників «Хмельницькі краєзнавчі студії», підготовлено до друку перший

номер часопису «Праці Хмельницького церковно-історичного товариства».

Протягом 2017-2019 рр., в зв'язку з відзначенням 100-річчя Української революції 1917-1921 років в Україні і, зокрема й на Хмельниччині, члени міського краєзнавчого осередку продовжували брати активну участь в організації і проведенні наукових конференцій в Кам'янці-Подільському (національний університет імені Івана Огієнка, історичний музей-заповідник), хмельницькому (інститут МАУП, гуманітарно-педагогічна академія, університет управління і права, торгово-економічний коледж, обласна наукова бібліотека, обласний краєзнавчий музей, обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, міський краєзнавчий музей), Старокостянтинові, Меджибожі, Чемерівцях, Житомирі, Вінниці, Тернополі тощо.

11-12 квітня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Архівістика: теорія, методика, практика». В ній взяли участь члени Хмельницької міської організації НСКУ Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Байдич В.Г., Єсюнін С.М., Лях Г.В., Олійник Ю.В.

16 травня 2019 р. на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії була проведена ІХ Всеукраїнська науково-практична конференція «Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю». В ній взяли участь краєзнавці Шоробура І.М., Байдич В.Г., Блажевич Ю.І., Адамський В.Р., Барташук О.Ю., Галатир В.В., Галус О.М., Дацюк О.А., Єсюнін С.М., Западенко І.В., Погорілець О.Г., Маркова С.В., Матвеев А.Ю., Місінкевич Л.Л., Олійник Ю.В., Стрельбіцька Н.І.

31 травня 2019 р. на базі Хмельницького університету управління та права було проведено круглий стіл «Становлення державності в Україні у 1919-1920 роках: проблеми і наслідки», в якому взяли участь краєзнавці Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Парандій В.О., Галатир В.В., Байдич В.Г., Островий В.М., Маркова С.В., Місінкевич Л.Л., Стеньгач Н.О., Єсюнін С.М., Олійник Ю.В.

7-8 червня 2019 р. на базі управління освіти м. Старокостянтинова пройшла Всеукраїнська науково-практична конференція «Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання». В ній взяли участь Єсюнін С.М., Адамський В.Р., Байдич В.Г., Шпаковський С.М., Блажевич Ю.І., Захар'єв В.А., Осецький Й.П., Іваневич Л.А., Стрельбіцька Н.І., Халайцан В.П., Трембіцький А.М., Семенчук С.О.

7-8 жовтня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка відбулася V міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», в якій взяли участь краєзнавці Єсюнін С.М., Прицишин-

Кліновський С.М., Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Олійник Ю.В., Трембіцький А.М.

18 жовтня 2019 р. на базі Хмельницького інституту МАУП відбулася XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура та освіта: християнський вимір». З змістовними доповідями виступили міські краєзнавці Адамський В.Р., Байдич В.Г., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Дацюк О.А., Олійник Ю.В., Парандій В.О., Причишин-Кліновський С.М.

15-16 листопада 2019 р. на базі Віньковецького районного будинку культури було проведено III Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Віньковеччина: історія, культура, духовність», в якій взяли участь члени міського краєзнавчого осередку Григоренко О.П., Блажевич Ю.І., Єсюнін С.М., Матвеев А.Ю., Слободянюк П.Я., Григоренко О.П., Іваневич Л.А., Кабачинський М.І., Осецький Й.П., Олійник Ю.В., Трембіцький А.М., Захар'єв В.А.

Важливо також відзначити, що в поточному році з ініціативи президії обласної організації НСКУ розпочалася співпраця з об'єднаними територіальними громадами Хмельниччини, що вилилось в проведенні низки науково-краєзнавчих конференцій в деяких ОТГ. Так, наприклад, 2 серпня 2019 р. в смт. Дунаївці відбулась Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Селище Дунаївці в сузір'ї територіальних громад: минуле і сьогодення», в ній взяли участь краєзнавці обласного центру Берка В.С., Блажевич Ю.І., Роздобудько А.Г., Адамський В.Р., Єсюнін С.М., Захар'єва В.А., Осецький Й.П., Шевченко В.С., Місінкевич Л.Л., Матвеев А.Ю., Олійник Ю.В., Галатир В.В., Байдич В.Г., Стрельціцька Н.І., Халайцан В.П. Аналогічна конференція пройшла в Китайгородській об'єднаній територіальній громаді з активною участю членів міської організації НСКУ. В планах на 2020 р. проведення таких наукових форумів в інших ОТГ краю.

В 2019 р. продовжувалась активна участь міських краєзнавців в передачах та публікаціях в засобах масової інформації області. В програмах місцевих телекомпаній «Поділля-Центр», «Місто», «33-й канал ТВ+», в передачах обласного радіомовлення брали участь майже половина членів міського краєзнавчого осередку НСКУ. Так, наприклад, в програмах «Терра Хмельниччина», «Вулицями рідного міста», «Путівник краєзнавця», «Полудень», «В полі зору», «Містичне Поділля», «Невідомий Проскурів», «Ранній гість», «Клуб вихідного дня», «Тема», «Екскурс в історію», прозвучали цікаві, змістовні телевізійні та радіовиступи краєзнавців Єсюніна С.М., Захар'єва В.А., Погорільця О.Г., Западенка І.В., Шпаковського С.М., Байдича В.Г., Олійника Ю.В., Галатиря В.В., Блажевича Ю.І., Адамського В.Р., Дацюка О., Стеньгач Н.О., Ткача Б.В., Баваровської О.О., Синиці Н.М., Осецького Й.П., Шоробури І.М., Войнаренка Н.П., Григо-

ренка О.П., Крамаря С.І., Таньчук Т.М., Тарчевської В.Б., Церклевич В.С., Ільїнського В.М., Слободянюка П.Я., Місінкевича Л.Л., Трембіцького А.М., Іваневич Л.А.

Останнім часом значно активізувалася робота обласного клубу «Краєзнавець» (президент Ю.Блажевич) при краєзнавчому відділі обласної наукової бібліотеки, в заходах якого беруть участь члени міського краєзнавчого осередку, а також краєзнавці з Кам'янця-Подільського, Вінниці, Красилова, Летичева, Деражні, Дунаєвець, Старокостянтинова тощо. В порядку денному засідань презентації нових краєзнавчих видань, зокрема й «Хмельницьких краєзнавчих студій», трилогії Шевченка В.С. про Устима Кармелюка, «Новоушиччина: історія в пам'ятниках» / упоряд. Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В., «Вулиці Хмельницького» Єсюніна С.М., «Кремінна (Кременна): історико-етнографічний нарис», «Копистин: основні віхи і обрії» Мороза В.С. та дві книги Слободянюка П.Я. – «В підкореній Німеччині» і «Вокально-хорова творчість композиторів Хмельниччини: соціально-психологічний аспект».

25 жовтня 2019 р. на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії відбулась презентація книги київських вчених «Трансформація української національної ідеї» (упорядник Олесь Доній, всього 30 авторів). Автори Олесь Доній, Павло Гай-Нижник, Роман Кудлай у своїх виступах висвітлили своє бачення, свої концепції української національної ідеї на сучасному етапі. Учасники цієї зустрічі, а це члени Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України (Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Кабачинський М.І., Ільїнський В.М., Матвеев А.Ю., Островий В.М., Парандій В.О., Слободянюк П.Я., Шкробот П.М.), вчені і викладачі вищих навчальних закладів обласного центру, освітянських і культурологічних закладів та установ, громадських організацій, студенти-історики І-ІІІ курсів гуманітарно-педагогічної академії, які взяли участь в обговоренні книги і дискусії щодо трансформації української національної ідеї державотворення нашої країни протягом тисячоліття (враховуючи державний і бездержавний періоди) та формулювання її суті на сучасному етапі і на майбутнє.

Олесь Доній охарактеризував три етапи творення національної ідеї (романтичний, оборонний, наступальний). Романтичний (Костомаров і його бачення цього етапу), оборонний (Міхньовський і його бачення цього етапу), наступальний (боротьба за державу після 1991 р., особливо на Сході України з 2014 р.) етапи, які пройшло і проходить наше бачення щодо цього основного морального, психологічного, соціального і патріотичного стержня нашого буття.

Дискусія засвідчила велику зацікавленість учасників презентації, викликала жвавий обмін креативними ідеями, пропозиціями, прикладами

щодо формування конституційного принципу створення сучасної соціальної і процвітаючої України і її місця в реальному цивілізованому суспільстві.

20 листопада 2019 р. на базі обласної наукової бібліотеки відбувся науковий круглий стіл «Перебування у Проскуріві уряду УНР» (до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.), в якому взяли участь міські краєзнавці Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Григоренко О.П., Єсюнін С.М., Кундельський В.В., Шпаковський С.М.

28 листопада 2019 р. на базі Хмельницького інституту МАУП відбулась XVIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій XX-XXI століть», в ній взяли участь краєзнавці міського осередку Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Галатир В.В., Байдич В.Г., Погорілець О.Г., Парандій В.О., Кабачинський М.І., Олійник Ю.В., Причишин-Кліновський С.М., Маковська В.В.

Члени міської організації НСКУ іні активно діють в кількох потужних краєзнавчих осередках, що сформувалися за декілька останніх років в гуманітарно-педагогічній академії, облдержархіві, інституті МАУП, університеті управління та права, обласній науковій бібліотеці, обласній бібліотеці для юнацтва, обласному краєзнавчому музеї, державному історико-архітектурному заповіднику «Меджибіж», інституті післядипломної педагогічної освіти, відділі пам'яток історії та культури. В усіх цих установах проводяться щорічні наукові форуми (конференції, симпозіуми, круглі столи, історико-краєзнавчі читання для учнівської та студентської молоді), виступи, як вже зазначалось, в місцевих засобах масової інформації за результатами наукових і пошукових досліджень, опублікування матеріалів тощо.

Так, наприклад, в гуманітарно-педагогічній академії члени краєзнавчого осередку Шоробура І.М., Галус О.М., Адамський В.Р., Блажевич Ю.І., Островий В.М., Кришук Б.С., Маховська С.В., Барташук О.Ю., Ільїнський В.М., Халайцан В.П. брали активну участь в організації і проведенні Всеукраїнських та регіональних конференцій «Духовні витоки Поділля» (три наукових форуми проведені в поточному періоді і були присвячені ролі і місцю церкви, місцевого самоврядування і закладам освіти краю з опублікуванням збірників матеріалів), «Педагогічні читання ім. М. Дарманського» (два випуски), «Актуальні проблеми мистецької педагогіки» (два випуски), «Розвиток особистості дитини та вчителя в сучасному освітньому просторі: досвід, проблеми та перспективи», низку міжвузівських конференцій щодо початкової та дошкільної освіти, нової української школи, управлінських аспектів освітнього процесу тощо.

Краєзнавча робота в академії ведеться на всіх факультетах та кафедрах, а також під час педагогічної практики студентів в школах., дошкільних та позашкільних закладах і установах міста, обласному краєзнавчому музеї, обласному державному архіві, музеї проскурівського підпіллі тощо. В вищі зусиллями краєзнавців створені і діють музеї історії закладу, геральдики, народознавства, дошкільної освіти, лабораторії В.Сухомлинського і М.Дарманського.

Для публікацій наукових досліджень викладачів гуманітарно-педагогічної академії зареєстровано фахові видання «Педагогічний дискурс», «Філологічний дискурс», «Актуальні питання мистецької педагогіки».

Краєзнавці Хмельницького інституту МАУП (Дацюк О.А., Парандій В.О., Причишин-Кліновський С.М., Трембіцький А.М.) в 2019 р. спрямували свої зусилля на організації та проведення Всеукраїнській науково-практичних конференцій за напрямками «Історія, культура та освіта: християнський вимір» (18.10.2019 р.), «Українська мова і нація: перспективи розвитку в період глобалізаційних процесів» (06.11.2019 р.), «Актуальні питання вдосконалення чинного законодавства і захисту прав людини в Україні» (10.12.2019 р.), «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті історичних подій ХХ-XXI століть» (28.11.2019 р.), «День соборності України: історико-політологічні дискусії» (22.01.2020 р.), круглий стіл «Активний туризм в рекреаційній діяльності людини» (26.09.2019 р.), низку студентських наукових конференцій з опублікуванням збірників матеріалів.

Варто також зазначити, що на базі інституту діє єдина в області кафедра українського православ'я і теології (зав.кафедрою Дацюк О.А., доктор філософії, секретар Хмельницької єпархії УПЦ).

Активно і плідно працювали краєзнавці Хмельницького університету управління та права ім. В.Юзькова (Місінкевич Л.Л., Стеньгач Н.О., Баюк М.І.). Упродовж 2019 р. в університеті проводились науково-краєзнавчі заходи. Так, наприклад, за цей період організовано і проведено 17 форумів різних рівнів (серед них – 2 міжнародні і 4 всеукраїнські конференції, 3 – загальноуніверситетські, 2 – обласних, 3 тематичних круглих столи щодо історичних подій Української революції 1917-1921 рр., розвитку національного законодавства та 5 інших заходів (дебатний турнір, правнича школа, публічна політика тощо). Протягом звітнього періоду науковцями вишу, зокрема й краєзнавцями, видано 12 монографій, підручників, посібників та методичних розробок.

В 2019 р. в історії обласного центру відбулася знаменна подія – рішенням обласної ради нарешті для Хмельницького обласного краєзнавчого музею виділено приміщення – колишня будівля музичного коледжу ім. В.Заремби, який перебрався в новозбудований корпус. Тепер у виділеному

приміщенні проводиться відповідна проектна і архітектурно-реставраційна робота і є надія, що протягом двох років обласний краєзнавчий музей оновить свої експозиції і активізує наукову та просвітницьку діяльність на новому етапі свого розвитку. Також, у 2019 році Хмельницький обласний краєзнавчий музей відзначив 90-річчя від дня заснування. До ювілею була видана ґрунтовна праця – книга-каталог «3 музейної скарбниці», більшість статей до якої написав член міського осередку, провідний науковий співробітник музею Єсюнін С.М. Він також став автором двох брошур з історії міста Хмельницького («Хмельницька міська рада – Проскурівське реальне училище» та «Апетeka Деревоеда»), 14 статей у наукових та краєзнавчих збірниках, учасником 7 наукових та історико-краєзнавчих конференцій в Україні, міжнародного конгресу істориків у Вільнюсі (Литва). За матеріалами Єсюніна С.М. вийшла книга коміксів з історії міста Хмельницького – «Таємниці Хмельвіля» та створено образ уявного супергероя – Хмельмена.

Упродовж 2019 р. активно діяли краєзнавці Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (Берека В.Є., Очеретянко В.І., Маркова С.В., Соловей М.В.). Як вже зазначалось, протягом кількох років під керівництвом В.Береки працював авторський колектив над створенням енциклопедії педагогічної освіти Хмельниччини, також було створено інститутський музей освіти нашого краю, проводились щорічні наукові конференції щодо активізації національно-патріотичного виховання учнівської молоді, розвитку освітянської галузі в регіоні, діяльності вчителів-новаторів в умовах нової української школи. На базі інституту постійно проводяться олімпіади, курси підвищення кваліфікації для вчителів історії, суспільствознавства та правознавства, педагогів-вихователів, видається значна кількість методичної та науково-популярної літератури для педагогічних працівників, управлінців, класних керівників та вихователів, соціальних педагогів, збірки наукових праць. В поточному періоді запрацювала Асоціація викладачів суспільних наук вищів краю, ініційована доктором історичних наук Марковою С.В. Зусиллями членів Асоціації, краєзнавців та архівістів 20 листопада цього року проведена регіональна науково-практична конференція «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття. Пролонговані і латентні складові Голодомору 1932-1933 років».

В 2019 р. активно і плідно працювали краєзнавці Деражнянського історико-архітектурного заповідника «Меджибіж» (Погорілець О.Г., Западенко І.В., Візнюк В.С.). Протягом цього часу проведено три всеукраїнські наукові конференції історико-краєзнавчого, археологічного та музеєзнавчого характеру, декілька круглих тематичних столів, польових семінарів, науково-просвітницьких акцій, етнофестивалів. В цей же період краєзнав-

цями заповідника опубліковано 24 статті у збірниках матеріалів конференцій різних рівнів на теренах Хмельниччини, України та зарубіжжя.

Низку історико-краєзнавчих заходів (конференції, круглі столи, історичні читання) проведено краєзнавцями кооперативного торгово-економічного інституту (Церклевич В.С.), обласного господарського суду (Крамар С.І.), обласного натуралістично-екологічного центру учнівської молоді (Климчук В.В.), торгово-економічного коледжу (Матвеев А.Ю.).

Краєзнавчиня Стрельбіцька Н.І. (керівник тур фірми «Ніка-тур-вояж») вже протягом декількох років організовує цікаві і пізнавальні краєзнавчі маршрути по Хмельниччині до Бакоти, Сатанова, Меджибожа, Кам'янець-Подільського, Самчиків, Маліївець, Сутковець, пам'ятних місць пов'язаних з Кармалюком, в палацо-паркові комплекси, чернечі обителі в Головчинцях, Завалійках, Городищі, Сатанові, в печеру «Атлантида» (с.Завалля Кама'янець-Подільського району) тощо. Особливим інтересом є родинні поїздки по вищезазначених маршрутах.

Протягом поточного періоду активно працювали краєзнавці Шпаковський С.М. і Захар'єв В.А., які представляли відділ охорони пам'яток Хмельницького обласного-науково-методичного центру культури і мистецтв щодо нових археологічних знахідок про історичне минуле краю. за цей час проведено низку археологічних експедицій. Сенсаційним стало відкриття і дослідження підземного Полонного – підземних комунікацій XVIII-XIX ст. Такі ж підземні ходи й галереї відкриті і Чорному Острові, де члени міського краєзнавчого осередку спільно з археологами Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції досліджували залишки історичної архітектурної пам'ятки – Чорноострівської Ратуші, детально вивчили етапи її побудови і перебудови та намітили роботу на майбутнє.

Ще одна експедиція виявила на території фортеці в Кам'янци-Подільському кістяки старовинного кладовища та фундамент церкви. Тут також виявлено залишки валу і рову городища, в якому жили люди Чорноліської культури, які в свою чергу, селились на місцях поселень Трипільської культури.

Пам'яткоохоронна робота проводиться відповідно до Конституції України, законодавчих актів щодо охорони культурної спадщини, законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», іншими законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, розпорядженнями голови обласної державної адміністрації, рішеннями обласної ради, наказами Міністерства культури України та управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації, а також статутом Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв.

Станом на 01.01.2019 року на державному обліку та під охороною держави у Хмельницькій області перебуває 2896 пам'яток культурної спадщини, з них:

- археології – 256 (з них 11 національного значення);
- історії – 2340 (з них 4 національного значення);
- монументального мистецтва – 42 (з них 1 національного значення);
- архітектури та містобудування – 255 (з них 177 національного значення);
- науки і техніки – 3 всесвітнього (національного) значення.

Також на обліку та під охороною держави у Хмельницькій області перебуває 1617 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (за видами архітектура та містобудування, історія, археологія, мистецтво), занесених до Переліку об'єктів культурної спадщини Хмельницької області.

У 2019 році подано на Консультативну раду з питань охорони культурної спадщини Хмельницької області та затверджено наказом управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької ОДА 12 проєктів (технічна документація) меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології місцевого значення Хмельницької області. 120 розроблених та затверджених проєктів (технічна документація) меж території, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології місцевого значення Хмельницької області у 2019 році офіційно передано управлінню Держгеокадастру у Хмельницькій області для врахування в роботі та не допущенню порушень пам'яткоохоронного законодавства на землях сільськогосподарського призначення.

Водночас у 2019 році пам'яткоохоронцями відділу С.М. Шпаковським, В.А. Захаревим, О.В. Климчуком проведено виїзди та обстеження:

- смт. Вінківці – обстеження давнього єврейського кладовища;
- м. Дунаївці – виявлення та обстеження археологічних об'єктів – поселень і могильників на території запланованого будівництва об'їзної дороги;
- с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну – обстеження ділянки під майбутній кар'єр;
- смт. Стара Синява – консультація з вибору місця встановлення пам'ятного знаку;
- с. Котелянка Полонського р-ну – обстеження культурного шару при будівництві амбулаторії;
- с. Комарівка Славутського р-ну – обстеження технічного стану об'єкту архітектури в'язниці 18-19 ст. ;
- м. Славута – обстеження технічного стану пам'ятки архітектури національного значення - торгових ряди, кінець 18ст.;

- м. Теофіполь – обстеження технічного стану пам'ятки історії могили жертв нацизму;
- с. Куражин Новоушицького р-ну – обстеження технічного стану могили жертв нацизму та давніх кладовищ містечка Калюс;
- смт Нова Ушиця – обстеження технічного стану пам'ятки історії могили жертв нацизму;
- смт Сатанів – обстеження технічного стану пам'ятки археології – залишків підвальних приміщень, де нацистами замордоване мирне єврейське населення під час Другої світової війни;
- с. Рудківці Новоушицького р-ну – зупинено акт вандалізму на території старого православного цвинтаря містечка Калюс (у вересні 2019 р. виграно Дунаєвський міськрайонний суд по цьому питанню);
- смт. Летичів – здійснено виїзд по порушенню (незаконне будівництво) в охоронній зоні пам'ятки архітектури національного значення;
- смт. Меджибіж – зупинено руйнування давнього кам'яного муру пам'ятки архітектури національного значення – костелу XV ст.
- м. Городок – обстежено місцезнаходження зруйнованого костелу св.Анни 1732 р. та міських земляних укріплень 17 ст.
- с. Адамівка Віньковецького р-ну – зупинено незаконні ремонтні роботи на пам'ятці архітектури національного значення Покровській церкві.

В рамках розроблення історико-архітектурних опорних планів спільно з колегами з м.Києва обстежено та надано історичні довідки по смт Смотрич, м. Красилів, смт Меджибіж, смт Чорний Острів.

Проведено обстеження 200 археологічних, архітектурних, історичних об'єктів культурної спадщини м. Хмельницького та Хмельницької області у 2019 році.

В.А. Захаревим, С.М. Шпаковським у 2019 році підготовлено відповідно до вимог наукові статті до історико-краєзнавчих наукових збірників конференцій у Старокостянтинів, Станцію Дунаївці, Кам'янець-Подільський, Вінківці, Полонне, Меджибіж – Львів – Холм, до Хмельницьких краєзнавчих студій та у збірник Краєзнавець Хмельниччини, спільно з іншими авторами статей про пам'ятки культурної спадщини взято участь у роботі з підготовки книги першої Звід пам'яток, м. Хмельницький.

В.А. Захаревим, С.М.Шпаковським проведено більше 30 виступів на обласному радіо та телеєфірі з проблемних питань у сфері охорони культурної спадщини, проведеним археологічним дослідженням у м. Полонне, селищі Чорний Острів у 2019 році, проведеним пам'яткоохоронним експедиціям, щодо запобігання «чорній археології».

В.А. Захарев у 2019 році: як редактор-упорядник сприяв виходу книги Віталія Леонідовича Кульпінського «Дорогі мені земляки»; став

редактором-упорядником документально-публіцистичної книги атошника з м. Дунаївців Р.В. Палаша «Поміж зруйнованих шахт і людських доль / спогади учасника подій під Дебальцевим у лютому 2015 році»; наприкінці серпня видав першу книгу генеологічного спрямування про історію роду предків по маминій лінії «Жовтоноги та рідня»; влітку підготував і наприкінці листопада випустив другу книгу з цієї ж серії про історію роду по лінії батька «Захар'єви з Ватралів та рідня»; здав у друкарню книгу «Дунаєвеччина доісторична», написану у співпраці з керівником Дунаєвцького осередку НСКУ Йосипом Петровичем Осецьким (Очікується вихід до в середини грудня); став упорядником (спільно з І.Я. Леськів) і співавтором передмови автором книги Сергія Шпаковського: «Моя земля, моя пам'ятка, мій дім!», як редактор-упорядник підготував до друку збірник «Реформатор І.Мархоцький очима поляків та українців».

Як вже зазначалось С.М.Шпаковський підготував до видання у кінці 2018 р. спільно з Петрашем Ігорем Володимировичом, Климчуком Василем Васильовичем наукову книгу Новоушиччина: історія у пам'ятках. Ця книга була презентована науковцям, краєзнавцям та освітянам до Міжнародного дня пам'яток і визначних місць у квітні 2019 року в ХОУНБ м. Хмельницького та в центральній районній бібліотеці селища Нова Ушиця.

С.М.Шпаковським у 2019 році підготовлено, спільно з упорядниками В.А.Захарєвим, І.Я.Леськів, до видання збірник своїх наукових статей Сергій Шпаковський: «Моя земля, моя пам'ятка, мій дім!».

Рецензенти видання Баженов Лев Васильович, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України; Сердюк Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, Заслужений працівник культури України, виконавчий директор Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Збірник містить наукові дослідження історика, краєзнавця і пам'яткоохоронця Сергія Михайловича Шпаковського, заступника директора з питань охорони культурної спадщини Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв, якому 2 грудня 2019 р. виповнюється 40 років від дня народження.

Останнім часом краєзнавчий осередок Хмельницького національного університету в складі Айвазян О.П., Войнаренка М.П., Лук'янової В.В. активно займається історико-краєзнавчою та духовною спадщиною краю.

В поточному році просвітницькі заходи:

- Урок пам'яті «Без права на забуття» (до 75-ї річниці визволення Хмельниччини від фашистських загарбників)

- Година краєзнавства «Хмельницький національний університет – шлях до визнання» – 2 р.

- Круглий стіл «Проблеми сталого розвитку Хмельницької області»

- Презентація виставки «Наукові праці викладачів Хмельницького національного університету»

- Година цікавих повідомлень «Плоскирів... Проскурів... Хмельницький» (до Дня міста Хмельницького)

- Година краєзнавства «Наукова бібліотека ХНУ – світ нових можливостей»

- Заходи, проведені спільно з письменниками та поетами Хмельниччини (М.М.Кульбовський, В.Ц.Міхалевський, М.Б.Дем'янюк, М.П.Цимбалюк та зі студентським літературним театром «Глорія»):

- o Шевченківські читання «Немає нічого в Бога, як Дніпро, та наша славная Україна», присвячені 205-ій річниці від дня народження Т.Г.Шевченка.

- o засідання літературного клубу «Роса» при кафедрі української філології

- o поетичний вернісаж «Феєрія весни» – до Всесвітнього дня поезії.

- o Філологічний студентський перформанс «Тарасові небеса»

- o зустріч з гостями Хмельницького літературного фестивалю «Слово єдне»

- Книжкові виставки:

- o «З творчого доробку подільських поетів та прозаїків».

- o Презентація книжкової виставки «Наукові праці викладачів кафедри технологій конструювання швейних виробів» (до 50-річчя кафедри).

- o Віртуальна виставка-презентація видань викладачів ХНУ за 2019 рік.

- o «Видавнича діяльність наукової бібліотеки Хмельницького національного університету».

- o До 20-річного ювілею газети в читальному залі 7-го поверху наукової бібліотеки ХНУ розгорнуто ексклюзивну інформаційну виставку «Газеті «Університет» – 20 років», де представлено всі випуски газети.

На сайті НБ ХНУ розпочато створення краєзнавчого порталу, який має містити посилання на будь-яку краєзнавчу інформацію та створення повнотекстової електронної краєзнавчої бібліотеки Хмельниччини.

Наразі проводиться робота з наповнення діючих БД:

- Зведений каталог бібліотек Хмельницької області.

- Доктори наук, професори Хмельницького національного університету.

- Науковці Хмельниччини.
- Хмельницький національний університет у дзеркалі періодичних

видань.

2019 року розпочато роботу над:

- створенням БД «Наукова періодика Хмельниччини». Здійснюється перший етап – збір інформації про наукові періодичні видання ЗВО області та адреси сайтів, де вони розміщені. Вже створено інтерфейс БД, де пошук буде проводитися за назвою видань, назвою ЗВО, темою видань;
- наповнення рубрики «Красназвчкі каталоги», де виставлено посилення на красназвчкі каталоги ОУНБ та НБ ХНУ;

Заходи в університеті (за матеріалами новин на сайті ХНУ):

- Традиційно, на початку кожного навчального року, студенти першого курсу спеціальностей ТО (Технологічна освіта) і ОДМ (Образотворче і декоративне мистецтво) кафедри технологічної та професійної освіти знайомляться з містом Хмельницький, починаючи з його центральної вулиці – Проскурівської. Проводив екскурсію Ігор Байдак – український журналіст, красназвонець, поет, фотограф, колекціонер, член Національної спілки журналістів України.

– Студенти спеціальності «обазоворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» відвідали відкриття виставки Неллі Павлової «Про що мовчить каміння».

– ПОДІЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ: Екологія, охорона довкілля, збереження біотичного та ландшафтного різноманіття: наука, освіта, практика – Міжнародна науково-практична конференція 10-12 жовтня 2019 р.

– 15 червня відбувся четвертий екскурсійний маршрут 7-го весняно-літнього сезону «Історія, архітектура та старожитності Подільського Наддністров'я», організований вільною профспілкою працівників, первинною профспілковою організацією студентів, студентською туристичною агенцією «Подільські мандри», кафедрою міжнародних відносин та туризму, студентами спеціальностей «Туризм» та «Країнознавство» Хмельницького національного університету.

– У Хмельницькому національному університеті відбувся Всеукраїнський конкурс молодих дизайнерів «Барви Поділля 2019».

– У Хмельницькому національному університеті розпочався 7-й весняно-літній екскурсійний сезон. Організацією турів займаються вільна профспілка працівників, первинна профспілкова організація студентів, студентська туристична агенція «Подільські мандри», кафедра міжнародних відносин та туризму, студенти спеціальностей «Туризм» та «Країнознавство» ХНУ. Першою стала екскурсія «Заквітчане Поділля», яка передбачала відвідування куточка весняної Франції на Поділлі – села Маліївці, Миньковецького дендропарку; товтр та садів Подільської Швейцарії – села Велика Кожилева.

Краєзнавці обласної бібліотеки для юнацтва (Таньчук Т.М., Тарчевська В.Б., Дашкевич С.Л.)

В 2019 році обласна бібліотека для юнацтва підготувала та видала бібліографічний покажчик про письменника та журналіста Петра Маліша «У слові важать совість і любов».

Впродовж року проведено низку заходів краєзнавчої тематики:

20 листопада 2019 року в бібліотеці відбувся традиційний День музею на тему «Голодомор 1932-1933 років: територія терору». Працівники ДІАЗ «Меджибіж» Тетяна Ветрова та Ігор Западенко привезли до книголюбів окремі унікальні предмети та велику розповідь про музей. Для учасників акції було представлено відеоекспозицію музею. Старший науковий співробітник музею Тетяна Миколаївна Ветрова розповіла присутнім про причини та трагічні наслідки цих страшних подій в Україні та на теренах Хмельниччини. Читачі дізнались про тих, хто працював над створенням музею, скільки часу та зусиль знадобилось, щоб створити всю музейну експозицію, скільки архівних справ вперше тоді побачили світ. За весь день зустріч відвідало понад 170 читачів. Старшокласники гімназії №1, студенти педагогічної академії, учні ліцею №15 та школи №12 мали можливість доторкнутися до трагічних сторінок минулого України. Була представлена тематична книжкова виставка «Свічка плакала в скорботі».

Напередодні Дня Конституції України в Хмельницькій обласній бібліотеці для юнацтва презентувала свою нову книгу наша землячка, активна учасниця Революції Гідності та АТО Лідія Володимирівна Ільків. «Серця калинові» – така назва її нової збірки про побачене та пережите особисто з часів Революції Гідності, АТО – до сьогоденного складного часу. На зустріч з автором завітали вчителі та бібліотекарі шкіл міста, рідні та друзі пані Лідії, соратники по Євромайдану.

10 травня працівники відділу періодики та соціокультурної роботи Хмельницької обласної бібліотеки для юнацтва спільно з методистом історії та правознавства Департаменту освіти та науки Хмельницької міської ради Олександром Дейнегою провели для учнів ліцею №17 урок патріотизму до Дня Перемоги та Дня пам'яті і примирення: «Ви перемогли – ми пам'ятаємо».

23 квітня працівники відділу періодики і соціокультурної роботи Хмельницької обласної бібліотеки для юнацтва провели годину – реквієм «Пам'ятаємо Чорнобильський квітень» до Дня Чорнобильської трагедії для учнів ліцею № 15. На захід була запрошена Лідія Соболь – заступник голови Хмельницької обласної організації «Союз Чорнобиль України», яка була серед медиків – хмельничан, що надавали невідкладну допомогу постраждалим. Учні почули хвилюючу розповідь про складні умови в яких доводилось працювати нашим медичним працівникам в перші дні

перебування в зоні аварії, про долі наших земляків – ліквідаторів, які зробили все можливе, щоб зупинити ескалацію катастрофи.

Перед Великоднем в бібліотеці організовано обласну виставку писанок учнів ПТУ «Мовою українських писанок» спільно з Хмельницьким державним центром естетичного виховання учнівської молоді.

14 березня в Хмельницькій обласній бібліотеці для юнацтва відбувся вечір української ліричної пісні та поезії «Сніжинка на долоні» автора музики і виконавця Леоніда Мазура. Леонід Мазур є членом міської літературної спілки «Поділля», учасник фестивалів “РОЗКУТТЯ”, “ВАЛЬС БОСТОН”, лауреат (3-є місце) фестивалю - конкурсу авторської пісні та співаної поезії «Оберіг» у Луцьку (2018 р.). Беручи участь у загальноміських патріотичних заходах, зокрема в благодійному концерті української військово-патріотичної пісні «Про що сьогодні співають барди», він сприяє активному розвитку української піснетворчості. У творчому доробку митця особливе місце посідають пісні на вірші відомих українських поетів Т.Г.Шевченка, Лесі Українки, В.Стуса, В.Симоненка, О.Олеся, В.Сосюри, В.Булаєнка, В.Ковтуна, М.Федунця, І.Лова. Відзначаючи пам'ятні дати життя Тараса Шевченка, подоляни з любов'ю згадують всі місця, пов'язані з перебуванням великого поета на Подільській землі.

13 березня, для читачів обласної бібліотеки для юнацтва – студентів гуманітарно-педагогічної академії, бібліотекарі відділу краєзнавства провели відеомандрівку «Подільські сторінки в біографії Т.Г.Шевченка». Цікаву і змістовну розповідь представив молоді запрошений гість бібліотеки, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», поет і прозаїк, автор восьми книг – Іван Адамович Михайловський. Під час зустрічі Іван Адамович презентував студентам свою книгу «Роздуми про Шевченка».

13 березня працівники відділу періодики Хмельницької обласної бібліотеки для юнацтва спільно з Хмельницькою міською спілкою ветеранів Афганістану, учасників АТО та волонтерів провели для старшокласників ліцею № 15 годину мужності «Немає більшої сили, ніж стійкість духу добровольців» присвячену Дню українського добровольця. Читачі подивились відеофільми «Від Майдану до АТО» та «День українського добровольця», в яких показана історія боротьби добробатів за рідну країну. У відділі періодики бібліотеки була організована виставка – інсталяція «Ті, що серцем небайдужі». Представлені на виставці військова амуніція і зброя, привезені зі Сходу – це експонати майбутнього музею, який організовує Хмельницька міська спілка ветеранів Афганістану, учасників АТО та волонтерів.

Охорона рослинного світу нашої планети, збереження її флористичного багатства хвилює зараз усе людство. Уряди багатьох країн прийма-

ють спеціальні закони і постанови про охорону рослин. У Хмельницькій області зростає 94 рослини, що віднесені до Червоної книги України. Список регіональних рідкісних рослин, які потребують охорони в межах Хмельницької області, нараховує 146 видів. Серед них і первоцвіти, збір яких законодавчо обмежений, особливо якщо він ведеться з метою прибутку. З метою збереження квітів-первоцвітів, працівники відділу краєзнавства обласної бібліотеки для юнацтва спільно із фахівцями з Управління з питань екології та контролю за благоустроєм міста вже другий рік поспіль в рамках проекту «Еко Trevel» проводять акцію – «Стань на захист первоцвітів». Напередодні свята 8 Березня, коли жваво продаються та купуються первоцвіти, в еко-акції взяли участь читачі бібліотеки – учні ДНЗ «Хмельницький центр ПТО сфери послуг», які разом із бібліотекарями розповсюджували інформаційні матеріали, вели роз'яснювальну роботу в місцях торгівлі серед продавців ранніх квітів та перехожих.

1 березня в обласній бібліотеці для юнацтва відбулась презентація творчого доробку поета, краєзнавця Валентина Давидовича Говоруна. Валентин Давидович znana на Хмельниччині людина, педагог, літератор, дослідник рідного краю. Вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму ім. В.Р. Козубняка, лауреат премії Хмельницької міської ради 2008 і 2010 років та премії «Скарби землі Болохівської» 2012 року. Автор навчальних посібників «Дикі звірі Хмельниччини», «Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини», «Птахи Хмельниччини», «Річки Хмельниччини», «Гриби Хмельниччини», які отримали наукові рецензії ряду провідних науковців регіону та столиці і право друкуватись з грифом Національної академії педагогічних наук України та були високо оцінені науковцями і освітянами нашої держави. В.Говорун також автор художніх книг «Віхола думок», «Дзеркало часу» та «Козачилась Україна». Друкувався в численних альманахах та колективних збірках. Член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України» та Всеукраїнської Спілки краєзнавців. Запрошені на зустріч мали можливість привітати Валентина Говоруна з 55-річним ювілеєм та познайомитися з його поетичною творчістю.

12 лютого в обласній бібліотеці для юнацтва зібралася молодь - учні ВПУ №4 на презентацію книги «Поміж зруйнованих шахт і людських доль» учасника подій під Дебальцевим у лютому 2015 року, бійця 128-ї бригади, нашого земляка з с. Нестерівці Дунаєвського району Руслана Палаша. Привітали з презентацією книги Руслана Палаша Володимир Анатолійович Захар'єв, який є редактором-упорядником видання, та поетеса Галина Василівна Корицька, а також побратими та родина. На завершення зустрічі Руслан Вікторович підписав та подарував примірники книги читачам Хмельницької обласної бібліотеки для юнацтва та бібліотеці ВПУ №4.

1 лютого в обласній бібліотеці для юнацтва відбулася цікава літературна подія – презентація шостої збірки подільського поета Миколи Чевелюка «ДНК НАЦП». Микола Чевелюк за фахом вчитель математики і фізики, все своє трудове життя присвятив навчанню та вихованню підростаючого покоління. А поезія – то його захоплення з підліткового віку. Талановитого юнака з Білогірщини запримітив тодішній редактор районної газети, незабутній Микола Федунець. Саме він, розгледівши іскру Божу в школяра, благословив його на пошук творчого шляху. Ще працюючи вчителем, Микола Вікторович видав свою першу книгу, а справжній поетичний ужинок зібрав вже перебуваючи на заслуженому відпочинку, коли з'явилось більше часу для творчості. Його вірші відображають всю гаму почуттів справжнього українця – любов до Батьківщини, до матері, до рідного подільського краю, української мови, вболівання за долю України, яка переживає нині важкі часи, гордість та біль за наших воїнів, що боронять державу від агресора. Є в його доробку і книжка віршів для дітей. На презентацію книги завітали колеги по перу, бібліотекарі, студенти медичного коледжу, рідні та друзі пана Миколи. Розповідь Миколи Вікторовича про свій життєвий і творчий шлях супроводжувалась читанням його віршів, як самим автором, так і запрошеними гостями. Дуже гарно звучали поезії у виконанні студентів-медиків. З важливою подією-презентацією книги Миколу Чевелюка привітали члени Конгресу літераторів України на чолі з Анатолієм Захар'євим, фахівці обласної юнацької книгозбірні, юні читачі.

21 та 23 січня в Хмельницькій обласній бібліотеці для юнацтва в атмосфері творчого піднесення, патріотизму та любові до рідної мови та України проходили зустрічі юних читачів з відомою подільською письменницею Любов'ю Андріївною Сердунич. Любов Андріївна – просвітниця і просвітянка, журналістка, дослідниця голодоморів, краєзнавець, поетеса і прозаїк. Вона входить до Національних спілок: журналістів, краєзнавців, письменників, Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Багато років очолює Старосинявську районну організацію Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, волонтерка ще з 1995 року, а зараз її волонтерство – це допомога нашим воїнам. Лауреат Хмельницької обласної літературної премії ім. Микити Годованця. За вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні та активну громадську діяльність нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня. За просвітницьку діяльність відзначена медаллю «Будівничий України». Л.Сердунич видала 18 поетичних, прозових, просвітницьких, краєзнавчих та дослідницьких книг для дорослих і дітей. І хоча кожна її книга і патріотична, і просвітницька, для відвідувачів та гостей зустрічей письменниця презентувала одну із 18-х. Це остання її збірка – «Зайдам – зась!». Зустрічі відвідали учні Технологічного багатопрофільного ліцею ім. А. Мазура та Хмельницького навчально-виховного об'єднання №28.

З великою дієвістю, результативно працював протягом звітного періоду краєзнавчий осередок Хмельницького обласного державного архіву (Байдич В.Г., Галатир В.В., Лях Г.В., Олійник Ю.В.). За звітний період за їх участю філією Публічного Акціонерного Товариства «Національна суспільна телерадіокомпанія України» «Хмельницька регіональна дирекція «Поділля-центр» ХОДТРК «Поділля-Центр» підготовлено вісім радіопередач:

1. Погроми євреїв в Проскуріві та Фельштині в лютому 1919 року. 12 лютого 2019 р., 10 хв.

2. Інтерв'ю директора архіву Байдича В. Г. щодо роботи міжнародної науково-практичної конференції «Архівістика: теорія, методика, практика». 12 квітня.

3. В ефірі обласного радіо в циклі радіопередач «Полудень» прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. «Адміністративно-територіальний устрій Поділля у складі Російської імперії». 3 червня, 10 хв.

4. В ефірі обласного радіо в циклі радіопередач «В полі зору» прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. «Адміністративно-територіальний устрій Поділля у складі Радянської України». 4 червня, 10 хв.

5. В ефірі обласного радіо в циклі радіопередач «Путівник краєзнавця» прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. «Адміністративно-територіальний устрій Поділля в роки Другої світової війни». 6 червня, 10 хв.

6. В ефірі обласного радіо в циклі радіопередач «Оберіг» прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. до Дня скорботи і шанування жертв війни «Хмельниччина в перші дні війни». 22 червня, 15 хв.

7. В ефірі обласного радіо, в програмі «Путівник краєзнавця» прозвучала передача, підготовлена Олійником Ю.В. «Державний прапор України – символ державотворення». 23 серпня, 15 хв.

8. В ефірі обласного радіо в циклі радіопередач «Путівник краєзнавця» прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. та головним науковим співробітником архіву Галатирем В.В. «Голодомор 1932 – 1933 років на Хмельниччині мовою архівних документів та цифр». 22 листопада, 10 хв.

За звітний період підготовлено вісім телепередач:

1. В ефірі обласного телебачення прозвучало інтерв'ю директора архіву Байдича В.Г. «Єврейський погром в Проскуріві: міфи та реальність». 15 лютого 2019 р., філія ПАТ «Національна суспільна Телерадіокомпанія України» «Хмельницька регіональна дирекція «Поділля-центр» ХОДТРК «Поділля-Центр», 20 хв.

2. Інтерв'ю директора архіву Байдича В. Г. щодо роботи міжнародної науково-практичної конференції «Архівістика: теорія, методика, практика». 12 квітня ТОВ «Телерадіокомпанія «Подільський TV» (м. Кам'янець-Подільський).

3. В циклі передач «Проскурів історичний» прозвучала передача про єврейський погром в Проскуріві в лютому 1919 року, підготовлена директором архіву Байдичем В.Г., начальником відділу Олійником Ю.В. та головним науковим співробітником Галатирем В.В. 30 червня ТРК «33 канал», 30 хв.

4. Інтерв'ю заступника державного архіву Бурдуваліс К.М. та начальника відділу Олійника Ю.В. до Дня державного прапора України «Історія українського прапора: у Державному архіві діє виставка, присвячена синьо-жовтому». 23 серпня, ТРК 33 канал, 15 хв.

5. В ефірі І-го подільського прозвучала передача, підготовлена начальником відділу Олійником Ю.В. до Дня партизанської слави. 22 вересня, І-й Подільський, 15 хв.

6. В ефірі обласної телерадіокомпанії прозвучало інтерв'ю начальника відділу Олійника Ю.В. щодо презентації збірника документів «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність». 27 вересня 2019 р., філія ПАТ «Національна суспільна Телерадіокомпанія України» «Хмельницька регіональна дирекція «Поділля-центр» ХОДТРК «Поділля-Центр», 20 хв.

7. В ефірі телерадіокомпанії «Місто» прозвучало інтерв'ю директора архіву Байдича В.Г. щодо презентації збірника документів «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність». 27 вересня 2019 р., ТРК «Місто», 20 хв.

8. В ефірі обласної телерадіокомпанії прозвучало інтерв'ю начальника відділу Олійника Ю.В. щодо презентації банера «Військова еліта української революції 1917-1921 роки». 11 жовтня 2019 р. філія ПАТ «Національна суспільна Телерадіокомпанія України» «Хмельницька регіональна дирекція «Поділля-центр» ХОДТРК «Поділля-Центр», 5 хв.

За звітний період підготовлено 17 статей:

1. Байдич В. Г., Галатир В.В., Олійник Ю.В. Університетське життя в м. Кам'янець-Подільському у січні – березні 1919 р. на сторінках часопису «Життя Поділля» (до 100-річчя Кам'янець-Подільського державного українського університету) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип.11: до 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.15-24.

2. Олійник Ю.В. Діяльність архівних установ Кам'янець-Подільської області в 1940-1941 роках ХХ століття // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.секр. та ін.) – ФОП Стрихар А.М. 2019 – Вип.20. – С.36 - 40.

3. Байдич В.Г., Байдич В.О. Документи армійського середовища у Старокостянтиніві восени 1917 року // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська Старовина». №1(4) 2019. С. 21-26.

4. Байдич В.Г., Галатир В.В. Видавнича, дослідницька та наукова робота Державного архіву Хмельницької області в 2015-2018 роках // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська Старовина» №1(4) 2019. – С. 26-33.

5. Олійник Ю.В. Архівна справа на Хмельниччині в середині 20-х років ХХ ст.: створення та діяльність окружних архівних управлінь // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська Старовина» №1(4) 2019. – С. 192-196.

6. Лях Г.В. До питань історіографії сучасних регіональних досліджень документальних архівних матеріалів Подільської духовної консисторії (1795-1920- ті рр.) // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська Старовина» №1(4) 2019. – С. 179 -184.

7. Галатир В. Що читали на Поділлі століття тому? // В. Галатир. – Подільські вісті. – 18 липня. 2019. – № 29. – С.5.

8. Галатир В. Український дипломат Ян – Стефан – Мар'ян Токаржевський – Карашефич: перші кроки на шляху Європеїзації України / В. Галатир // Зовнішні справи. – №4-5, 2019.– С.24-30.

9. Олійник Ю.В. Документи фонду Маківського районного виконавчого комітету як джерело дослідження діяльності радянської влади у 20-х роках ХХ ст. Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С., Ісакова І.А., Баженов Л.В. та ін.]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: видавець ПП Зволейко Д.Г., 2019. Вип.7. С.182-187.

10. Олійник Ю.В. Історія сіл Дунаєвечкої селищної об'єднаної територіальної громади (за матеріалами газети «Ленінський шлях») // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С., Ісакова І.А., Баженов Л.В. та ін.]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: видавець ПП Зволейко Д.Г., 2019. Вип.7. С.173 - 177.

11. Байдич В.Г., Галатир В.В. Римо – католицька релігійна громада с. Морозів у 20-х ХХ ст. // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.:

Прокопчук В.С., Ісакова І.А., Баженов Л.В. та ін.]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: видавець ПП Зволейко Д.Г., 2019. Вип.7. С.459 – 474.

12. Байдич В.Г., Байдич В.О., Байдич О.В. Попурі із матеріалів Старокостянтинівського повітового суду // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.секр. та ін.) – ФОП Стрихар А.М. 2019 – Вип. 22. – С.81 - 86.

13. Байдич В.Г., Олійник Ю.В., Галатир В.В. Побачила світ книга Прокурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність //Хмельницькі краєзнавчі студії: науково - краєзнавчий збірник / [редкол.: Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.секр. та ін.) – ФОП Стрихар А.М. 2019 – Вип. 22. – С.251 - 253.

14. Галатир В.В. Реалізація програми транскордонного співробітництва через призму українсько-польських взаємовідносин в галузі туризму// Матеріали VIII-ї міжнародної наукової конференції «Українсько-польські наукові діалоги». – Хмельницький: Хмельницький національний університет, 2019. С.33-35.

15. Галатир В.В. Університетське життя у Кам'янці-Подільському в добу Директорії УНР на сторінках часопису «Життя Поділля» // Кам'янець- Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р. / [редкол.: С.А. Копилов (гол), Л.В. Баженов, В.А. Дубінський та ін.]. Кам'янець – Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. С. 84-90.

16. Олійник Ю.В. Кам'янець-Подільський в роки нацистської окупації. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 7-8 жовтня 2019 р. / [редкол.: С.А. Копилов (гол), Л.В. Баженов, В.А. Дубінський та ін.]. Кам'янець – Подільський: ФОП Буйницький О.А., 2019. С. 160-163.

17. Лях Г.В. Діяльність церковно-парафіяльних братств початку ХХ століття на теренах Поділля//Архіви України. №3, 2019. С.137-148.

За звітний період підготовлено та видано чотири видання:

1. Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В. В боротьбі за Україну: протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921-1924 роках на Поділлі: збірник документів та матеріалів. Хмельницький: «Поліграфіст-3», 2019 – 183 с.

2. Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина» №1 (4) 2019. 272 с.

3. Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність / [упоряд.: В.І.Сергійчук, В.Г.Байдич, О.М.Завальнюк, Ю.В.Олійник, В.В.Галатир]. Хмельницький: ТОВ «Твори», 2019. 290 с.

4. Галатир В.В., Машталір А.І. Віталій Лозовий: науковець, історик, професіонал (до 60-річчя від дня народження). Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2019. 68 с.

Працівники взяли участь в роботі 12-ти наукових форумів:

1. 31 січня співorganizатори науково-практичної конференції «Визвольні змагання українського народу 1917-1923рр.: подвиг і драма, продовження боротьби», Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти.

2. 22 січня взято участь в Всеукраїнській науково-практичній конференції «День Соборності України: історико-політологічні дискусії», Хмельницький інститут МАУП.

3. 12-13 квітня Державним архівом Хмельницької області спільно з Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Архівістика: теорія, методика, практика», Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

4. 16 травня взято участь у Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю», Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія.

5. 16 травня взято участь у XVI Всеукраїнській студентській та учнівській науково-практичній конференції «Україна у сучасному геополітичному просторі: погляд молоді», XI МАУП.

6. 31 травня взято участь у круглому столі «Становлення державності в Україні у 1919-1920 роках: проблеми та наслідки», Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова.

7. 2 серпня взято участь у Всеукраїнській науково-красознавчій конференції «Селище Дунаївці в сузір'ї громад: минуле і сьогодення», Дунаєвецька селищна об'єднана територіальна громада.

8. 7 жовтня взято участь у роботі V міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець – Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

9. 16 жовтня взято участь в роботі VIII-ї міжнародної наукової конференції «Українсько-польські наукові діалоги», Кам'янець-Подільський.

10. 18 жовтня взято участь у XIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія, культура та освіта», Хмельницький інститут МАУП.

11. 25 жовтня взято участь у XIX науково-краєзнавчій конференції «Стародовній Меджибіж в історико-культурній Україні і Східної Європи», до 200-річного ювілею першого музею у Меджибізькій фортеці.

12. 20 листопада взято участь у регіональній науково-практичній конференції «Насилля комуністичного режиму в Україні у першій половині ХХ століття. Пролонговані і латентні складові Голодомору 19321-1933 рр.», Хмельницький інститут післядипломної педагогічної освіти.

Краєзнавці Хмельницької обласної державної універсальної наукової бібліотеки (Баваровська О.А., Маковська В.В., Мельник В.О., Синиця Н.М.) свою діяльність спрямували на тематику історичного та бібліотечного краєзнавства. Протягом 2019 р. проведено низку заходів.

Січень

2-20 Перегляд книжково-ілюстративної виставки «Нова радість стала ...»

2.01 Віртуальна виставка до 60-річчя від дня народження Олександра Ємця: правознавця, політичного і державного діяча «Наснаги давала мала батьківщина».

3.01 Виставка-знайомство до 75-річчя від дня народження Миколи Федунця «Неповторність рідного слова».

23.01 Літературний урок до 80-річчя від дня народження Петра Карася «Нехай лиш словом прозвучу»

31.01 Презентація книги Петра Маліша «Московська брехня». Книга «Московська брехня» – спеціальне благодійне видання для захисників України, яке вийшло друком за фінансової підтримки Хмельницької обласної ради і управління культури, національностей, релігії та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації.

Лютий

13.02 Урок мужності до Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав «Вас пам'ятає батьківська земля».

15.02 Презентація 19 випуску науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії»

19.02 Вечір-реквієм та перегляд книжкової виставки до Дня пам'яті Героїв Небесної сотні «Вони тримають небеса».

21.02 До Міжнародного дня рідної мови літературно-музична композиція «Кращої, ніж рідна, мови не буває...»; презентація книжкової виставки «У ріднім слові – цілий світ».

26.02 До річниці подій на Майдані в бібліотеці відбулася презентація фотовиставки «Разом і до кінця. Від Майдану до АТО» фотохудожника Сергія Аниськова.

Березень

01.03 Книжкова виставка до 160-річчя з дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема «Життя щасливої людини».

14.03 Патріотична година та перегляд книжкової виставки до Дня українського добровольця «Якщо не я, то хто?».

19.03 Година поезії «І знову поезія кличе...» (до Всесвітнього дня поезії) за участю членів НСП України поета В. Міхалевського, письменника М. Цимбалюка та учнівської молоді.

Квітень

03.04 Науковий круглий стіл до 75-річчя звільнення Хмельницької області від фашистських окупантів «Вічна пам'ять загиблим, вічна шана живим» та книжкова виставка «Відлуння тих далеких днів сльозами на очах блищить».

17.04 Форум до Всесвітнього дня книги та авторського права «Книжкова весна на Хмельниччині». В рамках форуму проведено:

– Зустріч з Юрієм Сорокою, лауреатом Всеукраїнського конкурсу «Коронація слова», членом НСП України «Майстер історичного роману».

– Дискусійний майданчик «Читання в тренді». Бенефіс читача Олега Демчука.

Авторські презентації подільських письменників та краєзнавців:

- літературно-художнього видання члена НСП України Володимира Шевченка «Вийся, вийся, хміль листатий: дюжина художніх оповідок про Устима Кармалюка»;

- наукового видання упорядників Ігоря Петраша, Сергія Шпаковського, Василя Климчука «Новоушиччина: історія в пам'ятках»;

- Музично-поетичної збірки Володимира Кропивницького «Слово, музика, пісня – струни душі народу»;

- Видання Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки «Сакральні пам'ятки Хмельниччини».

18.04 День інформації до Дня пам'яток історії та культури «Хмельниччина – унікальна перлина України».

Травень

06.05 Краєзнавча розвідка-довідка «Історик, дослідник України – наш земляк Ян Марик Гіжецький»

23.05 Круглий стіл до 50-річчя з дня народження Сергія Причишина «Наукова та релігійна діяльність Сергія Причишина–Кліновського» в рамках засідання клубу «Краєзнавець».

28.05 Презентація книжкової виставки до Дня краєзнавця «На службі національної культури та історичної пам'яті».

Червень

06.06 Літературно-мистецьке свято до 90-річчя від дня народження українського поета-гумориста Василя Кравчука. «Нас Бог створив і дав нам вічне слово».

Серпень

22.07 Літературно-мистецьке свято до 90-річчя від дня народження українського поета-гумориста Василя Кравчука. «Нас Бог створив і дав нам вічне слово».

Вересень

06.09 Вечір-зустріч з академіком, професором, провідним неврологом України Іваном Савовичем Зозулею. «Іван Савович Зозуля – лікар, науковець, педагог». З нагоди його 80-річчя.

12.09 Презентація науково-красознавчого збірника «Хмельницькі красознавчі студії» В.22

18.09 Здійснено інформаційне забезпечення творчого вечора за темою «Незгасимий промінь в педагогіці на Поділлі» (з нагоди 85-річчя відмінника освіти України Галини Степанець) з презентацією книжкової виставки «Педагогічні роздуми» на базі Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

19.09 День інформації до Дня винахідників і раціоналізаторів «Досягнення вчених і винахідників Хмельниччини».

26.09 Презентація книжкової виставки до Всесвітнього дня туризму «Хмельниччина туристична».

30.09 Презентація літературно-історичного і красознавчого видання О. Нагорної «Дороги життя».

Жовтень

9,10.10 Зустріч з учасниками Операції об'єднаних сил до Дня захисника України та Дня Українського козацтва «Ми боремося за українську землю».

30.10 Презентація наукового доробку до 65-річчя Віктора Береки «Віктор Берека: освітянин науковець, красознавець».

Листопад

20.11 Науковий круглий стіл в рамках Року Української революції до 100-річчя «Перебування у Проскурові уряду УНР».

20.11 День інформації до 135-річчя від дня народження українського композитора і диригента Миколи Радзівєвського «Велична постать

майстра. М.І.Радзівський» та виставка-бенефіс «Поринути у вир давно минулих днів».

20.11 Урок патріотичної слави та перегляд книжкової виставки до Дня Гідності та Свободи «Ми є народ, якого не здолати».

21.11 Година пам'яті та презентація книжкової виставки до вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні «Не згасни, свічко пам'яті!».

Грудень

12.12 Мистецька година, виставка-портрет до 70-річчя від дня народження художника декоративно-прикладного мистецтва Івана Юркова «Світ емалі Юркова».

20.12 Вечір-спогад до 105-річчя від дня народження «Степан Гуменюк – краєзнавець, дослідник Поділля».

Як бачимо, члени міського краєзнавчого осередку, незважаючи на хронічну фінансову скруту, вірніше на її відсутність, хоча вже діяла Програма розвитку краєзнавства в Хмельницькій області на 2016-2020 рр., прийнята обласною радою, все ж таки активно, плідно і творчо досліджували найважливіші та пріоритетні сторінки нашої історії, культури, освіти, науки, етнографії, релігії, екології, особливо проблематику Української революції 1917-1921 рр., Голодоморів 1921-23, 1925, 1932-1933, 1946-1947 рр., Другої світової війни, трагічних сторінок доби незалежності (майдан, анексія Криму, неоголошена війна на Сході України, зубожіння українського народу, залежність від зовнішнього управління тощо). За результатами досліджень друкувались статті, випускались збірники матеріалів, монографії та брошури.

Водночас в складі міського краєзнавчого осередку активно працювали й особи пенсійного віку: Григоренко О.П., Слободянюк П.Я., Павлович Я.М., Шкробот П.М. продовжують плідну роботу над архівними, документальними, історичними та мемуарними матеріалами, опубліковують свої дослідження в наукових збірниках.

На жаль, протягом 2019 р. відійшли у вічність два краєзнавці-пенсіонери Мороз В.С. і Майнгардт-Гоголь Н.М.

Все це свідчить, що міська організація НСКУ постійно нарощує свій науковий потенціал, активно працює над історико-краєзнавчою тематикою, прагне об'єктивно висвітлити минуле, сьогодення і майбутнє нашого краю.

*Кузіна Б.С.
м. Хмельницький*

ХМЕЛЬНИЧАНИ ВШАНУВАЛИ 104 РІЧНИЦЮ ВАСИЛЯ БАЖЕНОВА

Хмельничани вшанували 104-ту річницю від дня народження видатного письменника –краєзнавця Василя Миколайовича Баженова.

Баженовські читання для вчителів і старшокласників проведено на початку 2020 року в Хмельницькій середній школі №6, у якій в останні роки життя працював він. У них взяли участь друзі та учні славетного педагога-прозаїка.

А 21 лютого цього ж року в читальному залі Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки відбулась презентація потужної книги-дослідження «Україна-Русь у.с. Московії». Автори цієї праці – Сергій Крамар, голова Хмельницького обласного господарського суду та Олексій Тимошук, відповідальний секретар обласної газети «Подільські вісті» отримали Почесні грамоти Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. На цьому ж урочистому заході підведено підсумок щорічного обласного літературно-краєзнавчого конкурсу імені Василя Баженова. Перше місце, Диплом лауреата і грошову премію конкурсу журі присудило екс-голові Хмельницької обласної організації Національної спілки письменників України, директору Хмельницького обласного літературного музею Василю Горбатюку за історичний роман «Крути». Літературно-мемуарне есе прозаїка Віталія Матеуша «Баженов та інші на вулиці Кам'янецькій в Хмельницькому» вибороло друге місце в обласному конкурсі.

Почесні грамоти, дипломи, грошові премії Хмельницьким письменникам-краєзнавцям вручив голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, академік Лев Васильович Баженов.

НАУКОВЦІ ПОДІЛЛЯ ВШАНУВАЛИ ПАМ'ЯТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО ТА АНАТОЛЯ СВИДНИЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОЮ КОНФЕРЕНЦІЄЮ

Історію Поділля, Вінниці зокрема, сьогодні можна вивчати не лише за книгами, журналами чи кінофільмами, а й за назвами вулиць, бульварів, площ, скверів, провулків тощо. Починаючи від князя Ярослава Мудрого, короля Данила Галицького, князя Костянтина Острозького, митрополита Петра Могили, полковника Івана Богуна, гетьмана Богдана Хмельницького, місто презентують десятки історичних особистостей, які зробили вагомий внесок на користь України чи прославили себе як представники Подільського краю.

До цієї славетної когорти належать постаті Костя Широцького та Анатолія Свидницького, іменами яких названо вулиці нашого міста. Радянська цензура всіляко приховувала та замовчувала ці прізвища, лише з проголошенням незалежності України вони повернулись із небуття.

Кость Широцький (*26.05(07.06).1886 – †13.09.1919) народився в селі с. Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині – с. Покровське Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.). Навчався та викладав у Санкт-Петербурзькому Імператорському університеті на історико-філологічному факультеті. Перед Українською національною революцією назавжди повернувся до України, де два останні роки свого життя (1918–1919) працював професором Кам'янець-Подільського українського університету. За своє коротке, але надзвичайно творче життя опублікував сотні наукових праць з української історії, археології, етнології, мистецтвознавства. Його заслужено вважають одним із фундаторів вітчизняної регіональної історії та краєзнавства.

Не менш талановитим був Анатоль Свидницький (*13.09.1834 – †18.07.1871) – прозаїк, поет, фольклорист і громадський діяч, який народився в сім'ї священника села Маньківка (нині – Тульчинський район) у 1834 році. Навчався в Київському університеті на двох факультетах – юридичному та філологічному. Вільно володів грецькою, латинською, французькою, польською та болгарською мовами. Написав перший реалістично-побутовий роман в Україні – «Люборацькі», який високо оцінив Іван Франко.

13 вересня 2019 року на базі Тульчинської центральної районної бібліотеки відбулася краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Анатолія Свидницького та 100-річчя від дня смерті Костя Широцького.

Учасники конференції у м. Тульчині

Директор бібліотеки Віра Вігуржинська – модератор наукового зібрання – щиро поздоровила всіх присутніх із початком роботи конференції та зачитала вітання, які надійшли від голови Тульчинської районної державної адміністрації Віталія Чуби, міського голови Тульчинської об'єднаної територіальної громади Валерія Весняного та декана факультету історії, права та публічного управління ВДПУ ім. М. Коцюбинського професора Юрія Зінька.

Роботу краєзнавчої конференції продовжила депутат Вінницької обласної ради поетеса Жанна Дмитренко. У своєму виступі вона розкрила роль особистості в історії, означила її як Божий промисел, дороговказ для майбутніх поколінь. Жанна Віталіївна продекламувала зворушливий вірш, присвячений пам'яті Костя Широцького.

Одним із учасників конференції був кандидат історичних наук Анастолій Трембіцький – дослідник із Хмельницького, який уперше відкрив широкій громадськості ім'я Костя Широцького. Учений повідав про труднощі та успіхи своїх наукових пошуків в Україні, Чехії та Канаді. Презентував щойно видану разом з Л. Іваневич ґрунтовну книгу «Кость Широцький у працях, статтях, спогадах, епістоляріях, мемуарах, документах, світлинах» [1]. Це науково-археографічне видання, з нагоди 100-річчя від дня смерті знаного дослідника історії та культури українського народу, подільянина Костя Широцького, містить праці Л. Биковського, М. Голубця, М.

Кондратенка, В. Січинського, Є. Сіцінського, витяги зі споминів В. Гарби, О. Лотоцького, В. Приходька, некрологи Л. Білецького, О. Дорошкевича, С. Єфремова, П. Зайцева, А. Ніковського, А. Середи та ін., статті-гасла Л. Баженова, С. Білоконя, С. Гальчака, О. Завальнюка, І. Калиновича, Т. Кароєвої, О. Кузьменко, Є. Онацького, автора під криптонімом «С. Г.» та ін., деякі архівні матеріали і документи, праці В. Шероцького («Выезд южно-русских епископовъ въ XVII–XVIII в.»), «Къ вопросу о каменных бабахъ», «Нетлінність Київських мощів») і К. Широцького («Изъ художественнаго прошлаго Подоліи. (Старинная расписная дверь изъ с. Луки Мелешковской Под. губ.)», «Народныя поверія о буднихъ дняхъ недели и празднованіе этихъ дней простымъ народомъ»), «Національне мистецтво й завдання мистецтва в Україні», листи В. Дубянського, І. Мазепи, І. Огієнка, М. Симашкевича, В. Шероцького, К. Широцького та ін., родинні світлини тощо.

*Обкладинка праці
(дизайн А. М. Трембіцького).*

Анатолій Михайлович закликав досліджувати весь родовід Широцьких, який має багато обдарованих представників. Наприклад, батько Костя Широцького, етнограф і священник Віталій Широцький, написав шістдесят наукових історико-етнографічних праць і товаришував із відомим подільським істориком Євфимієм Сіцінським.

Виконувачка обов'язків начальника відділу культури і туризму Тульчинської РДА Наталія Справник розказала про традиції вшанування пам'яті відомих земляків. Зокрема про те, що на честь Анатолія Свидницького в селі Маньківка регулярно проводять однойменні літературні читання. У цьому літературно-просвітницькому заході беруть участь літератори з багатьох регіонів України.

Учасники конференції у музеї Костя Широцького у с. Білоусівка

Учасники конференції біля могили Костя Широцького у с. Білоусівка

Тему популяризації постатей К. Широцького та А. Свидницького продовжила заступниця голови Тульчинської районної ради Надія Григор'єва. У своєму виступі Надія Іванівна розповіла про організацію та проведен-

ня фестивалю народної творчості ім. К. Широцького «Кроковеє колесо», який проходить у селі Білоусівка – селі, де похований видатний науковець.

Кандидат історичних наук Лілія Іваневич представила маловідомі історичні й краєзнавчі праці К. Широцького, проаналізувала його значний вклад в дослідження регіональної історії та історії України загалом. Лілія Анатоліївна однією з перших почала вивчати наукову спадщину вченого, написала ґрунтовну монографію «Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог», яка вже витримала три видання [1].

Головний спеціаліст відділу інформації державного архіву Вінницької області Костянтин Завальнюк ознайомив присутніх із раніше невідомими архівними матеріалами, які стосуються діяльності Костя Широцького на Тульчинщині. Краєзнавець зауважив, що ці неопубліковані історичні джерела чекають своїх дослідників.

Цікавими й змістовними були доповіді вчителя історії Білоусівської ЗШ Богдана Гриценка «К. В. Широцький у революційні 1917–1919 рр.», завідувачки клубу с. Маньківка Антоніни Мороз «Анатоль Свидницький і Маньківка», наукового працівника Тульчинського краєзнавчого музею Анни Порожної «Праці Костя Широцького у фондах Тульчинського краєзнавчого музею», викладача Тульчинського коледжу культури Євгенії Фолюшняк «Життя віддане служінню культури», студентки Тульчинського коледжу культури Кароліни Вербецької «І нитками простелене життя».

Наукова конференція передбачала й обговорення нагальних проблем краєзнавства. Про сучасні історичні дослідження Літинщини розповів кандидат історичних наук Руслан Зелінський. Доцент Юрій Степанчук поінформував про форми історико-краєзнавчої роботи у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського. Навів низку прикладів плідної співпраці науковців вишу з краєзнавцями Тульчина, Немирова, Тиврова, Бару, Літина, Липовця, Ямполья та інших районних центрів Вінницької області.

Організатори конференції, зокрема Владислав Вігуржинський, подбали, аби її учасники мали змогу відвідати малу батьківщину А. Свидницького та К. Широцького. Науковці побували в селі Маньківка, де розміщене погруддя А. Свидницького та поклали квіти до могили К. Широцького у селі Білоусівка.

Захоплення викликав Білоусівський шкільний музей Костя Широцького, із експозиціями якого гостей познайомили директор місцевої школи Валентина Рябокінь та бібліотекар Оксана Волковська. Тут зібрані десятки автентичних предметів, які належали родині Широцьких.

Насамкінець варто зауважити, що участь у роботі конференції істориків Вінниці та Хмельницького стала можливою завдяки сприянню голови Вінницької обласної Ради Анатолія Олійника. Науковці вдячні Анатолію

Дмитровичу за системну підтримку важливих наукових та культурно-просвітницьких заходів, які часто відбуваються на теренах нашої області.

Учасники конференції у погруддя А. Свидницького в с. Маньківка

Примітки:

1. Іваневич Л. А., Трембіцький А. М. Кость Широцький (у працях, статтях, некрологах, гаслах, матеріалах, документах, епістолярії, світлинах). 2-ге вид., допов. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2019. 490 с., іл.
2. Іваневич Л. А. Кость Широцький (1886–1919): науковець, просвітник, педагог: монографія. 3-тє вид., допов. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. 392 с.; 96 с. дод.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік Української академії історичних наук, завідувач Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк), голова Волинської обласної організації НСКУ

Галатир Віталій Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної академії управління персоналом, член НСКУ

Говорун Валентин Давидович, вчитель біології і географії Хмельницького колегіуму імені В. Козубняка, вчитель-методист, член НСКУ, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України»

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Гулько Геннадій Якович, краєзнавець, член НСКУ, Почесний краєзнавець України (м. Луцьк)

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, проректор Волинського ІІПО (м. Луцьк)

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заслужений працівник освіти України, академік Академії наук вищої освіти України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею,

дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ та НСЖУ, Почесний краєзнавець України

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ

Кузіна Борис Станіславович, кандидат історичних наук, член НСКУ

Кукса Надія Василівна, старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповіднику «Чигирин» (Черкаська обл.), член НСКУ

Куфльовський Валерій Іванович, директор видавництва «Бедрихів Край», краєзнавець

Маркова Світлана Василівна, докторка історичних наук, почесна професорка МКА, доцентка, доцентка кафедри теорії та методик викладання суспільно-гуманітарних дисциплін ХОІППО

Марценюк Валерій Васильович, заступник директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСЖУ

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Омельчук Олег Миколайович, доктор юридичних наук, професор, ректор Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, академік Академії наук вищої освіти України, заслужений юрист України

Оніщак Ірина Аркадіївна, молодший науковий співробітник Деражнянського районного історичного музею

Рева Лариса Григорівна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (м. Київ)

Сердунич Любов Андріївна, письменниця, член ВТ «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, член НСЖУ та НСКУ

Стеньгач Надія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, член НСКУ

Степанчук Юрій Степанович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України факультету історії, права та публічного

управління Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Трембіцький Андрій Анатолійович, магістр, історик, краєзнавець

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України

Фісун Валерій Пилипович, експерт, керівник політологічних та гуманітарних програм, член правління Центру суспільного розвитку «Інтер-Акція» (м. Київ), член НСКУ

ЗМІСТ

НАШІ ЮВІЛЯРИ

<i>Блажевич Ю.І., Омельчук О.М.</i> З ЛЮБОВ'Ю ДО РІДНОГО КРАЮ (ДО 70-РІЧЧЯ ОСВІТЯНИНА ТА НАУКОВЦЯ ЛЕОНІДА МІСІНКЕВИЧА)	4
МИТТЕВОСТІ ЖИТТЯ Л. Л. МІСІНКЕВИЧА	15
<i>Завальнюк О.М.</i> АНАТОЛІЙ ТРЕМБІЦЬКИЙ – ПОДІЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ, ЕТНОГРАФ, ФОЛЬКЛОРИСТ І ПОДВИЖНИК КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	26
<i>Іваневич Л.А., Трембіцький А.А.</i> НАУКОВИЙ ДОРОБОК АНАТОЛІЯ ТРЕМБІЦЬКОГО	59
<i>Баженев Л.В.</i> ФУНДАМЕНТАЛЬНА МОНОГРАФІЯ ПРО РОДИННУ ДИНАСТІЮ СІЦІНСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ-ШАНДОРІВ	69

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Адамський В.Р.</i> ЕПІСТОЛЯРІЙ ГОЛОВНО-УПОВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР 1919 РОКУ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ЗАВДАНЬ	72
<i>Бондаренко Г.В., Гулько Г.Я., Дем'янюк О.Й.</i> З'ЇЗД МОНАРХІВ У ЛУЦЬКУ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	80
<i>Галатир В.В.</i> ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В С. ЧАБАНІВКА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЗА ВІДОМОСТЯМИ СВЯЩЕНИКА В. РАТУШЕВСЬКОГО	89
<i>Говорун В.Д.</i> КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛ БРАЖИНЦІ, КІПЧИНЦІ ТА ФАДІЇВКА ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ	94
<i>Григоренко О.П.</i> ПОСТАТЬ ДОКТОРА ТЕХНІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Р.І. СІЛІНА В ІСТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ	100
<i>Єсюнін С.М.</i> ПЕРШИЙ СТОМАТОЛОГ ПРОСКУРОВА	113
<i>Іваневич Л. А.</i> ЕПІСТОЛЯРНА ТА ТВОРЧА СПАДЩИНА К. В. ШИРОЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ 1906-1919 РР.	119

<i>Іваневич Л.А., Трембіцький А.М.</i> СКЛАДНИКИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТВОРЧОСТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО	172
<i>Кукса Н.В.</i> ТВОРЧИЙ ДОРОБОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФА І ФОЛЬКЛОРИСТА МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО ..	192
<i>Маркова С.В.</i> СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ І ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУР УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ 1890–1923 РР. (ЧАСТИНА І).	199
<i>Місінкевич Л. Л.</i> ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НАУКОВО- ОСВІТНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В КІНЦІ 20 – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ	212
<i>Олійник Ю.В.</i> „ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПРОЕКТ РЕКОНСТРУКЦІЇ М. ПРОСКУРОВА” – ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТА В 30-Х РОКАХ ХХ СТ.	221
<i>Рева Л.Г.</i> ЕДВАРД РУЛИКОВСЬКИЙ (1825-1900) – ДОСЛІДНИК ЗВИЧАЄВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	227
<i>Стеньгач Н.О.</i> РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ТРАДИЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ В ХVІІІ СТ.	234
<i>Трембіцький А.М.</i> УКРАЇНСЬКЕ КУХОВАРСЬКЕ НАЗОВНИЦТВО В «ЕНЕЇДІ» ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ...	244
<i>Фісун В.П.</i> ІНІЦІАЦІЇ НА ІВАНА КУПАЛА	256

КРАЄЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ

<i>Куфльовський В.І.</i> ДИВОСВІТ ВОЛОДИМИРА СОХИ, ДИРЕКТОРА І КРАЄЗАВЦЯ	267
<i>Марценюк В.В.</i> ЗОРЯНИЙ ЧАС У ПРОФЕСІЙНІЙ БІОГРАФІЇ КООПЕРАТОРА. ШТРИХИ ДО ПОТРЕТА ЮВІЛЯРА АНАТОЛІЯ МОРОЗА.	270
<i>Онїщак І.А.</i> КОЛЕКЦІЯ МИСТЕЦЬКИХ ТВОРІВ У ФОНДАХ ДЕРАЖНЯНСЬКОГО РАЙОННОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ	271
<i>Сердуніч Л.А.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ НАБУТКИ БОЛОХІВСЬКОГО МІСТЕЧКА ГОРОДЕЦЬ (ВАЛИ) НА СТАРОСИНЯВЩИНІ	278

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

<i>Блажєвич Ю.І.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ В 2019 РОЦІ	289
<i>Кузіна Б.С.</i> ХМЕЛЬНИЧАНИ ВШАНУВАЛИ 104 РІЧНИЦЮ ВАСИЛЯ БАЖЕНОВА	315
<i>Степанчук Ю.С.</i> НАУКОВЦІ ПОДІЛЛЯ ВШАНУВАЛИ ПАМ'ЯТІ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО ТА АНАТОЛЯ СВИДНИЦЬКОГО КРАЄЗНАВЧОЮ КОНФЕРЕНЦІЄЮ	316
НАШІ АВТОРИ	322

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 24

Підписано до друку 07.04.2020. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 19,08.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10